КОЛ ШӘРИФ

һәм аның

ЗАМАНЫ

КУЛ ШАРИФ

и его

ВРЕМЯ

КАЗАН l ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ l 2005
КАЗАНЬ l ТАТАРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО l 2005
УДК 947.0
ББК 63.3 (2 Рос=Тат)
К 52
Китапны әзерләүне һәм бастырып чыгаруны Кол Шәриф мәчете Фонды оештырды
Җаваплы редакторы — Кол Шәриф мәчете Фондының генераль директоры *Марат Сираев*
Җыентыкны тљзүче һәм фәнни редакторлары — филология фәннәре
докторы *Марсель Әхмәтҗанов* һәм ТР информатизация академиясе
әгъза-корреспонденты *Әнәс Хәсәнов*

Книга подготовлена и издана при содействии Фонда мечети Кул Шариф
Ответственный редактор — генеральный директор
Фонда мечети Кул Шариф *Марат Сираев*
Составители сборника и научные редакторы — доктор филологических наук *Марсель Ахметзянов* и член-корреспондент академии
информатизации РТ *Анас Хасанов*

Коллектив
Кул Шариф и его время.— Казань: Татарское книжное изд-во. 2005.— 192 с.
ISBN 5–298–04139–6
© Татарское книжное издательство, 2005

Кереш

Введение

Мәчет язмышы – халык язмышы

Һәрберебезгә мәгълүм, җир йљзендә тормыш шактый кырыс. Кешелек тарихына күз салсак, шул күренә: милләтләрнең, гомумән, халыкларның, уңышлары, шатлыклары кљтелмәгәндә килгән бәла, афәт белән чиратлашып бара... Әйе, тарих кешелек дљньясының бик күп афәтләрен хәтерли. Әмма шунысы күңелдә љмет уята — хакыйкать иртәме-соңмы љстен чыга. Шулай итеп, кешелек тарихының кыйммәтле мирасы яңа буыннар тарафыннан кабат торгызыла, кабат љйрәнелә. Бу китап әлеге хакыйкатьне тагын бер кат исбатлый. Исеменә үк игътибар итик — «Кол Шәриф һәм аның заманы». Татар љчен моннан да кадерлерәк, моннан да мљһимрәк мирасны табуы кыен. Һәм әлеге мирасны безнең буынга кайтарырга насыйп булды. Шунлыктан Кол Шәриф мәчете фондының галимнәребез белән берлектә мондый искиткеч тирән эчтәлекле китапны чыгарырга әзерләве вакытлы һәм әһәмиятле вакыйга дип бәялим. Без хәзерге вакытта халкыбызның иң изге теләкләренең берсе, чынбарлыкка әверелгән тарихи мизгелен кичерәбез — менә Кол Шәриф мәчете сафка баса һәм аның бай мирасы кабат љйрәнелә!

Безнең ата-бабаларыбыз дәүләт тотканнар, дљнья халыклары арасында олы дәрәҗә казанып, һәркемнең хокукы сакланган иманлы тормышта яшәгәннәр.

Әмма 1552 елның октябрь ае җитә... Әлбәттә, акыл иясе, философ, шагыйрь, дипломат, дин эшлеклесе, үзенең бљтен гомерен, талантын, белемен үз халкының бәхете љчен биргән шәхес —

Казан ханлыгының баш имамы Кол Шәриф — халкы ъстенә килгән әлеге афәтнең коточкыч зур булуын күңеле белән сизгәндер. Әйе, дъньяя — кырыс. Бъек остаз да «Угылны атадан аерып, кызын да анадан шулай ук, елатып бер-бер ишектә, зар иттергән дъньяя бу» дип юкка язмагандыр.

Әйе, халкыма күп кыенлыклар кичерергә туры килде, әмма ул сыгылмады, бирешмәде. 1552 елгы фаҗигадән соң дистәләгән буыннар алышынды. Инде тел, дин, милләт бетәр сыман тоелды... Әмма Кол Шәриф кебек шәхесләргә ия булган татар халкы түзде, тырышты һәм үсеш-яңарыш башланды.

Бүгенге къндә без бердәм булырга тиешбез. Бердәмлек — хәзерге вакытта милләтләр язмышында хәлиткеч фактор. Без моны аңладык һәм бердәмлеккә омтылабыз. Әлеге омтылышның ачык мисалы — Кол Шәриф мәчетенең һәм Благовещение соборының кабат торгызылуы. Кол Шәриф мәчете — татарның берләшү процессын оештыручы үзәк, этәргеч булып тора, без аңа нык-лап тотынырга тиеш. Халкым Кол Шәриф мәчетен торгызу идеясен хуплап алды. Рәхмәт халкыма!

Татарстан Республикасы Президенты
Минтимер Шәймиев

Резюме

Во вступительном слове к книге «Кул Шариф и его время» Президент Республики Татарстан М.Ш.Шаймиев подчеркивает своевременность и важность издания книги, посвященной жизни, деятельности и огромной личной роли в истории татарского народа поэта, дипломата, мыслителя и воина Кул Шарифа, чье имя будет носить возрожденная мечеть в Казанском Кремле.

Глава республики выражает уверенность в том, что она будет способствовать консолидации, духовно-нравственному возрождению татарского народа и укреплению стабильности межнациональных и межконфессиональных отношений народов Татарстана.

Марсель Әхмәтҗанов,
филология фәннәре докторы

КАЗАН ХАНЛЫГЫНЫҢ СОҢГЫ КЪННӘРЕ ҺӘМ СӘЙЕД КОЛ ШӘРИФ

Кем соң ул Кол Шәриф? Ни ъчен аның истәлегенә бәйле рәвештә Казанны нәкъ үзәгендә бер моңарчы күрелмәгән мәһабәт бина калкып чыкты әле?

Һәр халыкның тарихында аның үзенә генә хас, кадерле шәхесләре була. Татар халкының тарихы үзенең үзенчәлеге белән аерылып торды. Аның, күп ъчракта, үз батырлары турында искә алу үтә кыен булды. Гәрчә батырларыбыз бик күп булса... Менә шундыйларның берсе Кол Шәриф: аның халкы ъчен түккән хезмәтләре хакында авыз ачып съйләү мъшкел бер эш иде.Әлеге затның шәхесе, аның Казандагы сигез манаралы мәчете, укытканшәкертләре, язылган әсәрләре хакында борынгыдан калган үтә кыска сәхифәләргә татарның күңел күзе тъшү Кол Шәрифне, аның эшләрен зур итеп ачып, яктыртып җибәрде. Алар түбәндә бәян ителерләр.

Мәскәү урыс кенәзләренең Урта Идел буена инде X гасыр башыннан бирле башланган традицион дошманлык сәясәтен XIV гасырның икенче яртысыннан яңа късч белән башлап җибәрә. Бу агрессив экспансия, 1230 елдан соң бераз тынып торып, Алтын Урда эчендә дәүләт кризисы билгеләре күренү белән, 1367 елда яңадан кузгалып китә. Аның къчен Олуг Мъхәммәд ханның 1438 елда Биләү (Белев) янындагы җиңүе, Мъхәммәд Әмин ханның 1506 елда Казанны алырга килгән 100 меңлек урыс гаскәрен башкала янында тулаем тар-мар китерүе, Сафагәрәй ханның 1548 елга хәтле алып барган оста хәрби хәрәкәте, дипломатиясе, эшчәнлеге дә кыска вакытларга гына туктатып тора ала. Мәскәү гаскәренең 1550 елның февраль аенда Казан янында хурлыклы җиңелүе урыс хъкүмәтенең агрессив асылын үзгәртә алмый. Һәм, ниһаять, Мәскәү кенәзе Иван IV, бътен христиан Европасының теләктәшлегенә, матди һәм техник белгечлә-

ренең хезмәтенә таянып, татар дљньясы берлеген дипломатик уңышлар белән таркатып, Казан ханлыгын яулап алу љчен 150 меңлек гаскәр белән 1552 елның августында яуга чыга.

Казан бу вакытта Нугай Урдасы мирзасы Исмәгыйльнең милли хыянәте аркасында халыкара изоляциядә кала. Аңа каршы дошманлык эшләп Нократ елгасы буендагы татар морзаларының гаскәре дә үз кан кардәшләренең канын түгүгә љлеш кертә. Казан белән Кырымның берләшеп кљчәюеннән курыккан Тљркия дәшми генә Мәскәүнең бу походына фатиха бирә.

Казан халкы Мәскәү кенәзе Иван IV нең бу 1552 елның августында башланган походына каршы 41 кљн буе батырларча кљрәш алып бара. Казан татарлары һәм башкаланың оборонасын оештыручылар яулап алырга килгән баскынчыларның берсүзсез капитуляция ясау турындагы боерыкларына горур рәвештә: «Юк», — дип җавап кайтаралар. Татар батырлары: «Без соңгы тамчы каныбызга кадәр туган йортыбызны саклап сугышырбыз, ләкин кол булмабыз», — дип, горур җавап бирәләр. Әлбәттә, татарларның хәлен Камай морзаның су юлларын күрсәтеп шартлаттыруы һәм Япанчы атлы гаскәрләрен Явыш морза хыянәте белән туздырылуы авырайта. Ләкин куркып тез чүгәргә торучылар артык күренми.

Тигезсез сугышта, 1552 елның 2 октябрендә, Казан каласы алынып, җимерелә, яндырыла, талана. Урыслар берәүгә дә шәфкать күрсәтмиләр, шәһәр мәетләр белән тула. Татарларның батырларча кљрәшен хәтта урыс кенәзе Андрей Курбский да югары бәяли.

Иван IV гаскәре баштан ук Казанны талап баерга килгән. Казанны алганда талау эше — мародерлык белән мавыгып киткән урысларны шәһәр эчендә татарлар кыра башлыйлар, ләкин сан ягыннан тигезсезлек урыс файдасына була. Казанны яклау юлында оборона җитәкчелегенең рухы булган Кол Шәриф сәйед тә соңгы чиктә үз шәкертләре белән сугыш мәйданына чыга һәм фидакарьләрчә кљрәшеп һәлак була. Казан үзәгендә, хан сарае янында, аның исеме белән аталган мәһабәт, күп манаралы мәчет бинасы да, батырларча үлгән сәйеднең һәлакәте шаһиде булып, ярым җимерек хәлгә килә.

Күренекле татар тарихчысы, мәгърифәтче галим, дин эшлеклесе Шиһабетдин Мәрҗанинең язуына караганда, Казандагы хан сарае янында сигез манаралы мәчет була. Мәчетнең имамы булып Казан ханлыгының сәйеде, галим, шагыйрь һәм дәүләт эшлеклесе Кол Шәриф Мансур сәйед улы Хаҗитархани торган. Моннан 450 ел элек күп манаралы легендар Кол Шәриф мәчете башкаланы — Казанны бизәп торган. Ул үзенең зиннәтлелеге, мәһабәтлеге, гүзәллеге, бай китапханәсе белән татар халкын таң калдырган. Ул татар дљньясында, Бакчасарайдагы Зынҗырлы мәдрәсәсеннән соң икенче бер мәгърифәт үзәге, үзенә бер академия булып шљһрәт алган, шуңа күрә аның даны XXI гасыргача татар арасында онытылмаган. Соңгы имамының эшчәнлеге, гыйлем-мәгърифәт чәчүе сәбәпле, бу мәчет-мәдрәсәгә Кол Шәриф исеме тарихның үзе тарафыннан бирелгән.

Кол Шәрифнең истәлеге татар халкы тарихына алтын хәрефләр белән язылган. Ул тарихи шәхес, халык күңеленә үзенең илһамлы, рухи бљеклеккә љндәгән поэтик әсәрләре белән дә мәңгелек урын били. Аның шигырьләренең сакланып калган хәтле љлешен татар китап күчерүчеләре, «Бакырган китабы» исемле шигъри антологиягә туплап, кулъязма китаплар рәвешендә дә халыкка җиткергәннәр. Бу китаплар һәм аның авторы турында үз вакытында татар галимнәре Г.Газиз, Г.Рәхим һәм М.Галиләр фикерләрен язып калдырганнар.

Шагыйрьнең әсәрләре соңгы елларда М.Әхмәтҗанов, Ф.Хәкимҗанов, Ә.Шәрипов, Җ.Зәйнуллиннар тарафыннан «Идел», «Гасырлар авазы», «Аргамак», «Сљембикә» журналларында, «Ватаным Татарстан» газетасында һәм шулай ук «Татар поэзиясе антологиясе»ндә басылдылар. 1997 елда, Кол Шәриф иҗатына нисбәтле дип саналган әсәрләрне туплап, әдәбиятчы Ә.Шәрипов шагыйрьнең «И күңел, бу дљньядыр...» исемле беренче җыентыгын Казанда тљзеп чыгарды.

Кол Шәриф, күренекле дәүләт эшлеклесе, дипломат буларак, урыс елъязмаларында берничә мәртәбә искә алына.

Хаҗитархан ханлыгында сәйед булып торган әтисе Мансур сәйед үзенең улы Мљхәммәт Шәрифне (шул ук Кол Шәриф) Казанга җибәрә. Киң белемле, әхлакый саф һәм намуслы бу кеше анда тиз арада абруй казана. Ул, ак атка атланып, шәһәр буйлап йљрергә яраткан. Казанлылар аңа хљрмәт йљзеннән каршысында бил бљгеп сәламли торган булалар. Хәтта Сафагәрәй дә, аның белән очрашканда, атыннан тљшеп, аның чапан итәген үбеп, сәламәтлек теләп киткән.

Кол Шәрифнең абруе Казанга күрше булган дәүләтләрдә дә танылган. Аны Кырымда да, Тљркиядә дә, Мәскәүдә дә яхшы белгәннәр. Бу җәһәттән Шиһабетдин Мәрҗанинең фикерләре игътибарга лаек: урыс кенәзләре, Казан ханнары белән элемтәдә торганда, аңа махсус хатлар, шулай ук бүләкләр юллый торган булалар.

Аның фаҗигале үлем тарихы да урыс язма чыганакларында теркәлеп калына. Кол Шәриф, Казанны саклаучыларның соңгылары рәтендә, үзенең бер тљркем шәкертләре белән шәһидләр хисабыннан һәлак була.

Казан тарихын гадел позициядән торып махсус љйрәнгән тарихчы-галим Михаил Худяковның дљрес билгеләп үткәненчә, Кол Шәриф дәүләтнең иң мәртәбәле дин башлыгы итеп танылa. Ул дәүләттә беренче шәхесләрдән саналган һәм ханнар алышынган вакытта үзенең югары хәле аркасында вакытлы хљкүмәтләрне җитәкләгән. Кол Шәриф шулай ук илче (дипломат) йомышларын да үтәп йљри. Илче булу аңардан киң белем, зирәклек, тирән акыл, зур дәүләт сәясәте белгече булуны таләп иткән (Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. — Казань, 1923. — С. 152).

Торгынлык чорлары үтеп, инде демократия җәелеп киткән вазгыять шартларында җәмәгатьчелек Кол Шәриф мәчетен торгызу мәсьәләсен күтәрде. Татар халкының гасырлар буе килгән хыялын гамәлгә ашыру максатында Татарстан Республикасы Президенты М.Ш.Шәймиев 1995 елның ноябрендә Кол Шәриф мәчетен торгызу турындагы Указга кул куйды.

Бљтендљнья шәһәр тљзелеше практикасында турыдан-туры охшашы, тиңдәше булмаган мондый зур дини-иҗтимагый ансамбльне тљзү архитекторлардан һәм тљзүче-инженерлардан һљнәри сәләт кенә түгел, ислам мәдәнияте буенча кирәкле белемнәргә ия булу шартын да таләп итә. Кол Шәриф һәм Казанны саклаучылар истәлегенә багышланган яңа мәчет бинасы, татар халкының милли һәм дини йолаларын торгызу символы булган тарихи һәм мәгънәви корылма истәлеге буларак, газиз Ватаныбызның, ата-бабаларыбызның хәләл каннары түгелгән туфракта калкып чыкты. Кол Шәриф мәчете ул Казан ханлыгына гына түгел, бљтен татар мәдәниятенә салынган шанлы һәйкәл булып гасырлар аша кичәр.

Резюме

Статья доктора филологических наук М.И.Ахметзянова посвящена описанию событий осени 1552 года (завоевание Казани) характеристике личности сеида, поэта и дипломата Кул Шарифа, его роли как защитника интересов татар.

Дамир Исхаков,

доктор исторических наук

Воин, поэт и мыслитель Кул Шариф

Широкую известность Кул Шарифа в последний период существования Казанского ханства подтверждают многие исторические источники, а также сведения, сохранившиеся в народной памяти и обобщенные Шигабутдином Марджани. Опираясь на них, можно утверждать, что Кул Шариф в ханстве накануне его падения являлся главой мусульманского духовенства, верховным сеидом. Андрей Курбский, описывая эпизод, связанный со взятием русским войском Казани в 1552 году, называет его на европейский лад «великим бискупом», то есть епископом, и добавляет, что сами татары считают Кул Шарифа «великим анарыи», или «амиром».

Слово «амир» переводится с арабского как «повелитель», или «руководитель». А вот в первом случае Курбский явно использовал латынь: «honor» — честь, почет, почесть или «honorus» — почетный, уважаемый. Похоже, что эти выражения применены им для перевода титула верховного сеида, который, по замечанию Марджани, звучал как «накыйбел-ашраф» — «руководитель великих».

Как известно, сеидами в мусульманском мире называли потомков пророка Мухаммада из ветви, восходящей к его внуку Хусейну. Очевидно, и Кул Шариф, будучи сеидом по происхождению, возводил свой род к Мухаммаду. Недавно обнаруженная и опубликованная литературоведом М.И.Ахметзяновым генеалогия сеидов Шакуловых из Касимовского ханства показывает, что она действительно через многие поколения восходит к Хусейну и Мухаммаду. Следовательно, причастность Кул Шарифа по рождению к сеидам была не вымышленной, а реальной.

В XV — XVI веках в каждом отдельном татарском ханстве могло быть несколько сеидов, лишь один из которых являлся верховным (С.Герберштейн, автор «Записок о московитских делах», отмечает наличие в Казанском ханстве «верховного жреца»). В Казанском ханстве такой сеид, как видно из жалованной грамоты хана Сахиб-Гирея 1523 года, именовался «судат-гызам» (садати-гозам), что переводится как «великий сеид». Есть основания полагать, что Кул Шариф верховным (великим) сеидом в государстве стал в октябре 1551 года после казни ханом Шах-Али прежнего верховного сеида Кул Мухаммада*. К тому времени Кул Шариф был уже известным государственным деятелем, о чем говорит его присутствие среди знати ханства, присягавшей на верность хану Шах-Али 14 августа 1551 года в Свияжской крепости.

Судя по тому, что нам известно, Кул Шариф, как и его предшественник Кул Мухаммад, был из рода крымских сеидов. Некоторое время он жил в Астраханском ханстве вместе с сеидом Мансуром, предположительно своим отцом. Отсюда у него тахаллус «Хаджитархани». М.И.Ахметзянов, опираясь на эти и другие сведения, выдвинул обоснованную гипотезу, что автором сочинений периода Казанского ханства — «Зафернаме-и вилайет-и Казан» (1550 г.) и стихов-мунаджатов — в первом случае названным «Шарифом Хаджитархани», во втором — «Кул Шарифом» — является сеид Кул Шариф. Действительно, Кул Шарифа даже после того, как он стал верховным сеидом, русские источники продолжали именовать «муллой». Не высокая ли образованность его так отражалась в летописях? Наверное, да. В то же время из «Зафернаме-и вилайет-и Казан» отчетливо видно, что его автор был весьма образованным человеком, обладавшим знаниями в области астрономии, истории (не только татарской, но и русской), государственных дел. Кроме того, в этом произведении, написанном в целом прозой, довольно много поэтических строк. Одним словом, Кул Шариф (он же Шариф Хаджитархани) был и поэтом.

Эпоха, в которой жил сеид Кул Шариф, — это трагическое время движения Казанского ханства к своей гибели. Автор «Зафернаме-и вилайет-и Казан» оставил потрясающие строки, описывающие трагедию своего народа. Он говорит о Казани: «Ей неоткуда ждать помощи и поддержки, кроме покровительства Тенгри и помощи ангелов. Из-за такой тяжелой ситуации падишахи города Казани обеспечивают безопасность своего государства путем соглашения со страной кяфиров. Было так: для благополучия народа и ради его жизни заключали договор с Москвой, между двумя сторонами ходили послы, обеспечивая взаимопонимание». Это было написано в 1550 году, но уже в апреле 1551 года началось новое наступление русских войск, которые в июне обступили Казань. Настали тяжелые времена, и казанцы дрогнули: они послали «к Шигалею и к воеводам бити челом, чтобы государь пожаловал, гнев свой им отдал, а пленети их не велел, а дал бы им на государство царя Шигалея, а Утемешь-Гирея царя государь к собе взял и с материю Сююнбика-царицею» (Патриаршая летопись). С таким предложением к хану Шах-Али и русским воеводам приезжали «мулла» Кул Шариф и тюменский «князь» Бибарс Растов. Но они действовали не самостоятельно, а выполняли волю «всей земли Казанской», что отчетливо видно из грамоты казанцев, отправленной тогда Ивану IV. Кроме того, послы не сразу приняли условия Москвы — в летописном сообщении от 9 августа 1551 года говорится о том, что во время переговоров они «во многом заперлися», то есть не соглашались. Хронист дальше пишет о татарах: «обычай бо их бяше изначала лукавьствовати». Заставить казанцев принять столь тяжелые условия можно было лишь силой. И завоеватели пригрозили: если казанцы «не учинять на государеве воле... на ту же осень... государь... хочет ратию съ всеми людми». Лишь после таких угроз послы приняли условия Москвы, среди которых было и требование выдать Сююмбике с сыном. Ясно, что никакой личной вины у Кул Шарифа с «князем» Бибарсом в этом не было — они выполняли общегосударственное решение, да и то всего лишь как дипломаты.

Верховный сеид Кул Шариф погиб при взятии Казани русскими в 1552 году. Марджани, опираясь на народные предания, сообщает, что Кул Шариф со своими последователями, объединенными в особое военное подразделение — «полк», состоявший из молодых дервишей и суфиев, оборонялся отступая, вплоть до здания медресе, потом поднялся на его крышу, где был заколот, и упал вниз. Так трагически прервалась жизнь этой выдающейся личности эпохи Казанского ханства.

В «Зафернаме-и вилайет-и Казан» есть такие строки:

О, Шарифи, если ты еще надеешься на лучшее,
Не уходи с этой земли,
Ибо если ты уйдешь, кто же будет сахибом
города Казани?

Нет, великий сеид, поэт и мыслитель Кул Шариф не ушел из Казани, названной им «явлением времени». Повинуясь духу новой эпохи, он возрождается в Казанском Кремле в облике мечети, носящей его имя. Вскоре, надеюсь, это имя будет носить и одна из центральных улиц столицы Татарстана.

Резюме

Тарих фәннәре докторы Дамир Исхаков үзенең мәкаләсендә Кол Шәрифнең күпкырлы талант иясе булуын сурәтли. Әлеге язмадан аңлашылганча, Кол Шәриф — курку белмәс къэрәшче дә, халык арасында их-

тирам казанган имам да, күренекле шагыйрь дә. Автор Кол Шәрифне дипломат буларак та ача һәм бу уңайдан шул чорның гыйбрәтле вакыйгаларын тасвирлап уза.

Әнвәр Шәрипов,

филология фәннәре докторы

Кол Шәрифнең тормыш юлы

Кол Шәриф... Бу исем татар халкының бәйсезлек љчен кљрәше тарихына алтын хәрефләр белән язып куелган. Кол Шәриф дигәндә, безнең күз алдына блтен гомерен, талантын, тырышлыгын һәм ахыр чиктә газиз җанын да үз халкының азатлыгы љчен изге кљрәшкә биргән мәһабәт озын буйлы, ак сакаллы, горур бер акыл иясе, шагыйрь, дипломат һәм дин эшлеклесе, Казан ханлыгының иң күренекле имамнарының берсе килеп баса.

Кол Шәриф турында без нәрсәләр беләбез соң?

Аның турындагы тарихи мәгълүматлар аз сакланып калган. Сакланганнары да љзек-љзек кенә.

Кол Шәриф — Казан ханлыгы тарихында күренекле роль уйнаган шәхес. Ул начар даны белән атаклы Шаһгалигә 1546 елда кискен каршы чыккан Мансур сәеднең улы була. Кол Шәриф, яшьтән үк күңеленә иман нуры сеңдереп, әтисенең шифалы йогынтысында тәрбияләнеп үсә. Тиздән ул саф әхлаклы һәм тирән белемле укымышлы булып җитешә һәм аны 1546 елда, әтисе Мансур үлгәннән соң, Казан ханлыгы руханиларының башлыгы, ягъни баш имам итеп билгелиләр. Шул вакыттан алып ул Казан ханлыгында яшәгән безнең ерак әби-бабаларыбызның ислам тәгълиматын үзләштереп, шәригать кануннарын үтәп, күңелләрен иман нуры белән нурландырып яшәүләре љчен, аларны әхлаклы, иманлы юлга — изге юлга кертү љчен зур тырышлыклар куеп яши. Һәм, әлбәттә, үзе дә тормышта Казан халкы љчен әдәп-әхлак үрнәге, белемлелек љлгесе булып саналган. Аның халык арасындагы абруе гаять зур була. Аны үзе яшәгән патшалыкта гына түгел, чит мәмләкәтләрдә дә бик ихтирам иткәннәр. Бу олы ихтирам, хљрмәт хисе гасырлар буена, ничәмә-ничә буыннар алышынса да, халкыбыз күңелендә югалмыйча сакланып килгән; ул хис, риваять-легендаларга әверелеп, әле бүген дә халкыбыз хәтерендә яшәп килә.

Кол Шәриф үз заманының күренекле дипломаты да булган, Казан ханлыгы љчен авыр елларда халык мәнфәгате љчен кљрәшкән. Рус елъязмаларында, мәсәлән, Кол Шәриф Казан белән Мәскәү арасында барган катлаулы дипломатия эшләрендә дәрәҗәле җитәкче буларак телгә алына. Мәсәлән, 1551 елның җәендә ул Казаннан Зљя кальгасына җибәрелгән илчелеккә җитәкчелек итә һәм Зљядә Казан тәхетенә утырырга љметләнеп кљтеп торучы Шаһгали белән бик җитди сљйләшүләр алып бара. Шул ук елның 14 августында урысларның, Казан хљкүмәтенә әйтеп тә тормастан, Казан ханлыгының Тау ягын үзенә кушуы турындагы мәсьәләне тикшерүгә багышланган Корылтайда, үз туган илен яклап, ялкынлы чыгышлар ясый. Тәхеткә Ядегәр Мљхәммәд хан утыргач, Кол Шәриф хљкүмәт составына кертелә һәм Казан ханлыгының кљндәлек эшләрендә дә актив катнаша башлый. Явыз Иван да, 1552 елда Зљя кальгасына килгәч, Казан кешеләренә багышланган мљрәҗәгатен Кол Шәриф исеменә күндерә.

Тарихи хезмәтләрдә сакланып калган менә шундый љзек-љзек кенә мәгълүматлар да безгә аның үз туган иленең чын ватанпәрвәре булуы, күренекле, олы дәрәҗәле бер шәхес булганлыгы турында сљйлиләр.

Кол Шәрифнең үлеме дә чын батырларча-каһарманнарча булган. Ул, үз Ватанын, Казанның мљстәкыйльлеген, үзенең һәм халкының иманын саклап калу љчен, чын мәгънәсендә соңгы тамчы канына чаклы кљрәшеп һәлак була. Халкыбыз тарихындагы иң авыр кљннәрдә, 1552 елның 2 октябрендәге рус гаскәрләре һљҗүме вакытында, ул Казан Кремлендә барган бәрелештә җитәкчелек итә: кулына кылыч-калкан алып, иң алгы рәтләрдә сугыша. Рус гаскәрләренә иң нык һәм иң соңгы каршылык күрсәтүчеләр дә Кол Шәриф җитәкчелегендәге шәкертләр һәм муллалар тљркеме була. Ул шунда батырларча һәлак була! Рус гаскәрләре Казан Кремленә ханлыкның баш сәеде Кол Шәрифнең үле гәүдәсе аркылы атлап кына бәреп керә алалар. Әйе, бу бары тик әкиятләрдә генә сљйләнелә, җырларда гына җырлана торган батырлык! Һәм халкыбыз Кол Шәрифнең бу батырлыгын гасырлар буена онытмады, күңелендә саклады; ул киләчәктә дә онытылмас! Халкыбыз Кол Шәрифне изге сугышта корбан булган изге җаннар-шәһитләр исемлегенә кертте...

Халкыбызда Кол Шәрифкә булган ихтирам әле бүген дә чиксез. Мәсәлән, башкалабыз Казанның иң үзәк урамнарының берсенә халкыбыз Кол Шәриф исеме бирелүен кљтә. Ханлык дәверендә Казан Кремлендәге иң зур җәмигъ мәчет — Кол Шәриф мәчете дип йљртелгән. Җәмәгатьчелек шул мәчетне яңадан торгызу, яңадан салу мәсьәләсен күтәреп чыкты. Аңа нигез салынды инде. Соңгы елларда Кол Шәриф рухына багышлап Коръән чыгулар, җәмәгать намазлары укулар ешрак үткәрелә башлады. Язучыларыбыз,

шагыйрьләребез Кол Шәрифкә багышлап әсәрләр иҗат иттеләр һәм хәзер дә иҗат итеп киләләр; аның образы шигырь-поэмаларда, тарихи романнарда чагылыш тапты. Ә киләчәктә Кол Шәриф образы сәнгатьнең башка търләрендә дә — музыка, рәсем, кино сәнгатьләрендә дә, опера-балетларда да үзенең лаеклы чагылышын табар әле. Болары алда әле...

Кол Шәриф иҗаты моңа кадәр бътенләй диярлек билгеле түгел иде. Аның турында фәнни хезмәтләр дә язылмады. Кол Шәрифнең безнең къннәргә биш шигыре һәм «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» әсәре генә килеп җиткән. Кол Шәрифнең бътен иҗат мирасы шулардан гына тормаган. Әле алар табылачак.

Кол Шәриф барыннан да элек — суфи шагыйрь. Ул үзенең остазлары итеп урта гасырлар търки поэзиясендә мәшһүр суфи шагыйрьләр Хуҗа Әхмәт Ясәвине һәм аның шәкерте Съләйман Бакырганины саный.

Кол Шәриф безгә мәгълүм шигырьләрендә Аллаһ каршына гъناһсыз бару идеяләрен пропагандалый; аның әсәрләре укучыларны, гамьсезлек йокысыннан уянып, Аллаһны олыларга, гомереңне гыйбадәт кыйлып үткәрергә, дъньяда мәңге калырмын дип алданмаска, Коръән аятьләрендә әйтелгәнчә яшәргә, гънаһларың ъчен Аллаһтан ярлыкау сорарга чакыра. Алар — мәхәббәт шигырьләре. Ләкин алардагы мәхәббәт ул Аллаһка мәхәббәт, күңелне Аллаһка юнәлтеп яшәүне аңлата.

Резюме

Автор статьи ведет речь о тех немногих исторических сведениях, которые имеются относительно личности Кул Шарифа. Но даже эта ограниченная информация свидетельствует о той огромной государственной роли, которую он играл. Свою жизнь до последнего вздоха Кул Шариф посвятил своему народу, и народ не забыл его.

Кол Шәриф әсәрләре

ЗАФӘРНАМӘ-И ВИЛАЯТЕ КАЗАН
ПОБЕДА КАЗАНСКОЙ СТРАНЫ

Болгар вилаяте, риазият (математика) китапларында әйтелгәнчә, җиде икълимнең (климатның) җиденче икълимендә[1], ай тәрбиясендәдер һәм айның яклавындадыр, янә бу Болгар вилаяте Тъньяк котыпка бик якын түгел дип хисаплана. Җәүзә (май) йолдызыннан соң һәм Сәрәтан (июнь) йолдызының башында биш вакыт намазның берсенең — ясигъ намазының[2] үтәлү вакыты калмас, чънки ике имам (ягъни Имам Мъхәммәд[3] һәм Йосыф[4]) карашында шәфәкъ кызыллыгы, югалып китмәстән, бераз элегрәк хасыйль булган кызыллыктан гыйбарәттер.

Бу таң беленмәстән әүвәл үтәлергә тиешле намаз вакытында тулы таң вакыты килеп җитәр һәм моннан соң бу халыкка ясигъ намазын үтәү тиеш түгел. Мәсьәлә аерым алганда «Әл-Кенз», «Әл-Вафи», «Әл-Кафи» китапларында каралган кебек хәл ителә. (Әлеге китапларның авторы Хафизетдин бине Бәрәкәт әл-Нәсифи, 1310 елда үлгән. Аның китапларының тулы исемнәре: «Кенз үл-Дакайык», «Әл-Вафи фил форуг», «Әл-Кафи».)

Бу Болгар вилаятенең пайтәхете булган Казан, заманының елъязмаларыннан күренгәнчә, искедән бер мъселман шәһәре булган. Казан мъселман ълкәләреннән еракта һәм кяфер ълкәсенә чиктәш урнашкан.

МИСРАГ

Һичкем яманның күршесендә булмасын!

(Фарсычадан тәрҗемә)

Казанга һичбер җирдән ярдәм һәм таяныч ирешмәс, бары тик Тәңре якын һәм фәрештәләр ярдәмче. Шушы авыр сәбәптән Казан шәһәренең падишалары кяфер иле (ягъни Мәскәү) белән килешүләре аркылы мәмләкәтләренең җитешлеген тәэмин итәләр. Халкының рәхәте һәм яшәеше ъчен Мәскәү белән солых булып, ике арада илчеләр йърешер, аңлашып һәм барышып-килешеп йърмәктә иделәр.

ШИГЫРЬ

Тәртип ике яклыдыр, һәм ул ике сүздә аңлатыла:
Дусларга гайрәт һәм дошманнар белән
барып йърешмәк.

(Фарсычадан юлдан-юл тәрҗемә)

Инде башка яктан, кылыч һәм каләм сахибе (ягъни куркусыз бер гаскәр башлыгы вә яхшы бер язучы булган) асыл нәселле, затлылык чишмәсе, Тәңренең рәхмәтенә тиенгән, Тәңре ярлыкавын алган Әбелгази Сафагәрәй Баһадир хан[5], Казан љлкәсенә падишаһ булгач, кяферләр аның бу дљньядагы дине һәм ахирәттәге йорты җиреннән аерылмаслыгы нәтиҗәсендә, озак заманнар һәм күп вакытлар шулай кичте.

(Коръән, Ниса сүрәсе, 78 нче аять)[6]

«Кайда гына булсагыз да, үлемнән котыла алмассыз. Адәмнәр яхшылыкка очрасалар, бу—Аллаһдан булган эш, диләр, яманлыкка тарсалар, бу —синнән, диләр. Син ул адәмнәргә әйт, яманлык та Аллаһдан, диген. Нигә алар моның шулай икәнен аңлый алмыйлар икән?»

...Кяферләр* (ягъни Мәскәүләр) булып узган бу вакыйгага шатландылар. Дљньяның бу авыр вакыйгасына сљенеч тоеп, ул (ягъни Куркыныч Иван) денсез кяфер, тәкәббер, кинәле, ямьле кљннәрне бозучы, дљньяга фетнә салучы ике шайтанның бере иде. Үзенең мәлгунь гаскәрен, — тавышлары Фиргавен Нәмруд[7] сурәтле,—имансыз Иван[8], башта булган бљтен гаскәре, сансыз туплары, тљфәңнәре, чама белән сигез йљз меңлек гаскәре белән килеп, Казан шәһәренең әйләнә-тирәсен сарып-чолгап алдылар.

Кяферләрнең гаскәре кырмыска һәм саранчалардан да аз түгел иде. Алар, Яҗүҗ һәм Мәҗүҗ нәселеннән булып, Адәм нәселеннән түгелләр иде.

ГАЗӘЛ

Гаҗәйеб бер җай-гыйшрәттер җиһанда бу Казан шәһре,
Моның тик булмагай галәмдә, борадәр, әл-Аман шәһре,
Казан тик шәһри мәгъмур бителмәс дљньяда һәргиз,
Казандин аш эчәдерләр, ничаклы бу җиһан шәһре.
Бу бер милке ирдер калмыш абаэ ган җид ханлардин.
Ирер бу йир һәмишә дљньяда хан бине хан шәһре.
Йирен-йортын сатып бирмәс атасының ясакыны,
Ничек килгән ушал мәлгунь, имәсдер бу Ибан шәһре,
Шәрифи, китмә бу йирдин, газа љмидегәр булса,
Бу кљндин соң дигәйләр кем, будыр сахиб Казан шәһре**.

Казан шәһәренең кала капкасының берендә бу мәмләкәтнең (ягъни Казан иленең) терәге, бу љлкә инсаннарының юл күрсәтүчесе мәрхүм Пулат бәкнең[9] углы Мамай бәк белән Нургали мирза[10] — кадере арткан ир, сугыш азманы (тәҗрибә иясе) һәм егетләр љлкәне — Дара һәм Искәндәр[11] кебек егетләрне җыеп, каршысында торыр иде… Тагын Хан Морҗалыйдагы[12] кала капкасында баһадирлык мәйданының сафдары, егетлек сәнгатенең арысланы Кузыйчак углан, кадере артсын... Тагын бер кала капкасында егетләр башлыгы, баһадирлык мәйданының Искәндәре Акмљхәммәт углан[13], гомре озын булсын… Тагын бер капкада пәйгамбәребез нәселеннән Сәйед ата оныгы, мәрхүм һәм мәгъфүр (ярлыканган) сәйеднең углы Кол Мљхәммәд сәйед[14] — бљеклеге дәвам итсен — башлап яшь дәрвишләрне һәм суфиларны туплап, газа (изге сугыш) атына атланып, янә сугышка чыныктырып, сугыш киемнәре киеп, кяфергә каршы хәзерләү һәм караудa иде.

Тагын бер капкада Дара һәм Искәндәр кебек, Рљстәмгә[15] тиң һәм Баһрамга[16] тиңдәш Барбулсын аталык[17]... үз капкасында коллары белән торыр иде.

Тагын башка бер капкада шәһәрнең (ягъни Казанның) бәге һәм Болгар љлкәсенең хакиме, солтаннарның күз карасы, хљрмәт һәм бљеклек энҗесе, ханның хәзинә капкаларын ачкан Бибарс[18] бәкнең гайрәте артсын, баһадирлык гайрәте хәрәкәткә килеп, егетлек йљрәге тибрәнеп, һәр заман диер иде кем...

Ат казанган башка егет һәм бәхет иясе баһадир кемсәләр: Тарихи бәк, һәм Айкилде бәк, һәм Акымтай бәк һәм башка җәмәгать хаҗилар — Тәңре аларның һәр йирдә ярдәмчесе булсын — бер йирдә кяферләр хыянәтчел һљҗүм башласалар, ул йиргә үзләрен йиткереп, җан һәм тел белән кљч һәм ярдәм биреп, явыз кяфер белән сугышып һәм үтереп, кяферләрне җиңеп, сљңгеләрен сындырып, җиңүче хљрмәтенә лаек булдылар.

Кыскасы, ике гаскәр, бер-беренә ташланмак љчен, үзара кара-каршы килгәннәр иде[19], һәммәсе, дљрес булган сүзләргә караганда, кяфернең гаскәрендә унбер утлы туп саналды. Бер яхшы тупчы качып килеп әйткән хәбәр. Ул тупларның һәрбер утлы ядрәсе чама белән Казан ташының бер батманы кадәр бар. Зурлыгы ат тубрасы чаклы күренде. Ул ядрә эчендә тљрле тылсым һәм бертљрле тәртип тљрле эшләр кылыр иделәр. Әфләтун[20], гаклы хәйран калып, Аристу[21], зиһене хәйран булып, башы әйләнеп китәр иде. Ул ядрәләрне, тыштан тимерләр белән коршап, җизләр белән чүкеп, эченә ак нефть куеп, күкертләр салып, кечкенә тљфәңчеләр дљресләп, эченә кургашыннан дүрт-биш ядрәләр салып, беркетеп, бәйләп, чыдамлы һәм нык кылып, караңгы тљннәрдә атар иделәр. Күргән кешеләр күктән йолдызлар һәм планеталар тљшә дип

уйладылар. Ул утлы ядрәләрдән чәчрәп чыккан һавадагы очкыннарны күргән кешеләр күкләрдәге йолдыз һәм планеталар һәммәсе дә йиргә тљште, дип санар иделәр[22].

Ул утлы ядрәләр кичләрдә шәһәр эчендә һәр йиргә тљшәр иде, һичкемнең ул утлы ядрәне барып сүндерергә дәрманы булмады.

БӘЕТ

Гәрчә һәр утны килеп сүндерсә булгай су коеп,
Буйлалыг* утны ки һәм су берлә булмас сүндереп.

Ләкин кайбер яшьләр һәм гайрәтле егетләр ул утка үзләрен чаяннар кебек атарлар, аны сүндерерләр, һәм аның әсәре вә эзе дә калмас иде.

ШИГЫРЬ

Суга балык, утка сәмәндәр кирәк,
Иш кљнендә мәрд-диләвәр кирәк.
Ич кешегә һиммәт әгәр булса яр,
Гакыйбәтел-әмер морадын табар.*

Тагын дүрт-биш һавалы туплары бар иде, һәрбер ядрә ташы бер тау кисәгенә тиң булды. Ул туплар һәрвакыт атып тордылар. Бу туплар атылса, ядрә ташы, хәрәкәт куәте белән кош кебек очып, һавага яннан чыгар, югарыда бер ноктага җитеп, асманда (һавада) йљреп хәрәкәт куәте беткәч, соңра табигый рәвештә түбәнгә тљшәр иде, каза һәм тәкъдир угыннан тизрәк тљшәр.

ШИГЫРЬ

Югарыдан бер каза тљшмәсен,
Түбәндәгеләр һәммәсе сукыр калыр.
(Фарсычадан юлга-юл тәрҗемә)

…кыскасы ике гаскәр, тимергә чолганып, бер-берсенә каршы торып, сугыш һәм кљрәш белән мәшгуль булдылар.

МИСРАГ

Ак тикин гауга ирде, гүя мәхшәр,
Чигәчәң хәнҗәр бик ярдин рәсид,
Зи шәһре Казан хун биҗәйхун рәшд.

(Шундый гауга иде ки, гүя мәхшәр,
Хәнҗәр чыңы бар мәйданны каплады,
Казан шәһәрендә кан Әму-Дәрьядай акты.)

Аллаһның ярдәменә, Ислам һәм пәйгамбәренә мактау һәм сәламнәр булсын, Аллаһның ярдәме, галәмне яраткан Тәңренең булышлыгы, фәрештәләрнең якынлыгы ярдәмче булган һәм хљрмәтле аятьтә әйтелгән авазы мљселманнарның колакларына килеп җитте һәм аятьтәге «Әгәр Аллаһ сезгә ярдәм итсә, үзегезне һичкем җиңә алмас» (Коръән, III сүрә, 160 нче аять һәм IX сүрә, 25 нче аять) дигәннәрнең мәгънәсе расланды. Бәхете кара һәм җиңелгән дошманны казанлылар шулкадәр кырдылар ки, «аларның барлык эзләре җир йљзеннән агып китте» (Коръән, VI сүрә, 45 нче аять). Тәңре явыз кавемне соңгы кешесенә кадәр юк итте, Тәңрегә мең шљкер булсын. Каланың ике тарафында кара кяфер үлесе кылыч һәм хәнҗәр ризыгы, кортларга ризык булып ятырлар иде. Аяк басарлык та җир калмады.

Кыскасы, моның кебек бәрелешләр уналты кичә һәм кљндез туктаусыз љзелмичә дәвам итте. Унберенче кљнне* рухы тљшкән кяфер кире ташланды һәм каһәрләнеп чигенде.

КЫЙТГА

Сакласа һәркемне дошмандин Ходай, ләм-йәзил
Хаҗәт ирмәсдер аңа кимәк зәррә гали хисар.
Сакламас булса такы (юк) бу икәүдин мәнфәгать,
Сакласа, мљмкин имәс бер кылны кисмәк зљлфљкар**.

Шљбһәсез Аллаһдан үтенеп, һәм юмартлык иясеннән љметләнүем шулдыр ки, һәр урында бу «Зафәрнамә-и...», дәүләт ияләренең игътибарлы карашларына туры килсә, — бу фәкыйрь кем гаебледер, гаҗиз һәм кимчелегенә үкенүчедер, — гљнаһ һәм ризасызлык белән аның морадына үкенү һәм ихлассызлык фатихасы кылмасыннар. Рәхимле Аллаһның сүзе белән: Амин.

Ошбу вакыйга мљхәррәм аенда, тугыз йљз илле җиденче елда[23] булды, һәм бу язу һәм акка күчерелгән сәхифәләр каргалган колларның иң фәкыйре Шәриф Хаҗитарханинныкыдыр.

ИСКӘРМӘЛӘР

Зәки Вәлиди текстны басарга әзерләгәндә нык кыскарткан. Күп нокталар кыскартуларны аңлата.

1 Мљселман географик традициясе буенча җир йљзе җиде климатка бүленгән. Һәр климатның язмышында күк йљзендәге җисемнәрнең катнашы барлыгына ышанганнар. Ел тәүлеге кояш календаре буенча унике йолдызлыкка бүленгән (җәүзә, сәрәтан, сәвер һ.б.).

2 Ясигъ намазын Идел буенда кљн озынлыгы 17 сәгатькә җиткән айда уку мљмкин булмый, чљнки ул офыкта шәфәкъ югалгач кына укылырга тиешле намаз була. Бу мәсьәләдә бәхәс Шиһабетдин Мәрҗани һәм Муса Бигиевләр заманына кадәр килә һәм алар тарафыннан чишелеш таба. Монда хәлиткеч урынны Шиһабетдин Мәрҗанинең гарәп телендә язылган «Нәзуратель-хак» әсәре били.

3 Имам Мљхәммәд бине Идрис әл-Шәфигый, руми 820 елда үлгән мљселман юристы.

4 Йосыф — Әбү Йосыф, руми 798 елда үлгән мљселман юристы.

5 Казанда 1524 — 1532, 1535 — 1546, 1546 — 1549 елларда идарә иткән хан Сафагәрәй Фәтехгәрәй углы. Ул 1549 елның мартында 42 яшендә Казанда, үз сараенда серле шартларда һәлак була. Сљембикә манарасы алдындагы мәйданга җирләнә. Аның табуты 1977 елгы археологик казулар вакытында Сљембикә манарасы янында табылды. (Кара: Археологические открытия 1977 года.— М., 1978.— С. 188.) Кол Шәриф Сафагәрәйнең каләм сахибе — шагыйрь булганлыгын да искәртә.

6 Шәриф, мљселман галим-шагыйрьләренә хас булганча, фикерен Коръән сүрәләре, аятьләре белән ныгыта.

7 Легендар Мисыр фиргавене, явыз Нәмруд.

8 Имансыз Иван — Иван Васильевич Грозный (1530 — 1584), Казанга берничә яулап алу походлары оештырган, 1552 елда Казанны алган урыс патшасы.

9 Пулат бәк — Казан ханлыгында хан идарәсенең таянычы булган Булат бәк Ширин, ул бу әсәрдә сурәтләнгән 1550 елга кадәр үлгән була.

10 Булат Ширинның улы Нургали Ширин, аның салдырган мәчете —Сљембикә манарасы янындагы Мљрәле мәчете. Ул мәчет бинасының љске катында бүгенге кљндә ашханә урнашкан. Нургали Ширин Казан ханлыгының йогынтылы дәүләт эшлеклесе була.

11 Атаклы Иран шагыйре Фирдәүсинең «Шаһнамә» дастанының каһарманнары Дара (борынгы Иран шаһы Дарий) һәм Искәндәр (җиһангир Александр Македонлы).

12 Хан Морҗалый — тарихи чыганакларда бу топоним беренче тапкыр искә алына, борынгы Казандагы Хан сарае капкасы. Ул, Казанның тљп капкасы булып, Хан капкасы (Царево ворота) дип, урыс чыганакларына да кереп калган. (Кара: Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. — М., 1991. — С. 143.) Моҗралы — кабере дигән сүзне белдерә.

13 Акмљхәммәд углан, чыгышы белән Кырымнан, ул Казанга Сафагәрәй белән килгән булса кирәк. 1551 елның июнендә Казанда кырымлыларга каршы ризасызлык башлана. Кырымлылар, хәлнең мљшкеллеген күреп, љч йљз кеше (бәкләр, угланнар, морзалар, казаклар) кинәт җыелып, Казаннан Кырымга качарга уйлыйлар. Бу вакытта урыслар, Чулман (Кама) һәм Нократ (Вятка) елгалары буйлап килеп, Казан ханлыгын блокадага алган булалар. Чулман буенда урыс засадаларын күреп, кырымлылар Нократ елгасына киләләр. Сал ясап аны кичеп ятканда, урыслар, кисәк һљҗүм итеп, качкыннарны кыралар. Алардан бары 46 кеше генә исән кала. Исән калганнарны әсир итеп Мәскәүгә озаталар һәм анда җәзалап үтерәләр. Алар арасында Сафагәрәй хан алае азманы Кучак (Кощак) углан, Барбулсын углан, Турчы бәк, Баһадир мирза, Шаһиәхмәт мирза һ.б. була, һәлак булучылар арасында Акмљхәммәд угланның да булганлыгы аңлашыла. Чљнки 1551 елның июлендә Мәскәү белән солых тљзегәндә, килешүнең бер маддәсе буенча, Казаннан качкан кырымлыларның гаиләләрен Казан хљкүмәте тотып бирергә тиеш була. Килешүдә тотып биреләсе кешеләр арасында Кучак угланның ике улы һәм Акмљхљммәд угланның улы аерым атала. Шунлыктан Акмљхәммәд угланның 1551 елның 1 июнендә, Нократ (Вятка) елгасы буендагы бәрелештә әсир алынып, Мәскәүдә җәзалап үтерелгәнлеге аңлашыла.

14 Кол Мљхәммәд сәйед — Казанга Хаҗитархан шәһәреннән килгән Мансур сәйеднең улы. Мансур сәйед 1546 ел башында Казанда Сафагәрәйгә каршы Мәскәү яклы бәк-морзалар оештырган фетнә вакытында хан белән пайтәхеттән чыгып китә. Алар Әстерханга юл тоталар. Аның язмышы шул вакыттан соң ачык түгел, ләкин Кол Шәрифнең шушы язмасыннан аңлашылганча, 1550 елның башына кадәр ул үлгән була инде. Мансур сәйеднең улы — Кол Мљхәммәд сәйед, аның урыс елъязмаларындагы исеме Кол Шәриф сәйед (мулла). Шуннан чыгып Мансур улының тљп исеме Мљхәммәд Шәриф икәнлеге аңлашыла, ә кол атамасы әлеге сәйеднең суфилардан икәнлеген, ягъни Әхмәт Ясәви тәрикасын тотучы икәнлеген белдерә. «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» авторы тыйнаклык җәһәтеннән үзенең Казан дәүләтендә тоткан урынын тулысынча ачмый, үзен Шәриф Хаҗитархани дип тыйнак кына күрсәтә.

15,16 Рљстәм, Баһрам — фарсы шагыйре Фирдәүсинең «Шаһнамә» дастанындагы батыр образлары.

17 Барбулсын аталык. Бу әсәрдә тасвирланган 1550 елда Казанның Аталык капкасын саклаган. Әлеге капка хәзерге Казан Кремленең кљньяк-кљнчыгышында урнашкан булган. Барбулсын углан чыгышы ягыннан Кырымлы, 1551 елның июнендә Казаннан качкан 300 кеше арасында Барбулсын углан исеме дә телгә алына. Урыслар аны әсирлеккә алалар һәм Мәскәүдә 46 качак белән бергә җәзалап үтерәләр.

18 Бибарс бәк — Казанда яшәүче Бадрак ыруы бәге — Бибарс Растов. Чыганакларда (урыс елъязмаларында) Бибарс һәм аның кардәшләре Себер бәкләре дип аталалар. Бу аларның Казан шәһәрендәге Тљмән капкасы сакчылары булуларыннан калган бер атамага охшый. Бибарс Растов һәм аның туганы Янбарс Сафагәрәйнең иң ышанычлы кешеләреннән булалар. Безнең уебызча, Сафагәрәй Казан башлыкларын Йосыф морзадан алып килеп Казанга утырткан. Янбарс Растов, 1549 елның март башында Сафагәрәйнең һәлак булуыннан соң, шул ук айда, хан сорарга Кырымга бара.

Мәскәү урыслары 1551 елны Казан дәүләтенең тау ягын басып алгач, Бибарс Зља каласына Казан илчеләре белән солых турында сљйләшүләр љчен бара.

1551 елның 16 августында тигезсез солых шартлары буенча Казанга хан булып Мәскәү колы Шаһгали утыра. Аның дошманлыгын белгән Казан бәкләре оппозиция оештыралар. Оппозициянең йљрәге булып Бибарс һәм Янбарс Растовлар була. Казандагы урыс вәкиле Д.Ф.Палецкий һәм Шаһгали хан бу эштән хәбәрдар булалар һәм мәкер юлы белән оппозициядә торган җитмешләп бәкне суеп чыгуны оештыралар. Алар арасында Бибарс һәм Янбарс Растовлар, Колай морза, Кадыш баһадир, Карамыш углан кебек кешеләр дә була. (Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства.— М., 1991.— С.139—140.)

19 Бу урында сүз Явыз Иван җитәкләгән урыс гаскәренең 1550 елның 12 февралендә Казанга яу белән килеп, аны алырга маташуы турында бара. Казан каласы Болак һәм Черек күл ягыннан урыслар тарафыннан чолганып алына.

Урыс елъязмаларының хәбәренә караганда, Иван Грозный, Казанны 14 кљн камап торганнан соң, җиңелеп, 25 февральдә Мәскәүгә кайтып китәргә мәҗбүр була. Елъязма авторлары аларның Казанны ташлап китүен яңгырлар, язгы ташулар башлану белән аңлаталар, ләкин февраль һәм мартта язгы ташулар, яңгырларның булуы шикләндерә. Алар бу килүдә Казан янында хәрби җиңелүгә юлыгып качканнар.

20 Әфләтун — борынгы юнан фикер иясе Платон, яңа эрага кадәр 427 — 347 елларда яшәгән.

21 Аристу — борынгы юнан хакиме Аристотель, безнең эрага кадәр 384 — 323 елларда яшәгән.

22 Бу мәгълүматлардан Шәриф Хаҗитарханиның тљпле белемле шәхес булганлыгы күренә. Ул йолдызлар, планеталардан хәбәрдар булган. Шуның белән бергә шагыйрь утлы туп снарядларының тљзелешеннән дә хәбәрдар, аларның хәрәкәт траекторияләренә дә күзәтүчән анализ ясый.

23 Милади календаре буенча 1550 елның февраленә туры килә.

Әсәрне текстологик хәзерләүче һәм искәрмәләр авторы
Марсель Әхмәтҗанов

ЗАФӘРНАМӘ-И ВИЛАЯТЕ КАЗАН
ПОБЕДА КАЗАНСКОЙ СТРАНЫ

***

Әлхәмдүлиллаһ раббил-галәмин, шљкер сәңа,
Үзең кабул бирдең иман безгә.
Ул бәдбәхет шәйтан-ләгыйнь гадәтендин
Кыйлды йарлык, бирде йаулак иман безгә.

«Раббанә, золемнә, әнфүсәна»,—
Халикым, разыйкым, барыйм сәңа.
Гыйльме хикмәт, тәүфыйк-тәгать, тљрлик сәна
Кыйлды тәшриф шәриф-ләтыйф Коръән безгә.

«Раббанә, фаг-фирләнә зљнубәна»,—
Телем аздым, йаздым, түздем, килдем бона.
Кәрәк — кәндү дәргяһыңдин сљргел вәйа,
Кәрәк — кәндү каршы алгыл ихсан безгә.

«Кљнтүм хәйра љммәтин ухриҗәт лин-нас»
айәтендин,
Љмидем күп ул Ходаның рәхмәтендин.
Безне кыйлды Мостафаның љммәтендин,
Йибәрде Мостафаны борһан безгә.

«Мән зә-әлләзи йәшфәгү»дин вилаятьсез,
Кем котылгай Рәсүледин гыйнаятьсез?
Аның күңле арар булса шәфәгатьсез,—

Калдык камугъ йите тәмугъ зиндан безгә.

«Лям тәкулүнә ма-ля тәфгалүн» айәтендә
Тәфсир кыйлмыш ул кыямәт атлыйгъ кљндә;
Үзе укыб, үзе тотмас данишмәндкә,
Ирекләндерер љч йљз алтмыш бәла безгә.

«Хљзүһљ фәгалүһљ» хитабындин,
Ки куркармын «Сљммәл-җәхим» гыйкабындин.
Укыб-белеп тотмадык без хитабындин,—
«Йа-вәйләти ләййәтәни» дәрман безгә.

Үзең белгел, йангыл имди, и Кол Шәриф,
Тәхсил тийү бар гомерең кыйлдың тәләф.
Йекетлектә тәүбә кыйлмак — гыйнаять ризык,
Йазыкларны йарлыкали гофран безгә.

Тәрҗемәсе:

Аллага, Галәмнең хуҗасына, дан булсын,
шљкер сиңа!
Үзең кабул бирдең иман безгә,
Ул бәдбәхет шайтан-ләгыйнь гадәтеннән
Ярлыкады, бердәнбер иминлек бирде безгә.
«Безнең нәфсебезне безгә залим кыйлма»,—
Яратучым, ризык бирүчем, барам Сиңа,
Хикмәт гыйлеме, тәүфыйк-тәгать*,
тљрле мактаулар,
Хљрмәтләр күрсәтеп, кадерле-гүзәл Коръән
бирде безгә,
«Раббыбыз, безнең гљнаһларыбызны гафу ит»,—
дип,
Телем белән күп сљйләдем, яздым, түздем,
килдем моңа,
Кирәк икән — үз ишегеңнән ку син (безне)
читкә,
Кирәк икән — Аллаһның Үзе, каршы алып,
безгә изгелеген кыйлсын иде,
«Кешеләр арасыннан хәерле бер љммәт**
чыгардым» аятеннән
Љметем бар булсын иде ул Ходаның
рәхмәтеннән,
Безне Мљхәммәт пәйгамбәр љммәтеннән
яратты ул,
Мљхәммәт пәйгамбәрне дәлил итеп безгә
җибәрде ул.
«Ул кемсә*** безгә шәфәгатьче (мәгънәви хуҗа)
булды» аятеннән
Кем котыла алсын ярдәмчесез,
Мљхәммәт пәйгамбәр ярдәменнән башка?
Аның**** күңеле эзләр булса арадашчысыз
изгеләрне,—
Без бљтенебез җиде тәмуг-зиндан эчендә
калырбыз бит,
«Үзе эшләмәгән гамәлләрдән ничек халыкка
нәсыйхәт бирер» аятендә
Аңлатып бирде Ул: «кыямәт» дип аталган

кљндә,
Үзе әйтеп тә, шул гамәлләрне үзе тотмаган
галимгә,
Әйтеп торыр љч йљз алтмыш бәла безгә.

«Аллаһ теләгәнен эшләр: Ул алыр,
Ул эшләр» дигән сүздән,
Ахыргы урын җәһәннәм булуыннан—
газап чигүдән куркам,
Без укыдык-белдек, әмма тотмадык
Аллаһ нәсыйхәтеннән,—
«Ни үкенеч! Әй, булса иде!» сүзләре генә
юаныч безгә.
Үзең бел дә ян инде, и Кол Шәриф,
«Белем алам» дип, бљтен гомереңне уткәреп
бетердең.
Егет чакта тәүбә итү Аллаһның
ярдәме (ризыгы) кебек ул,
Гљнаһларны ярлыка инде, Аллаһ, безнең.

***

Башың күтәр гафләтдин, гафил торма,
һу тигел.
Күзең ачкыл уйкудин, гафил торма,
һу тигел.
Һу-һу тийү һу кошы, акар күзендин йәше,
Кљйеп эче һәм тышы, гафил торма,
һу тигел.
Гашыйклары очарлар, гарше шахига
кунарлар,
Һу, дип дидар куларлар, гафил торма,
һу тигел.
Йите әкълим гизәрләр, андин күккә агарлар,
Бер кадәмдә йитәрләр, гафил торма,
һу тигел.
Һу бәхригә чумарлар, гаувас булып батарлар,
Һу дљрләрин тирәрләр, гафил йљрмә,
һу тигел.
Дәргяһ капуг ачыкдыр, рәхмәтләри анукдыр,
Күзең ачып бакып тор, гафил йљрмә,
һу тигел.
И Кол Шәриф, тынмагыл, тљнләр йатып
оймагыл,
Хак зекрени куймагыл, гафил йљрмә,
һу тигел.

Тәрҗемәсе:

Башың күтәр ваемсызлыктан, белми торма,
«Аллаһу» диген.
Күзең ач син йокыдан, белми торма,
«Аллаһу» диген.

Һу-һу, дияр һу кошы*, агар күзеннән яше,
Кљеп эче һәм тышы, белми торма,
«Аллаһу» диген.
Гашыйк булганнар очарлар, гарше шахига**
кунарлар,
«Аллаһу» дип очрашу кљтәрләр, белми торма,
«Аллаһу» диген.
Аллаһу диңгезенә чумарлар, су асты
йљзүчесе булып батарлар,
«Аллаһу» энҗеләрен чүпләрләр, белми торма,
«Аллаһу» диген.
Оҗмах ишеге ачыктыр, рәхмәтләре
билгеледер,
Күзең ачып карап тор, белми йљрмә,
«Аллаһу» диген.
И Кол Шәриф, тынма син, тљннәрен ятып
йоклама,
Аллаһка зикер әйтүне ташлама, белми йљрмә,
«Аллаһу» диген.

***

И күңел, бил баглама, күпне кичүргән
дљньядыр,
Бу үлүм ширбәтин халыкга ичүргән
дљньядыр.
Сән сагынма дљньяда мән бакый калгаймән
тийү.
Күп йанар вакытта чирагларны очурган
дљньядыр,
Угылны атадин айуруб, кызны анадин тәкый,
Йыглатыб бер-бер ишекдә, зари кыйлган
дљньядыр.
Әүвәлени кемсә билмәс, ахырыни һәм тәкый,
Әүвәле һич, ахыры һич, бер кљһнәи дљньядыр.
Кол Шәриф, атаң-анаң сәндин борынгылар
кани,
Барчани куйныга (алып), ашна кыйлган
дљньядыр.

Тәрҗемәсе:

И күңел, билеңне бума (дљнья дип),
күпне кичергән дљнья бу,
Бу үлем ширбәтен халыкка эчергән дљнья бу.
Син уйлама, дљньяда мин мәңгегә калырмын
дип,—
Күп янар вакытта утлар очырган дљнья бу.
Угылны атадан аерып, кызын да анадан
шулай ук,
Елатып бер-бер ишектә, зар иттергән
дљнья бу.
Әүвәлен беркем белмәс, ахырын да шулай ук,

Әүвәле юк, ахыры юк, бер сәләмә дљнья бу.
Кол Шәриф, атаң-анаң синнән никадәр
борынгылар иде,—
Барчаны куенына (алып), әшнә иткән
дљнья бу.

***

Мљнаҗәтдә моңлугъ кәрәк, иҗабәти булса
андин,
Күзи йашлигъ, бәгъри башлигъ булмагунча
булур кандин.
Ир сәхәрдә кубубән, тулдырмайен күздә
йаши,
Љмид тутмак мљхаль ирер, капугъ баглигъ
камугъ йандин.
Сәхәр купсаң, нийаз кыйлсаң, соң нийазың
кулга алсаң,
Иҗабәтдер дога кыйлсаң, иҗабәти булса
андин.
Үзиндә булур иран йыкган, күрәр нуры
Аллаһыны,
Фида булур максуд-морад, рахте гыйшрәт
кызыл җандин.
Нәфәси җиһад кыйлса, күзләрендин кан-йаш
акса,
Раббе тийү аңа бакса, кәлүр ләббәйкә
йљз-мең йандин.
Морад кәрәк ирсә сәңа, хакыйкыйә
йангыл аңа,
Гамәл кыйлып тљндин-тљңә, чыкмагунчә
бәһ бундин.
Рийазәтнең бутасында сыз гаурәтин,
и Кол Шәриф,
Кәнҗе гыйшкы кәрәк ирсә, алтун-кљмүш чыка
кандин.

Тәрҗемәсе:

Мљнәҗәттә моңлылык кирәк, кабул итүе
(Алланың) шуннан торса әгәр,
Күзең яшьле, бәгърең башлы булмаса,
каян табылыр ул (моңлылык)?
Ир сәхәрдә тору белән тутырмаса күзен яше
белән,
Љметләнү (Алла ризалыгына) мљмкин
булмас,
оҗмах ишеге бикле булыр бар яктан да.
Сәхәргә торсаң, нияз* кыйлсаң, соңыннан
ниязыңны үзеңә кулланма итеп алсаң,
Кабул итәр (Алла), дога кыйлсаң,
Алланың ярлыкавы шуңанда булса.
Үзендә ирлек һиммәте** булган кеше Алланың
нурын күрер,

Дљньяви максат-морадларын корбан итәр ул
(шул юлда), рәхәт тормышы китәр җаннан.
Әгәр нәфсесе белән сугышса, күзләреннән
кан-яшь акса,
Раббем, диеп, аңа бакса, килер ләббәйкә***
йљз-мең яктан.
Морад кирәк булса сиңа, хакыйкатьтә
ян син аңа,
Гамәл кыйлып тљннән тљнгәчә, яхшылыктан
(үзеңне камилләштерүдән) читкә чыкмыйча.
Риязәт**** билбавындагы оят җирне***** сызып
ташла, и Кол Шәриф,
Алла гыйшкы хәзинәсе кирәк булса,
алтын-кљмеш каян чыгар башкача?

***

Хакыйкать чын гашыйклар
Кергел юлга мәрданә.
Раһнамәдер бу юлда
Шәйхе Гаттар диванә.

Галимнәргә раһнамә,
Дәрвишләрне моктәда,
Һәрбер сүзе дљрр-данә
Шәйхе Боһлул диванә.

Гыйшк кљфрен имам иткән,
Галәме бәрдар иткән,
Җаныны корбан иткән
Шәйхе Мансур диванә.

Гыйшк багының бер гљле,
Менгәне рух Дљлдљле,
Хакның кавшкан былбылы
Шаһ Борыкай диванә.

Күңле бозык-вәйранә,
Дљньялыкдин бигянә,
Шәүкь утыга пәрванә,
Хисаметдин диванә.

Гаибне хазир кыйлган,
Мљшкилне асан кыйлган,
Йите үлеккә җан биргән
Баһаветдин диванә.

Гасалары кулында,
Һиммәт коры билендә,
Аллаһ йады күңелендә
Шәмс Тәбризи диванә.

Мәгърифәткә мәстанә,
Игәсигә дустанә,
Кабре — олуг астанә,

Вәйс-Карани диванә.

Мәгърифәткә кол булган,
Гыйшкта янып кьл булган,
Талибләргә йул булган
Кол Шәрифә диванә.

Тәрҗемәсе:

Хакыйкать чын гашыйклар
Юлына кер ирләрчә;
Юл күрсәтүчедер бу юлда
Шәйхе Гаттар[1] диванә[2].

Галимнәргә юл күрсәтүче,
Дәрвишләрне ияртүче,
Һәрбер сүзе энҗе-мәрҗән
Шәйхе Боһлул[3] диванә.

Аллага гыйшыкның
кьферлеген имам иткән,
Галәм биеклегенә күтәрелгән,
Шуңа җанын корбан иткән
Шәйхе Мансур[4] диванә.

Гыйшык бакчасының бер гьле,
Менгәне — рух Дьлдьле[5],
Хакның кавышкан былбылы
Шаһ Борыкай[6] диванә.

Күңеле бозык-җимерек,
Дьньялыкка чит-ят булган,
Кьчле теләк утына күбәләк булган
Хисаметдин[7] диванә.

Күренмәгәннәрне белдергән,
Авырлыкны җиңел кыйлган,
Җиде үлеккә җан биргән
Баһаветдин[8] диванә.

Таяклары кулында,
Тырышлык билбавы билендә,
Аллаһны телгә алу күңелендә
Шәмсе Тәбризи[9] диванә.

Мәгърифәткә[10] исергән,
Рухи җитәкчесенә дус булган,
Кабере олуг хаҗ кылу урыны булган
Вәйсел-Карани[11] диванә.

Мәгърифәткә[12] кол булган,
Аллаһка гыйшкында янып кьл булган,
Шәкертләренә юл булган
Кол Шәрифи диванә.

ИСКӘРМӘЛӘР

Кол Шәриф әсәрләре бу җыентыкка төрле кулъязма һәм басма чыганаклардан җыеп китерелә. Әлбәттә, шагыйрьнең үз кулы белән язган кулъязмалар, аның автографы безнең көннәргә кадәр килеп җитмәгән. Ә безгә билгеле булганнарының, тарихның шулкадәр рәхимсез һәм кырыс янгын-давылларына да бирешмичә, өзек-өзек кенә булса да бүгенге көнгә кадәр сакланып-килеп җитүләре үзе бер могҗиза булып карала ала.

Бу әсәрләрнең Кол Шәрифнеке икәнлеген без каян беләбез соң?

Урта гасырлардагы бөтен Шәрык әдәбиятларында, шул исәптән татар әдәбиятында да, бик матур бер традиция яшәп килгән: һәр шагыйрь шигъри әсәрләренең ахырына, үз әсәрен башка авторларның әсәрләре белән буташтырмасыннар өчен, үзенең исемен дә теркәп куя торган булган. Бу барыннан да элек газәл, касыйдә, мәснәви, кыйсса һ.б. жанрларда мәҗбүри кагыйдә булып исәпләнгән.

Шушы традициягә нигезләнеп, Кол Шәриф тә һәр әсәренең азагында үзенең исемен китерә. Без бу җыентыкка шигъри әсәрләрне нәкъ менә шушы кагыйдәдән чыгып тупладык һәм бары шушы, урта гасырларда бер генә шагыйрь тарафыннан да бозылмый торган канунга таянып кына без бу китапта китерелә торган әсәрләрнең авторы Казан ханлыгы чоры татар шагыйре Кол Шәриф дип әйтергә җөрьәт итәбез.

«Башың күтәр гафләтдин…» Әсәр тексты 1883 елда Казан университеты нәшриятында чыккан «Бакырган китабы» исемле шигырьләр антологиясендә XII гасыр төрки шагыйре Сөләйман Бакыргани шигырьләре белән бергә басылган (28 нче бит). Текст шуннан алынды. Әсәрнең кулъязма нөсхәләре билгеле түгел.

«И күңел, бил баглама…» Әсәр тексты 1883 елда Казан университеты нәшриятында чыккан «Бакырган китабы» җыентыгында Сөләйман Бакыргани шигырьләре белән бергә басылган (29 нчы бит). Текст шуннан алынды. Кулъязма нөсхәсе билгеле түгел.

Бу шигырь юлы китапта «Барчаны куйныга ашна кыйлган дөньядыр» дип бирелгән. Шигырьнең эчке яңгырашы буенча монда «алып» сүзе төшеп калганлыгы сизелеп тора; шигырь юлының иҗек саны да шуны таләп итә.

«Мөнаҗәтдә моңлугъ кәрәк…» Шигырь тексты 1883 елда Казан университеты нәшриятында чыккан «Бакырган китабы» җыентыгында Сөләйман Бакыргани шигырьләре белән бергә басылган (28 нче бит). Текст шуннан алынды. Кулъязма нөсхәсе билгеле түгел.

«Әлхәмдүлиллаһ раббил-галәмин, шөкер сәңа». Шигырь тексты 1883 елда Казан университеты нәшриятында чыккан «Бакырган китабы» җыентыгында Сөләйман Бакыргани шигырьләре белән бергә басылган (28 — 29 нчы битләр). Текст шуннан алынды. Кулъязма нөсхәсе билгеле түгел.

Мөрәббәгъ формасында язылган бу шигырь нигезендә мөселманнарның изге китабы Коръәннең аятьләреннән чыга торган фикерләр-мәгънәләр салынган. Автор шул аятьләргә карата үзенең мөнәсәбәтен, үзенең карашын белдереп бара.

«Хакыйкать чын гашыйклар…» Шигырь тексты 1847 елда Казанда чыккан «Бакырган китабы» җыентыгында XII — XVIII йөз төрки-татар шагыйрьләре әсәрләре белән бергә басылган. Текст шуннан алынды. Кулъязма нөсхәсе билгеле түгел.

Мөрәббәгъ формасында язылган бу шигырьдә автор ислам тарихында аеруча күренекле булган суфиларны санап чыга, аларның дин өлкәсендәге эш-гамәлләрен бәян итә.

1 Шәйхе Гаттар — атаклы фарсы шагыйре Фәридетдин Гаттар (1119 — 1221). Суфи, йөздән артык поэма авторы. Шулардан «Мантыйкыт-тайур», «Пәнднамә» поэмалары татарчага да тәрҗемә ителгән һәм халкыбыз арасында аеруча популяр булган. 110 яшендә, 1221 елда монголлар Нишапурны алгач, шагыйрьне кулга төшерәләр һәм Чыңгыз ханны мактап әсәр язарга кушалар. Ул баш тарта һәм җәзалап үтерелә.

2 Диванә — суфиларда әйтелә торган бәя бирүче термин. Аллаһы Тәгаләнең серләренә төшенгән, диндарлыкта камиллеккә ирешкән, экстазда яшәүче суфиларга карата әйтелә.

3 Шәйхе Бөһлул — урта гасырларда үзенең аскетлыгы белән дан тоткан Бөһлул дәрвиш күздә тотыла. Яшәгән еллары билгеле түгел.

4 Шәйхе Мансур — атаклы суфи шагыйрь Хөсәен ибне Мансур Хәллаҗ. Үзен Аллаһы Тәгалә дип белдерүдә гаепләнә һәм 922 елда һәлак ителә.

5 Дөлдөл — Мөхәммәд пәйгамбәр атының исеме.

6 Шаһ Борыкай — XIII гасырда яшәгән суфилардан берсе, Шәмсетдин Тәбризинең укучысы.

7 Хисаметдин — Җәлалетдин Руминың дәрвише, аның мәснәвиләрен язып барган Хисаметдин Чәләби — Хәсән бине Мөхәммәд (Ахи Төрек углы).

8 Баһаветдин — Баһаветдин Вәлид, Мөхәммәд ибне Әхмәд Хатиби, суфиларның шәехе, динче галим, Җәлалетдин Руминың әтисе (1148 — 1231).

9 Шәмсе Тәбризи — XII гасыр ахыры — XIII гасырның беренче яртысында яшәгән суфи шагыйрь, мистик Шәмсетдин Мөхәммәд Тәбризи. Җәлалетдин Руминың якын дусты һәм остазы.

10 Мәгърифәт — бу термин биредә гадәти аң-белемне генә аңлатмый. Суфичылык тәгълиматы буенча, суфилык юлына баскан мөселман үзенең күңеле-рухы белән Аллаһка якынаю юлында түбәндәге дүрт рухи баскычны үтәргә тиеш: шәригать, тарикать, мәгърифәт һәм хакыйкать. Мәгърифәт баскычында суфи Аллаһка якынаю юлында кирәк тиешле гыйлем-белем ала, үз-үзен рухи яктан тәмам агартуга, ягъни мәгърифәткә ирешә; үзе мөршид (рухи җитәкче) булып, суфи шәкертләр тәрбияли ала.

11 Вәйсел-Карани — мөселман дөньясында дан-шөһрәт алган шәхес, әүлия, Мөхәммәд пәйгамбәр заманында яшәгән иң беренче суфиларның берсе.

12 Мәгърифәт — бу термин монда да алда күрсәтелгән мәгънәдә кулланылган.

Әсәрләрне текстологик хәзерләүче һәм искәрмәләр авторы
Әнвәр Шәрипов

II бүлек

КОЛ ШӘРИФ:

ТОРМЫШЫ, ЭШЧӘНЛЕГЕ ҺӘМ ШУЛ ЧОР ТАТАР МӘДӘНИЯТЕ
II раздел

КУЛ ШАРИФ:
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

И ТАТАРСКАЯ КУЛЬТУРА ЕГО ЭПОХИ

Марсель Әхмәтҗанов,

филология фәннәре докторы

Сәйед Шакуловлар шәҗәрәсе

Соңгы вакытта җәмәгатьчелек арасында татар-мљселманнарның дини идарәсе җитәкчеләре арасында сәйед тә булырга тиеш дигән фикер таралып килә. Ул Татарстан җљмһүрияте мљселманнарының чираттан тыш корылтае узган кљннәрдә күтәрелде. Корылтайда мљфти хәзрәтләренең иң абруйлы ярдәмчеләреннән берсенә сәйед дәрәҗәсе бирергә кирәк дигән тәкъдим кертелде Бу хакта татар матбугатында берничә мәкалә дә басылып чыкты инде[1].

Сәйедләрнең кемлеге һәм аларның татар тарихында нинди урын биләүләре хакында бүгенге укучыларыбызның иң зур күпчелеге хәбәрдар түгел. Шунлыктан корылтайда күтәрелгән мәсьәләне — ягъни сәйедлекнең дини идарәгә кайтаруның традициясен аңлату љчен тарихи чыганаклар белән танышу кирәктер.

XIV — XVI гасырларда Алтын Урдада, Казан, Кырым, Хаҗитархан, Нугай Урдасы, Хан Кирмән ханлыклары тарихларында сәйедләр искә алына башлыйлар. Тарихи чыганаклар сәйедләрне татар ханлыкларында мљселманнарның иң љлкән дини җитәкчеләре итеп күрсәтәләр.

1524 еллар чамасында Казанда булып киткән немец сәяхәтчесе Сигизмунд Герберштейн үзенең юлъязмаларында сәйедне татарларның «баш имамы» дип атый[2]. Сәйед белән хан да хисаплаша торган булган. Казан тарихында түбәндәге сәйедләр мәгълүм:

Бураш сәйед 1491 — 1507 елларда искә алына[3].

1512 — 1516 елларда Шаһхљсәен сәйед Казан белән Мәскәү арасындагы илчелек мљнәсәбәтләрендә катнашып йљри[4].

Шаһхљсәен сәйед Шакуловлар шәҗәрәсендәге 28, 29, 30 буыннарда антропонимнары Шаһ компонентына ия булган — XVI гасырның беренче яртысында яшәгән сәйедләрнең кардәше булырга ихтимал. Шәҗәрәдә бу исем күрсәтелмәгән, чљнки ул гына түгел, анда Казанга каршы сугышкан Касыйм татарлары гаскәрендә булган Ак сәйед исеме дә юк.

1546 елда Казанда Беюрган сәйед булып тора. Сафагәрәй тәхеттән тљшерелгәч, ул Казанда вакытлы хљкүмәтне җитәкли. Беюрган сәйед 1551 елның октябрендә Шаһгали хан кушуы буенча җәзалап үтерелә.

1546 елда Сафагәрәй Мансур сәйед (Әстерханнан Казанга килгән була) белән берлектә Казаннан Әстерханга китә[5]. Димәк, Мансур сәйед Казанда күпмедер вакытлар дин башлыгы булып торган[6]. Ул озакламый вафат булган, күрәсең, чљнки бу елдан соң аның исеме чыганакларда күренми.

Казан тарихында исеме сакланып калган янә бер сәйед — Кол Шәриф (Шәриф Хаҗитархани). Аның исеме 1550 елдан күренә башлап 1552 елның 2 октябренә кадәр тарихта язылып килә. Ул шул кљнне соңгы тамчы канына кадәр Ватанын саклап һәлак була[7].

Казан ханлык башкаласы булып торганда, анда Корайыш дип аталган бистә булуы да кызыклы. Ихтимал, ул бистә Казан сәйедләре белән бәйле булса кирәк.

Казан ханлыгы сәйедләренең абруйлы булуларын Сәхибгрәй хан тарафыннан 1523 елда бирелгән тарханлык ярлыгы да раслап тора. Ул ярлыкта алар «садати гозам» дип йљртеләләр[8].

Сәйедләрнең Кырым ханлыгында да олы дин башлыгы булулары 1531 елда Сәгадәтгәрәй хан биргән ярлык текстыннан да беленә[9].

Тарихта сакланган иң тулы мәгълүмат Касыйм ханлыгы сәйедләре турында. Бу мәгълүматлар чыганагы булып сәйед Шакуловларның нәсел шәҗәрәсе хезмәт итә. Әлеге нәсел шәҗәрәсен 1970 елда сәнгать фәннәре докторы Фоат Хљсәенович Вәлиев Касыйм шәһәреннән табып алып кайтты һәм бу юлларның авто-

рына бүләк итте. Шакуловлар шәҗәрәсе љч озын кәгазьдә язылган, аларның текстлары, бер-берсеннән тулырак булып, XVIII—XIX гасырларда гарәп әлифендә эшләнгән күчермәләрдән гыйбарәт… Аларга кыскача тасвирлама биреп узабыз:

Беренче текст 112 см озынлыктагы, 21 см киңлектәге зәңгәрсу тљстәге кәгазьгә алсу һәм кара каралар белән XVIII гасыр ахырында язылган. Ахыргы љлеше ертылып югалган. Арткы ягында Ф.Х.Вәлиевнең автографы бар. Ул Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсендә 99 коллекциядә, 1 тасвир, 209 санлы эш булып саклана.

Икенче текст 197 см озынлыкта, 18 см киңлектә XIX гасырның беренче чирегендә эшләнгән яхшы кәгазьгә кара белән гарәп әлифендә язылган. Ул шәҗәрәләр коллекциясендә 264-б эш берәмлеге белән саклана. Бу әлегә иң соңгы текст булып тора.

Љченче текст 143,5 см озынлыктагы, 17,5 см киңлектәге XVIII гасыр кәгазенә кара белән гарәп әлифендә язылган. Мирасханәдә 264-а эш берәмлеге белән саклана.

Беренче, љченче текстларда беркадәр гарәп телендә язылган искәрмәләр дә бирелгән.

Моннан тыш Шакуловлар шәҗәрәсенең күчермәләре урыс тарихчысы В.В.Вельяминов-Зернов (1830 — 1904) һәм татар галиме Ризаэддин бине Фәхретдин (1859 — 1936) кулларында да булганлыгы мәгълүм. Алар кулындагы кулъязма текстлар, XIX гасырда күчерелеп, татар телендә язылган байтак тарихи искәрмәләргә дә ия булып торганнар. В.В.Вельяминов-Зернов үз кулындагы шәҗәрә текстын љлешчә генә «Исследование о касимовских царях и царевичах» исемле 1863 — 1887 елларда чыккан дүрт томлык хезмәтендә файдаланган.

Ризаэддин бине Фәхретдингә Касыймнан җибәрелгән «Шакуловлар шәҗәрәсе» «Шура» журналының 1914 елгы 22 нче саны тышлыгында басылып чыккан. Ул 36 буыннан тора. Шәҗәрә кулъязма текстлардан кыскарак.

Кулъязма текстларның Мирасханәдә 264-б эш берәмлеге булып сакланганы буыннар ягыннан иң тулысы булып тора. Түбәндә аның текстын тулысынча китерәбез. 209 эш берәмлеге белән саклանучы 1 кулъязма буыннарны күрсәтү ягыннан кыскарак, ләкин искәрмәләргә баерак. 264-а эш берәмлеге белән саклანучы текстта гарәп телендә искәрмәләр бар һәм анда 35 буыннан башлап 264-б шифрлы текстта булмаган буыннар чылбыры китерелә.

«Шура» журналында басылган текст 264-б текстына љстәрлек яңалыкка ия түгел. Ләкин аны журналга җибәрүче кеше Касыйм шәһәрендә 1914 елда Шакулов фамилиясен йљртүчеләрнең күп булуларын яза, тик аларның буыннары, исемнәре шәҗәрәдә күрсәтелмәвенә үкенеч белдерә.

Мәкаләнең күләме чикләнгән булу сәбәпле, 264-б кулъязмасыннан башкаларының мәгълүматларын кабатланмаган урыннарын сайлап кына укучыларга тәкъдим итәбез.

ШАКУЛОВЛАР ШӘҖӘРӘСЕ ТЕКСТЫ
(264-б кулъязма)

1 буын
Габделмәннан

2 буын
Һашим

3 буын
Габделмоталлиб

4 буын
Әбүталиб
Габдулла
Хәзрәти Габбас разый Аллаһе ганһе
Хәзрәти Хәмзә разый Аллаһе ганһе

5 буын
Хәзрәти Гали кәрим (юмарт)
Сәрвәри әнбийә Мљхәммәд Мостафа сәлаллаһу га-

ләйһи вәсәллам
Габдулла разый Аллаһе ганһе

6 буын
Хәсән разый Аллаһе ганһе
Сәйед Хљсәйен разый Аллаһе ганһе
Бинтәи сәйедәи Фатыйма әл-Зљһрәи (сәйед Хљсәйен-нең хатыны)

7 буын
Сәйед Зәйнелгабидин имам

8 буын
Сәйед Мљхәммәдбакый имам

9 буын
Сәйед Җәгъфәр әс-Сыйддыйк имам

10 буын
Сәйед Идрис
Сәйед Муса кязыйм (түзеп торучы) имам
Гали ансар (Мәдинәдә яшәүче Мљхәммәд тарафда-ры) сәйед

11 буын
Сәйед Мљхәммәдшафигъ
Сәйед Муса әр-разый имам
Сәйед Җарулла

12 буын
Сәйед Мљхәммәдтәкый имам

13 буын
Сәйед Галянәкый

14 буын
Сәйед Хәсән әл-Гаскәри

15 буын
Сәйед Мљхәммәд Наһдемир

16 буын
Сәйед Мир Йуныс
Сәйед Мљхәммәд Сљмгани

17 буын
Сәйед Мирбакый
Сәйед Йосыф Һәмадани

18 буын
Сәйед Исмәгыйль

19 буын
Сәйед Моддәвеши

20 буын
Сәйед Әхмәд Хисараи ата

21 буын
Сәйед Әхмәд Ракенеддин Солтан

22 буын
Сәйед Гали хакани

23 буын
Сәйед Мостафа
Сәйед Мљхәммәд Бохари
Сәйед Мәхмүд

24 буын
Сәйед Йегет Әхмәд

25 буын
Сәйед Шаһи Әхмәд

26 буын
Сәйед Хилват

27 буын
Сәйед Мљхәммәд

28 буын
Шаһнур сәйед
Сәйед Шаһбай
Шаһхан сәйед
Шаһҗан сәйед

29 буын
Сәйед Шаһмљхәммәд

30 буын
Сәйед Шаһколый (Шакуловлар фамилиясе моннан киткән.— *М.Ә.*)

31 буын
Сәйед Борһан сәйед

32 буын
Сәйед Кашки

33 буын
Сәйед Бүләк сәйед

34 буын
Акмљхәммәд сәйед
Ишмљхәммәд сәйед

35 буын
Тинмљхәммәд сәйед

36 буын
Әхмәд сәйед

37 буын
Йагъкуб сәйед

38 буын
Биктимер сәйед

39 буын
Әхмәд сәйед
Мостафа сәйед
Муса сәйед
Сәйед Борһан сәйед
Акмљхәммәд сәйед
Габдулла сәйед

40 буын
Мортаза
Солтан Мљхәммәд сәйед
Салих сәйед
Ибраһим сәйед
Йосыф сәйед
Сљләйман сәйед

41 буын
Сәйфулла сәйед
Хәмзә сәйед

42 буын
Батыргәрәй сәйед
Хљсәйен сәйед

43 буын
Мљхәммәдҗан сәйед
Исмәгыйль сәйед
Хәсән сәйед
Котлымәт сәйед
Касыймхан сәйед
Борһан сәйед
Ибраһим сәйед

44 буын
Исмәгыйль сәйед
Мљхәммәд сәйед
Батыргәрәй сәйед
Фәрид сәйед
Мостафа сәйед
Исмәгыйль сәйед
Сәйед Әхмәд сәйед
Мостафа сәйед

Мәрхәмәт итүче, рәхимле Аллаһ Хакына![10]
Бу шәҗәрә Корайыш кабиләсе
Һашим ыруынықыдыр

209-а шифрлы кулъязма текстыннан љзекләр

Текст 264-а кулъязмасының 36 буыны белән тәңгәл килә. 264-б кулъязмасының 35 буынынннан аерыла башлый һәм 36 буын Корбанай сәйед исеме белән туктый. Ихтимал, бу нљсхә тагын да дәвам иткән булгандыр, чљнки ахыргы љлеше ерткаланып љзелгән.

209 шифрлы кулъязмада аерым исемнәр янында гарәп телендә язылган берничә искәрмә бар. Шулай ук буыннар килешендә аермалар күренә.

1 буын

Габделмоталлаб

2 буын
Әбүталиб
Габдулла
Габбас

3 буын
Галикәрам
Мљхәммәд сәлаллаһу галәйһи вәссәлам
Габдулла

Тексттагы искәрмәдән: Габдулланың Мљхәммәд пәйгамбәрдән соң хәлифәи Рәшит дәүләте җирләрендә яшәгәнлеге аңлашыла. Хәлифә Һарун әр-Рәшид 785 ел румидә идарә итә башлый. Димәк, шәҗәрәне тљзүчеләр тарихи дәверләрне бутаганнар.

209 шифрлы текстта 11 буын, 20 исем сәйед Мљхәммәдшафигъ нәселенең Шам, Халеб, Багдад һәм башка гарәп җирләрендә таралуы күрсәтелә.

Шунда ук 11 буын, 22 исем янында сәйед Җарулла нәселенең кљнбатышта яшәве искәртелә.

20 буын сәйед Әхмәд Хисараи ата исеме турысында Бохараи шәрифтә булуы; Хәким ата Сљләйман белән бәйләнеше, Җәйхун (Амудәрья) буйларында яшәве язылa.

23 буын (37 исем) сәйед Мљхәммәд Бохари исеме турысында аның нәселенең Бохараи шәрифтә, Һиндстанда, Синдстанда (Пакыстан) таралуы язылa.

23 буын (38 исем) сәйед Мәхмүд нәселенең Тљркестанда, Коканд, Карши һ.б. урыннарда таралуы күренә.

28 буын (45 исем) Шаһхан нәселенең Кырым вилаятендә, Кубаньда, Дагстанда таралуы хәбәре бар.

28 буын (44 исем) Шаһбай сәйед нәселенең Болгар вилаяте, Хан Кирмән, Хаҗитархан һәм Идел буйларында таралуы язылган.

Соңгы әлеге искәрмә Шакуловлар нәселе шәҗәрәсенең яңарак заманнарда яңадан редакцияләнүен күрсәтә, чљнки анда Алтын Урда дәвере бљтенләй чагылмый кала. Шул ук вакытта андагы тљп татар дәүләтләрендә бер үк нәсел вәкилләренең таралышы раслана.

Шакуловлар шәҗәрәсенең тарихи хронологиясен аныклау љчен В.В.Вельяминов-Зернов файдаланган нљсхәдәге искәрмәләрне монда искә алып китү мљһим.

В.В.Вельяминов-Зернов язуына караганда, Казанны 1552 елда урыслар алган вакытта, алар ягыннан Ак сәйед Шәриф сәйед улы катнашканлыгы мәгълүм була[11].

Касыйм шәһәрендә 1587 елда Кашки сәйеднең зур дәрәҗәле кеше булуы В.В.Вельяминов-Зернов тарафыннан табылган Федор Иванович патша биргән ярлыкта искә алына[12].

Шулай итеп, Шакуловлар шәҗәрәсендәге 32 буын (50 исем) сәйед Кашкиның XVI гасырның икенче яртысында яшәгәнлеге ачыла. Касыйм ханнары заманында сәйедләр полклар белән җитәкчелек иткәннәр, һәм аларның аерым сарайлары булган[13].

Кашки сәйед улы — Бүләк сәйед. Аның кабере Касыймның Иске бистә зиратында сакланган. Шәҗәрәдә аның турында «Күзе ачык вә дәлилиге (мантыйгы.— *М.Ә.*) бар икән. Каберләре Иске бистә мазарындадыр» диелгән. «Сәйед Бүләк сәйед Иске Йортның йадкаре»[14].

36 буын (55 исем) Әхмәд сәйед XVII гасырның икенче яртысында яшәгән. Касыймның соңгы идарәчесе булган Фатыйма солтанның агасы Тинмљхәммәд сәйеднең (Тинеш сәйед Шакуловның) улы. Аның исеме Галикәй аталык васыятьнамәсендә дә искә алына. Урыс хљкүмәтенә тәрҗемәче булып хезмәт иткән. Ул 1680 елда урыс илчеләре Тяпкин һәм Зотов белән берлектә Кырымга җибәрелә һәм шунда 1681 ел башында үлеп кала[15].

37 буын (56 исем) Әхмәт сәйед улы Йагъкуб сәйед XVII йљзнең икенче яртысында яшәгән. Аның хакында В.В.Вельяминов-Зернов кулындагы шәҗәрә нљсхәсендә: «Йагъкуб сәйед Йалатма кальгасида үлгән. Түрә булып торган. Бер заманнарда Иске бистәдә (Касыймда.— *М.Ә.*) Арслан хан (1626 — 1627 елда үлә) берлән Фатыйма солтанның мазаратында такыя астына кереп, Иске бистәнеке бер хатын солтаннарның кәфеннәрен, гайре әсбапларын угырлап, суеп чыккан. Ягъкуб сәйед ул хатынны шул бистә таганында астырган»[16].

Фатыйма солтан үзе Бүләк сәйед улы Акмљхәммәд сәйеднең кызы була. Аның хакында безгә килеп җитмәгән шәҗәрәдә «Арслан ханны Тубыл-Тура дигән вилаятьтән алдырганнар. Акмљхәммәд сәйед кызы

Фатыйма солтанны алган хәләллеккә. Арслан хан үлгәннән соң, Хан Кирмәндә (Касыйм.— *М.Ә.*) чарича (царица.— *М.Ә.*) булып торган. Фатыйма солтандин соң хан киселгән»[17].

Югарыда китерелгән Шакуловлар шәҗәрәсе күчермәләре шактый кызыклы һәм кыйммәтле тарихи мәгълүматларга ия булып торалар. Аларда сәйедләрнең урта гасырлардан бирле татар иҗтимагый-дини тормышында үзәк фигуралар булып катнашып килүләре күренә.

Касыйм сәйедләренең нәселләре XX гасырга хәтле килеп җиткән. Шушы гасырның унынчы елларында Парижда Сорбонна университетын бетереп кайткан математик Сара ханым Шакулова (1887 — 1964) бу нәселдән соңгы күренекле кешеләрнең берсе булып тора. Ихтимал, Шакуловлар нәселеннән бүгенге көндә тагын да вәкилләр бардыр, аларны барлау кирәкле эш.

Сәйедләрнең нәселләре бүгенге Русиянең һәм башка дәүләтләрнең шәһәрләрендә яшәгәннәр. Мәсәлән, Казан шәһәрендәге Яңа бистә зиратында бер кызыклы кабер ташы язмасы шул хакта сөйли. Аны фотожурналист Ибраһим Галиев 1961 елда фоторәсемгә төшереп алган булган. Ибраһим ага 1970 елларда бу ташның фоторәсемен безгә бүләк иткән иде. Аның йөзлегендәге язманың хәзерге әлифкә күчермәсен бирәбез:

> «Мәркадел-гарәб*
> Корайыш кабиләсе
> Һашим ыругының
> әш-шәйех Габдулла
> бине әш-шәйех Габдес-
> сәлам 1280 сәнә
> вафат, 44 яшендә».

Таш бүгенге руми хисап белән 1874 елда язылып куелган. Димәк, XIX гасырның икенче яртысында Казан шәһәрендә дә сәйедләр яшәгән булып чыга. Бәлки, аның нәселләре бүгенге көндә дә Казанда яки Татарстанда яшиләрдер, сәйедләр нәселен дәвам итүчеләр бардыр әле. Югарыда китерелгән мәгълүматлар сәйедләрнең Мөхәммәд пәйгамбәр нәселеннән килгән дин эшлеклеләре булуларын һәм шушы фамилиядән (ыруудан) булган берсенең дәүләт яки өлкәләрнең төп дин башлыклары икәнлеген белдерәләр. Сәйед сайланып куела торган урын түгел, ә нәселдән килә торган рухани дәрәҗә.

Без Касыйм ханлыгы дәвереннән бирле килгән сәйедләр нәселе шәҗәрәсенә бер тарихи күзәтү ясадык. Бу нәсел тарихына кагылышлы яңа мәгълүматлар да табылу мөмкин. Аларны барлау, туплау милли тарихыбыз чыганакларын ачыклау юлындагы күркәм эшләрнең берсе булыр иде.

ИСКӘРМӘЛӘР

[1] Исхаков Д. Татар дәүләтләрендә сәетләр // Ватаным Татарстан.— 1995.— № 13.— 21 гыйнвар; Мөхәррәмов Ә. Бездә сәетләр бармы? // Шәһри Казан.—1995.— № 18.— 28 гыйнвар.

[2] История Татарии в документах и материалах.— М., 1937.— С.99.

[3] Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства.— М., 1991.— С.196—197.

[4] Худяков М. Очерки… — С.69, 72.

[5] Атласи Һ. Себер тарихы. Сөенбикә. Казан ханлыгы. — Казан, 1993.—145 б.

[6] Тарихчы М.Г.Худяков Мансурны Хаҗитархан (Әстерхан) сәйеде дип күрсәтә (Худяков М. Очерки… С.105).

[7] Әхмәтҗанов М. Шагыйрь Шәриф Хаҗитархани // Шәһри Казан.— 1995.— 28 июль.

[8] Борынгы татар әдәбияты.— Казан, 1963.— 354—355 б.

[9] Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах.— СПб., 1864.— Ч.II.— С.443.

[10] Гарәп телендәге фразалар татарчага тәрҗемә итеп бирелә.

[11] Вельяминов-Зернов В.В. Исследование…— Ч.II.— С.443.

[12] Шунда ук.— 93 б.

[13] Шунда ук.— 443 б.

[14] Шунда ук.— 444 б.

[15] Вельяминов-Зернов В.В. Исследование...— СПб., 1866.— Ч.III.— С.498.

[16] Шунда ук. — 497 б.

[17] Вельяминов-Зернов В.В. Исследование... — СПб., 1887.— Ч.IV.— Вып. 1.— С.3.

Резюме

Публикация М.И.Ахметзянова посвящена генеалогическим памятникам сеидов Касимовского ханства. Эти шеджере находятся в Хранилище рукописей ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ.

Нурулла Гариф,

Татарстан Республикасы
язучылар берлеге әгъзасы

КОЛ ШӘРИФ ТУРЫНДА ТАРИХИ МӘГЪЛҮМАТ БИРҮЧЕ ЧЫГАНАКЛАРГА ҺӘМ ӘДӘБИЯТКА КЫСКАЧА БӘЯЛӘМӘ

Казан ханлыгы тарихы һәм шул исәптән Кол Шәриф мулла шәхесе язмышына бәйле тарихи мәгълүматларның зур љлешен тарихчылар «Патша китабы» яисә «Никон елъязмасы» дип аталган урыс чыганакларына таянып язалар. Аның атамасы XVII гасырда яшәгән китап белгече патриарх Никонга бәйле. Никон елъязмасының язылу вакыты һәм урыны тљгәл билгеле түгел. Әлеге елъязмаларны тикшерүче М.Н.Тихомиров билгеләп үтүенчә, елъязмадагы XVI гасырга бәйле тарихи вакыйгалар, икенче тапкыр күчерелеп язылганда, шул чордагы сәяси вакыйгаларга бәйле үзгәреш кичергәннәр. «Патша китабы» — Явыз Иван яшәгән чорга бәйле тарихи язмалар тупланмасы. Алар күп очракта бер-берсен кабатлый.

Икенче чыганак А.М.Курбскийның «Казан алынуы турында хикәя» дип атала. Аның авторы 1552 елда Казанны алуда һәм 1554 елда ханлыкта дәвам иткән халык күтәрелешләрен бастыруда катнашкан гаскәр башлыгы, Явыз Иванның якыннарының берсе. Курбский 1563 елны Ливон сугышында гаскәрләреннән күпкә ким гаскәргә юлыгып җиңелә. Бу вакыт Явыз Иванның бар боярлардан, үзенең элеккеге яраннарыннан үч алу чорына туры килгәнлектән, Курбский да алар тәкъдиренә тарачагын аңлый. Шунлыктан «Олуг кенәз» ачуыннан куркып, 1563 елны, хатыны белән улын ташлап, Литва кенәзлегенә кача. Үзен гаепле сизми, дусларына, Явыз Иванга язган хатларында: «Мәскәү кенәзенең явызлыкларын күп ишеттем, үзем дә күрдем...» — ди. Мәскәү кенәзе турындагы хатирәләре дә шунда язылган. Ул анда Иванның бар явызлыкларын фаш итә. Безнең љчен аның Казанны алу турындагы хикәяләре игътибарга лаек. Ул анда күп очракта үзе күргәннәрен яза, шул чордагы Казан шәһәрен күзаллауга ачыклык кертә. Курбский тарафыннан казанлыларның, Ватаннарын саклап, батырларча сугышулары тәфсилле яктыртыла. Хикәясендә башкалардан ишеткәннәре дә бар. Бәлкем, башка чыганакларны да кулланггандыр. Мәсәлән, ул Кол Шәриф һәм аның шәкертләре мәчет-мәдрәсәләр янында урысларга каршы каты сугышып, барысының да бердәм шәһит китүләрен күрә алмый. Бу вакытта ул Нургали капкасы ягындагы тау астында була.

Љченче чыганак Казан ханлыгы тарихына багышланган «Казан елъязмачысы» китабы. Елъязма 1564 — 1565 елларда язылган. Аның авторы, 1532 — 1551 елларда Казанда әсирлектә булып, Казан ханнарына хезмәт иткән. Шул чорда Казан тарихы белән танышкан. Елъязмачы, Казан тарихын бәян итүдән бигрәк, Явыз Иванның «кылган батырлыкларын» мактауга алына. «Бљек» җиңүләрнең тарихын кәгазь битләренә тљшергәндә, үткәннәр белән горурланып, киләчәк буыннарның күңелен уйнатырлык тљсләр кызганмый. Әсәрдә башыннан ахырынача шовинистик рух, Казан халкына нәфрәт белән карау бљркелеп тора. Елъязмачы вакыйгаларның барысын да үзе күргән кебек сүз йљртсә дә, язманың соңрак чорда кем тарафыннандыр үзгәртелүен күрү кыен түгел. Аны язганда бары бер генә таләп куела: «Урыс халкының бљек җиңүен мәңгеләштерү». Автор моны үзе дә яшерми. Бу җиңүгә багышлап Казанда «һәйкәл кую» да тарихи елъязмада беренче тапкыр чагылыш таба, берничә урында искәртелеп узыла. Казан ханлыгы тарихы җиңүчеләр күзлегеннән генә бәян ителсә дә, елъязма тарихи чыганак булып кала бирә.

Шиһабетдин Мәрҗани үзенең «Мљстәфадел-әхбар...» дигән китабында (икенче томда) Казан каласындагы сигез манаралы мәчетне искә ала. Бүгенге кљндә аны Кол Шәриф мәчете атамасында йљртәләр. Бу һәм башка мәгълүматларның нинди чыганакларга таянып язылганы әлегә тљгәл билгеле түгел. Без искәрткән урыс чыганакларыннан башка татар телендәге язма риваятьләр кулланылуы да мљмкин.

Мәрҗанидән соңгы тарихчылар Кол Шәриф шәхесенә бәйле тарихны әлеге язма чыганакларга таянып язалар. Тљрле яңалыклар кертү аларның шул чорга анализ ясап, күзаллауларына бәйле. Кол Шәриф шәхесе дин башлыгы, Казан — Мәскәү арасындагы дипломатик очрашуларны алып баручы, илче, Казан шәһәрен саклауны оештыручы җитәкчеләрнең берсе буларак та яктыртыла. Соңгы чорларда язылган әдәби әсәрләрдә дә Кол Шәрифнең еш искә алынуы игътибарга лаек. Бу эшчәнлек халкыбызның бай тарихын кайтару, милли бердәмлеккә туплап, аңа рухи азык бирүдә зур этәргеч булып тора.

КОЛ ШӘРИФ ШӘХЕСЕНӘ БӘЙЛЕ ТАРИХИ ИСТӘЛЕКЛӘР

ПСРЛ.— Т.13. Патриаршая или Никоновская летопись.— М., 1904.

с.468

...Казанцы почали посылати к Шигалею и к воеводам бити челом, что бы государь пожаловал, гнев свой отдал им, а пленити их не велел, а дал бы им государство царя Шигалея, а Утемеш бы гирея царя государь к себе взял и с матерью Сююнбика-царицею; а приеждял с тем ко царю и воеводам Кулшариф-молна да Тюменский князь Бибарс Растов… срок им учинили не воевати дватцать день.

с.469

Августа в 14 день приехал ко царю и боярам Кулшариф-молно и Маамет-сеит, Майсыр-сеитов сын, и все с ним шихи и шихзады, имамы и молозаде и один и дербыши, да Кудайгул-улан, а с ним улоны все, да Муралей-князь, а с ним многие князи и мурзы; и бояре велели им честишертную грамату, на чем государь пожаловал и как им вперед быти. И они все столи о Горей стороне говорити, что того им учинити не можно, что земля розделити…

с.201

...Царь благочистивый посылает грамоты к Кулшариф-молны и ко всей земли Казанской, чтобы государю били челом, а кто лихое дело почал и землю возмутил и на государя и бояр его лихое дело возвели, за тех бы не стояли, и государь их пожалует...

с.202

...И тут приехал к государю служит Камай мурза, княж Усеинов сын, а с ним 7 казаков; а сказывал государю, что было их поехало человек с двести к государю служити, сведов Казанцы иных переимали. А про Казань государю сказывал в городе царь Едигер-Магмет советом злым с Казанце утвердилися, а государю бит челом не хотят; единомышленников его Кул Шариф молна и кады да Зейнеш князь Нагайской, да изменники государевы Чапкун-князь — тот аталык у него — да Ислам-князь, Аликей Нарыков, Кебек князь Тюменский, Дербыш-князь: те всю землю на лихо новодят; и запасы в городе многие; «а совет их: послали на Арскую засеку твоих же государевых изменников Япанчу-князя да Чапкунова племянника Шунак мурзу да Арьского князя Явуша, а велел к засеке всех людей собрати, которые не в городе, и приходити на государевы люди и за засеку бы войнских людей на Арское не пропустить».

с.218

И приближа христиане к мечете к Кул Шарифу к Тезицкому врагу, и тут с Кул Шарифом-муллою многие неверные совокупишиеся и зле бьющиеся,— убиша Кул Шарифа с его полком-Божьем милосердием одолеваху провасловие Кул Шарифа, с всеми его побиша.

Курбский А.М. История о великом князе Московском.— М., 2001.

с.57

Когда же в город внезапно вошло свежее войско, облачённое в светлые доспехи, то царь казанский со всем своим воинством начал отступать назад, крепко держа оборону, но наши неотступно бились с ними и прогнали войско казанского царя аж до мечетей, что вблизи его двора стоят, и встретились там с их обызами, сеитами и молнами и с их великим епископом, а по их языку амиром по имени Кул Шариф-мулла, и сразились они с нашими так сильно, что все до единого погибли.

Казанская история / Пер. Т.Ф. Волковой.— М., 1985.— С.301—539.

…О жестоком ответе казанцев царю и великому князю.

Глава 61

...Послов же самодержавца с позором прогнали они от города,облаяв их жестоками славами. И, вознесясь в гордости своей и высокомерии, раня и раздражая сердце его, говорили они так: «Узнай же, царь московский, что отвечают тебе царь и все казанцы: лучше умрем мы все до единого с женами с нашими и с детьми за законы, и веру, и обычая отцов своих здесь, в отечестве нашем, в котором родились, и в городе нашем, в котором выросли и живем тепер, и в котором царствуют цари, которыми управляют уланы, и князья, и мурзы! Ты же и так богат и много имеешь городов и земель, а у нас один только стольной город Казань, и тот, придя к нам, хочеш ты у нас отобрать, почуствовав свою силу над нами.

Не мечтай же и не надейся, обманывая нас угрозами, что возьмешь царство наше. Уже ведь познали мы лукавство ваше и нехотим ни за что по доброй воле сдать город наш, пока все не умрем. И не видеть бы нам и не слышать того, что русскими твоими людьми, погаными свиноядцами, населен и управляем стольной город наш Казань, и добрые наши законы вашими ногами попраны и осмеяны, и установлены в нем русские обычаи».

Собирание всех убитых в Казани казанцев и русских воинов, очищение города.

Глава 86

Когда же кончилась битва. И смолки крики, и улеглось волнение, повелел царь великий князь искусным умельцам, объехав город, собрать в одно место и сосчетать, сколько убито казанцев и русских. И, быстро поездив, собрал всех и сосчитал рязанский воевода Назар Глебов, ибо был он умен и искусен в счете... Сосчитал он и доложил: «Побито,— сказал он,— самодержец, более ста девяноста тысяч казанцев, детей и взрослых, старых и молодых, мужчин и женщин, и все это — не считая пленных, тех же число еще больше». Царь же покачал головою и сказал: «Во истину эти люди, дерзкие и неразумные, стойкими были и мужественными и умерли свободными, не покорившись моей воле». Русских же воинов, убитых казанцами во время всех приступов и в стычках во время вылазок, насчитали пятнадцать тысяч триста пятьдесят пять человек.

И повелел царь великий князь пехотинцам вычистить город, и царский двор, и все улицы, и площади и вытащить вон из города трупы всех убитых казанцев, и побрасать их далеко за городом, в пустынном месте, на съедание псам и зверям и на расклевание птицам небесным. Среди трупов нашли и убитого казанского сеита и того наглого варвара, что был лазутчиком и изменником,— князя Чапкуна...

Мәрҗани Ш. Мљстәфадел-әхбар...— Казан, 1989.
199 — 200 б.

«Россия, 961 (1552) ел ахырында татарларны җиңеп, Казан шәһәрен һәм аның тирә-юнен яулап алганда, кальга эчендә сигез манаралы бер җәмигъ (баш) мәчет, «таҗик ермагы» дип йљртелгән урында тагын бер мәчет һәм мәдрәсә була. Галимнәрдән, хљрмәткә лаек габбасилардан һәм бљек сәйедләрдән күпмедер шәхес булып, аларның башында нәкыйбел-әшрәф (бљекләрнең җитәкчесе) дип танылган мелла Шәрифкол исемле бер зат тора. Ул ислам ханнары һәм шәһәр халкы алдында ихтирамга һәм зур хљрмәткә ия була.

«Россия кенәзләре, Казан ханнарына илчеләр аша хатлар күндергәндә, мелла Шәрифколга да махсус хат һәм бүләкләр җибәрә иделәр» дип сљйлиләр. Ахырда, россиялеләр Казанга һљҗүм иткәндә, ул, үзенең иярченнәрен җыеп, мәдрәсәгә керә һәм, мәдрәсә түбәсенә чыгып, россиялеләр белән бик каты сугыша. Руслар аны мәдрәсә түбәсеннән чәнчеп тљшерәләр һәм ул шулай итеп шәһит була...

Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства.— М., 1991.
с.134

После бегства крымского гарнизона дни крымской династии на казанском престоле были уже сочтены. Власть перешла к сторонникам мира с Россией. В Казани образовалось временное правительство, во главе которого стали оглан Худай-Кул и князь Нур-Али Ширин (сын князя Булата). Новое правительство немедленно вступило в мирные переговоры, и в Свияжск была отправлена депутация — глава духовенства Кул Шариф и князь Бибарс Растов, приглашать Шах-Али на престол. Шах-Али заключил с казанцами перемирие на 20 дней и предложил отправить послов в Москву.

с.137

Курултай 14 августа 1551 года. Проект присоединения Казанского ханства к России. 13 августа Шах-Али и русские воеводы высадились на устьи Казанки, в 7 верстах от Казани. Хан послал в город своих дворецкого и конюшего с имуществом приготовить дворец. 14 августа на устьи состоялось народное собрание-курултай, которое должно было выразить волю всего государства по вопросу о горной стороне. В собрании принимали участие следующие группы казанского населения: 1) духовенства — Кул Шариф сын сеида Мансура, шейхи, шейх-заде, муллы, муллы-заде, хаджи и дервишы, 2) огланы во главе с Худай-Кулом, 3) князья и мурзы, с Нур-Али сыном Булата Ширин во главе.

с.148

Правительство при хане Ядыгаре составилось из следующих лиц: Кул Шариф, кади, князь Чапкун Отучев, кн. Алике Нарыков, ногайский князь Зениет, сибирский князь Кебек и кн. Дервиш.

с.153

Отчаянный бой произошел у главной мечети Кул Шарифа, на Тезицком овраге Кул Шариф пал в бою.

с.298

Своими архитектурными формами Василий Блаженный больше всего напоминает мечеть Кул Шарифа в Казани, с ее 8 минаретами, предание о которых записано Марджани. Восемь башен Василия Блаженного, увенчанное восточными куполами и размещенные вокруг центрального шатра, находят себе порази-

тельное соответстие в этих 8 минаретах. Таким образом, предание, записанное Марджани, косвенным образом получает реальное потверждение, и мы можем составить хотя бы приблизительное представление об этой сложной композиции с 8 минаретами. Отсутствие главного фасада, составляющее главную черту татарского зодчества, также имеется налицо в Василии Блаженном. Недаром строителем храма являлся тот архитектор, Постник Яковлев, которому было поручено сооружение каменной крепости покоренной - Казани, и который мог таким образом на месте ознакомиться лично с памятниками казанской архитектуры. Если эти соображения найдут себе потверждение, то самая идея постройки получит новый, более глубокий внутренный смысл.

Атласи Һ. Себер тарихы. Сљенбикә. Казан ханлыгы: Тарихи әсәрләр.— Казан, 1992.

156 б.

Казанга хан буларак Шәехгалине җибәрүен, Сљен-бикә илә Үтәмешгәрәйне Мәскәүгә алдыруын үтенделәр.

Бу хәбәрне Шәехгалигә китерүчеләр Казанның иң атаклы галимнәреннән булган Кол Шәриф мулла илә Бибарс Растов исемле кеше иде. Шәехгали, Казан илчеләре илә сљйләшкәннән соңра, аларга олуг кенәз Иванның үзе янына илчеләр җибәрергә, аңа багындыкларын белдерергә боерды. Эшне эшләр љчен 20 кљн миһләт куеп, шул арада Казан љстенә йљрми торырга сүз бирде. (Никоновская л., т.5, с.167; Царственная кн., с.468.)

164 б.

Сљен-бикәнең Зљядән китүеннән бер кљн соң Шәехгали Казанга китте. Казан елгасының тамагында кљймәдән тљшеп, Бишбалта янында урын тотты. Августның 14 нче кљнендә Казаннан Кол Шәриф мулла, Мљхәммәтсәед, Ходайкол углан, Мурали бәкләр Шәехгали янына килделәр. Болар Шәехгалине Казан ханлыгына билгеләр, урыслар илә ике арада булачак эшләрне сљйләшер љчен килгәннәр иде. (Никоновская л., т.5; Царственная кн., с.470.)

389 б.

Иван, Казан љстенә баскынлык иткәнчегә чаклы, анда кеше җибәреп, сүз алышуны тиешле тапты. Казанлыларга җибәреләчәк язуда, әгәр дә алар үз ирекләре белән килеп Иванга багынсалар, Иван аларның гљнаһларын багышлаячак икәнлеге язылган иде. Шәехгалинең Ядкәр белән якынлыгы булганга, Иван аңа, Ядкәрне үзенә баш бирергә димләп: «Син олуг кенәздән куркырга тиешле түгел; әгәр дә син Иван янына килеп, аңардан үзеңне багышлауны үтенсәң, ул сине багышлаячак»,— дип, ханга хат язарга боерды. Иван, Кол Шәриф муллага, шулай ук Казан кешеләренә язу язып, аларны котыртучыларның сүзләренә карамаска, үзенә килеп багынырга димләде. (Бархатная книга, т.1, с. 243—251.)

419 б.

Ядкәр хан мәсҗедләр янына якынлашкач, Казанның голямасы, урысларга каршы чыгып, аларга һљҗүм итте. Боларның арасында шәһәрнең абызлары, сәйедләре, муллалары булып, башлыклары Казанның иң атаклы галимнәреннән булган Кол Шәриф мулла иде. Казан голямасында дини һәм милли тойгылар яхшылап уянмаган, шуңа күрә алар Казан халкын кирәгенчә тәрбия итә алмаган иде исә дә, аларның бу эше үзләренең һәм борынгы бабаларының гљнаһларын багышлатыр љчен иң изге бер эш булды. Болар, урысларның кљчле гаскәрләренә күкрәк киереп, һичнәрсәдән курыкмаенча орышка кереште. Бер тљркем Казан муллаларының һљҗүме белән генә урысларны кире чигерү мљмкин түгел иде исә дә, бу эш тегеләрнең борынгы гљнаһларын ярлыкатыр љчен зур бер эш булды. Болар, тоткын булып яшәүгә караганда, Йорт љчен үлүне артык күргәннәр, шул уй белән орышка керешкәннәр иде. Аларның уйлары үзләренчә изге булган кеби, үлүләре дә изгеләрчә иде. Боларның барысы да урыслар кулыннан үтерелеп, берсе генә дә сау калмады. (Никоновская л., т.5, с.218; Царственная кн., с.513; Татищев В.Н., т.5, с.367; Сказание князя Курбского, с. 33.)

Казан ханлыгының соңгы кљннәре

Зәки Вәлидинең «Тљрек вә татар тарихы»ннан // Мирас.— 1992.— № 10.

23 б.

Кљннәр бик яңгырлы һәм пычрак иде. Руслар коралларын кљймәләреннән бик авырлык белән генә чыгардылар. Бу вакыт Казан эченнән Камай исемендә бер мирза, Иван янына килеп, Казан эчендәге барлык эшләр турында сљйләп бирде: «Без, 200 ләп кеше, Русиягә шул килеш кенә бирелүне теләдек, алар безнең һәммәбезне тотып алдылар. Мин ялгызым качып котылдым. Ядкәр хан, галимнәрнең башлыгы мулла Кол Шәриф, Иртыш мирза, Чапкын, Аталык, Ислам, Галекәй, Нарыйков, Кибек исемендәге мирзалар халыкны Русиягә каршы чакыралар. Казанда 30 меңлек Казанның үз гаскәре, 2700 Нугай гаскәре бар. Беркадәр гаскәр белән Япанчы мирзаны, гаскәр җыю љчен, Арча тарафына җибәрделәр. Казанда солых теләүче берәү дә юк...» — дип сљйләде.

26 б.

Руслар зур мәчет янына килеп җиттеләр Бу урындагы мәдрәсәдә бик күп шәкертләр бар иде. Галимнәр башлыгы — шәйхелислам мулла Кол Шәриф тә шунда иде. Барлык шәкерт һәм галимнәр бердәм русларга һљҗүм иттеләр, бик күбесе һәлак булды. Мулла Кол Шәриф беркадәр шәкертләр белән мәдрәсә љстенә менде, шуннан торып руслар белән каты сугышты. Руслар, мәдрәсә түбәсеннән чәнчеп тљшереп, барысын да үтерделәр.

Татар әдәбияты тарихы.— Казан, 1984.
294 б.

Казанның үзендә генә Гарифбәк, Кол Шәриф, Мљхәммәдшәриф, Касыйм шәех кебек әдипләр, шагыйрьләр, галимнәр яшәгән...

Профессор Г.Сәгъди татар культурасы тарихында исемнәре билгеле булган Кол Шәриф белән Касыймны «Бакырган китабы»нда шигырьләре теркәлгән бер үк кешеләр итеп, татар шагыйрьләреннән саный.

Рус елъязмалары Кол Шәрифне Казан белән Мәскәү арасында барган катлаулы дипломатия эшләрендә катнашкан йогынтылы һәм дәрәҗәле рухани җитәкчеләрдән хисаплый. Мәсәлән, ул 1551 елның августында Казаннан Мәскәүгә барган илчелекнең җитәкчесе булган һәм патшага үтенү ярлыгы тапшырган. Иван IV, Зљя каласына килгәч, конфликтны тыныч хәл итү турындагы тәкъдим грамотасын Казанга Кол Шәрифкә күндергән. (ПСРЛ, т. 13. Патриаршая или Никоновская летопись, М., 1965, с. 201.)

Алишев С. Казан ханлыгының тормышы һәм һәлакәте // Мирас.— 1993.— № 10.
58 б.

...Урыс гаскәрләренең Кремльгә керү юлында — Таҗик чокыры янында — Кол Шәриф мулла оештырган һәм коралландырган бер тљркем руханилар, мулла-мљдәррисләр һәм шәкертләр киртә булып торган. Алар барысы да шунда соңгы тамчы каннарынача сугышканнар. Воеводалар шуннан соң гына кљнчыгыш яктан Кремльгә керә алганнар. Кол Шәриф алаеның бу каһарманлыгы Ядкәр ханга хан сарае урнашкан җирдә — кайсарда (цитадельдә) ныгып урнашырга мљмкинлек биргән. Бу соңгы урында Ядкәр хан җитәкчелегендәге 6 меңләп гаскәри — Казанның соңгы сакчылары булган.

Рорлих А.-Г. Казан ханлыгы // Мирас.—1992.— № 10.
48 — 49 б.

Сәет љстенлек итүче дини власть, дини учреждениеләр җитәкчелегендә торды. Ислам традициясе буенча ул пәйгамбәр нәселеннән булырга тиеш иде. Сәеттән соң дәрәҗә буенча шәехләр (љлкән ислам галимнәре), имамнар һәм муллалар бара. Тулаем алганда дини оешма Казан җәмгыятендә җир биләүдә мљһим элемент иде. Шуңа күрә кайбер авыл исемнәре, әйтик, Сәетова, Кулсәетова, Ходяшево, Дербышка, аларның биләүчеләрнең рухани кешеләр булганлыгын искәртә.

1513 елда язылган Тәфсир кебек Коръәнгә комментарийлар Казанны Ислам гыйлемлеге һәм белемлеге үзәге итеп ачык рәвештә күз алдына китерәләр. Казан ныгытмасында гына биш таш мәчет һәм байтак мәдрәсәләр бар иде; Кол Шәриф һәм Нургали мәдрәсәләре күзнең явын алырлык иделәр. Сигез манара белән бизәкләнгән Кол Шәриф мәчете иң биеге иде һәм, мљгаен, баш мәчет булып хезмәт иткән.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды.— М., 2002.
с.255

Из Казани шли вести, что ... в городе царь Едигер—Магметь сеитом злым с казанцы утвердилися, а государю бить челом не хотят; а единомышлеников его Кул Шариф молна и кады, да Зейнешь князь ногайской... всю землю на лихо наводять». (Патриаршая или Никоновская летопись / Редактор С.Ф.Платонов.— СПб., 1904 // ПСРЛ. Т.13. Ч.2, с. 202.)

Латыйфи Ф. Хыянәт.— Казан, 1993.
169 б.

...Аллаһы Тәгалә куәт вә мәдәт бирсен!

...Кол Шәриф каурый каләмен кљмеш кара савытына батырды да күзләрен бер ноктага текәп уйга калды, авыз эченнән генә дога укып битен сыпыргач, янәдән иртәдән бирле тынгы бирмәгән уйларын, чуалган зиһен җебен сүтәргә кереште.

Кол Шәрифне куандырганы шул — тәхетне ныгытуда аның љлеше аз булмады. Алтын-кљмеш чыңыннан колаклары томаланган малтабарларның күңеленә барып җитәрлек, зиһеннәрен уятырлык сүзләр табарга, күзләренә ачык дәлилләрне үтемле итеп күрсәтә белергә дә кирәк иде бит. Иншалла, ахыры хәерле

булсын, Казан халкы аның сүзенә битараф түгел, әйткәне бер колактан кереп икенчесеннән чыкмый, биләр-морзаларның аңында да, гади халык күңелендә дә урын таба.

Әле ир уртасы яшенә җитмәсә дә, инде галимнәрдән дә нәкыйбел-әшраф дип танылган галиҗәнап мелла Шәрифкол сигез манаралы җәмигъ мәчетнең беренче хатибы, гыйлемле вә белекле, белкевар дигән югары исемгә лаек затлардан да беренчесе иде. Аксљяк угланнарга вә дәхи гади халыктан чыгып, тырышлыгы, зирәклеге белән башкалардан аерылып торучы, гыйлемлек эстәүче яшь егетләргә сабак укыту белән бергә, ул мәмләкәтнең иң кадерле, иң асыл хәзинәсенә ия кеше. Чљй язуы белән чуарланган таш такталарны да, ерак Рум галимнәренең серләрен теркәгән, бозау тиресеннән тегелгән калын китапларны да, уйгур, чин һәм гарәп хәрефләре белән сәйләндәй тезелгән йљзләрчә битле елъязмаларны, күтәрә алмаслык алып китапларны да табарга була аның хәзинәсендә. Алар арасында да иң кадерлесе — борынгы бабаларыбызның шәҗәрәсе — ерак-ерак гасырлар тљпкеленнән килгән изге язмалар саклана монда.

Кол Шәрифнең инде күп еллар элек үзенә кагыйдә иткән бер гадәте бар: ил-кљндә чуалышлар, хљкемдарлар арасында сәбәпсез ызгышлар кузгалса яисә күңелендә шом-шљбһә уянса — китапханәнең аскы катындагы хљҗрәгә кереп бикләнә, калын китапларның дәверләр кичүдән тоныкланган кљмеш каптырылмаларын ычкындыра да борчыган сорауларына, күңелен бимазалаган шикләргә җавап эзли.

— И борынгы тљрки бабаларыбыз! Киңәш бирегез, ни кылыйм? Мәмләкәтнең авыр кљннәрендә котылу юлын каян эзлим?..

— Әйтегезче, чин, рум, Мисыр һәм уйгурның белекле адәмнәре, сезнең тарихта моңа охшаш хәлләр булдымы? Булса, чыгу юлын ничек таптыгыз? Ахыры ни белән бетте? Киләчәк буыннарга кисәтү-киңәшләрегезне кайларда язып калдырдыгыз, нинди сүзләргә, тылсымга тиң гыйбарәләргә тљреп яздыгыз?

Китап — ул хәтер. Теге яки бу халыкны юк итим дигән илбасар, залим хљкемдар иң элек аның китабын, язуын бетерер, яндырыр, кљлгә әйләндерер. «Хәтерсез кеше — хайван мисалында,— дип љйрәтә аларны белкевар,— хайван ни эшләткәнгә дә риза, муенына бау тагып сатарга алып барганда да, бәйләп суярга салганда да, чәйнәренә ризыгы, күшәренә чүбеге булса — аңа шул җиткән. Сез — адәм затыннан. Хайван хәленә тљшәсегез килмәсә, укыгыз, белем җыегыз. Белем алу — энә белән кое казудыр. Аның башка юлы юк. Адәми зат дигән кешегә тырышып, күз нурыңны коеп кына ирешеп була».

Кол Шәриф йокламый, йоклый алмый. Дљньяны борчулы уйлар басты. Алар тынгылык бирми, кљнен дә, тљнен дә миен бораулый, ике чигәсен авырттырып кыса, диван әһелләреннән, бљтен ханлыкның акыл ияләрен ала алмаган җавапны каян табарга кирәклеген эзләп бәргәләнергә мәҗбүр итә. Бабаларыбызның сыеныр, туеныр урыны — газиз җиребезне, ил-кљнебезне, Аллаһы Тәгалә рәхмәте илә Мәхәммәт галәйһиссәламгә согынган илдәшләребезне ни кљтә?!

«Йа Алла! Сабырлык, түземлелек бир! Белгәнеңне, сизенгәнеңне теш арасына кысып чыдарлык кљч бир! Кара тљннәргә уралып галәм фасыллары үтәр дә китәр, якты кљннәр туар. Этләргә каласы Казан алардан арыныр, бетмәс, чорлар, томаннан яктырып, ялтырап, яңадан күтәрелер, койрыклы йолдыз шикелле эзсез янып югалмас, галәм әйләнешенең яңа фасылында кљлдән үсеп чыгар. Чљнки кальга астына эт салынса, мәчет астына тегермән ташы салынган. Этләр үләр дә бетәр, таш калыр. Амин!»

Резюме

Аспирантом Института истории АН РТ Н.Гарифом собран интересный материал о жизни и деятельности поэта Кул Шарифа, извлеченный из русских летописей, произведений князя А.Курбского и русских историков М.Худякова и В.Трепавлова, а также из трудов татарских ученых Ш.Марджани, Х.Атласи, З.Валиди, С.Алишева, А.-А. Рорлих, А.Шарипова, писателя Ф.Латифи.

Дамир Исхаков,

доктор исторических наук

Сеиды в Казанском ханстве

Наиболее раннее упоминание о казанских сеидах встречается в послании Ивана III тюменскому хану Ибрагиму (1489 год). Там сказано: «... а нашего недруга Алегамовы (хана Ильгама.— *Д.И.*) люди царевы, которые от нас бегают, Алказый, да Тевеккель сеит, да Касим сеит, да Бегиш с сыном с Утешом и иные их товарищи, и тех людей Ивак царь ..., мыр-

зы у себя держат»[1]. В этом сообщении речь идет о высшей знати Казанского ханства времени правления хана Ильгама (1473 — 1487). Алгазый, возможно, являвшийся мангытом[2], был «князем» и оказал ожесточенное сопротивление русским при их походе на Казань в 1487 году[3]. По сообщению ногайского мурзы Ямгурчея, «князь» Алгазый из Ногайской Орды уехал в Тюменское ханство: «... Алгазыя яз не видал, с Ибраимом царем к Тюмени поехал, от тех мест у Ибреима царя в Тюмени живет»[4]. Бигиш, бывший также «князем», принадлежал к клану Ширинов[5]. По сговору с казанским ханом Мухаммад-Эмином Иван III в 1491 году собирался этих людей заманить к себе[6], что ему, скорее всего, удалось сделать[7]. Имя Тевеккель сеида после 1489 года в документах больше не встречается, поэтому неизвестно, что с ним стало. А вот Касым сеид упоминается и в 1490—1491 годах[8]. Он еще в 1491 году находился в Ногайской Орде. Мурза Муса об этом пишет Ивану III: «Касым сеит нынечя у нас живет»[9]. Согласно данным указанного мурзы, сеид Касым хотел вернуться на свою родину: «... у тебя (т.е. Ивана III.— *Д.И.*) просим, царю (хану Мухаммад-Эмину.— *Д.И.*) молвя, чтобы ему (Касыму.— *Д.И.*) на его юрт ити»[10]. Но ему вряд ли удалось вернуться домой: когда Иван III через своих послов приглашал Алгазия, Бегиша с сыном Утешем и сеида Касыма «ехати» к себе, он одновременно тайно договаривался с ханом Мухаммад-Эмином о том, что оставит их у себя, «чтобы они не были у ... недругов»[11]. Мое предположение подкрепляется еще и тем, что князь Утеш к 1509 году находился в руках московского великого князя Василия[12].

Можно допустить, что сеид Тевеккель, явно имевший старшинство перед сеидом Касымом — в документе за 1489 год сначала назван именно он — в годы правления хана Ильгама являлся главой казанского духовенства. Лишь после исчезновения из поля зрения вначале сеида Тевеккеля, а затем и сеида Касыма, в русских источниках появляется имя нового сеида.

Это был сеид Бораш (Бараш, Бураш), фигурирующий в 1492 году в качестве ханского посла в грамоте казанского хана Мухаммад-Эмина Ивану III[13]. Похоже, что он был не просто послом, так как в 1491 году сеид Бораш отмечен в составе войск казанского хана, совместно с русскими войсками пришедшими на помощь крымскому хану Менгли-Гирею во время его борьбы против Большой Орды[14]. Как явствует из летописного сообщения, Бораш сеид в походе участвовал как один из двух воевод (аналогия с Касимовским ханством). В 1497 году он опять выступает в роли посла: «А послаша князи Казанския Бараш-Сеита ... на Москву бити челом от них и от веса земли ...», чтобы «... государь князь великий ... пожаловал, ... и нарек ... на царство в Казань Абдыл-Летифа царевича»[15]. Приведенные данные позволяют высказать предположение о том, что рассматриваемый сеид являлся крупной политической фигурой. Иначе трудно объяснить причину того, что именно ему доверили ведение переговоров от имени «всей земли» о новом казанском хане. А переговоры он провел успешно[16]. В 1507 году, в очень сложных политических условиях, Бораш сеид еще раз участвовал в переговорах «о миру, о братстве и о дружбе» с Москвой в качестве посла хана Мухаммад-Эмина[17]. Добившись успешного завершения переговоров, 8 сентября 1508 года он из Москвы выехал в Казань[18]. После этой даты его имя в источниках больше не появляется. Но говорить о его кончине около 1508 года я считаю преждевременным, как и о его статусе. Данный вопрос необходимо рассмотреть более детально.

Зимой 1512 года в русских летописях впервые упоминается имя Шаусеин (Шаһхљсәен?) сеида, прибывшего в Москву для подготовки проекта «шертной грамоты» в качестве посла хана Мухаммад-Эмина[19]. В следующий раз этот сеид в летописях появляется в 1516 году опять как ханский посол: в июне он приезжает в Москву с известием о болезни Мухаммад-Эмина и с просьбой «учинить царем» в Казани брата больного хана Абдул-Латифа. Шаусеин сеид имел полномочия на то, чтобы говорить от имени хана Мухаммад-Эмина и «всей земли Казанской» относительно того, чтобы дать московскому великому князю «правду, какову князь великий захочет, что им без великого князя ведома на Казань царя и царевича никакова не взяти». Будучи в Москве, казанский посол «написал своею рукою, на чем царю да и всей земле Казанской дати шерть (присягу.— *Д.И.*)»[20]. После этого Шаусеин сеид вместе с русскими послами выехал в Казань, где хан Мухаммад-Эмин и «вся земля Казанская», согласно достигнутой ранее договоренности, «учинили правду». Затем русские послы поехали обратно в Москву, взяв с собой и Шаусеин сеида, который должен был говорить от имени Мухаммад-Эмина «с великим молением», чтобы Василий Иванович «пожаловал» брата хана Абдул-Латифа[21].

Рассмотренные материалы показывают, что функции Шаусеин сеида были близки к функциям сеида Бораша. Поэтому закономерен вопрос: а не были ли они оба главами мусульманского духовенства Казанского ханства? Что касается Шаусеин сеида, то одно место из Патриаршей (Никоновской) летописи как будто бы свидетельствует в пользу этого предположения. Речь идет о событиях 1519 года, когда 29 декабря из Казани в Москву приехал Кул-Дербыш с «грамотою от сеита, и от уланов, и от князей, и от карачей, и от ичекъ, и от мурз, и от молнъ, и от шызходъ и от всех Казанских людей» с известием о кончине хана Мухаммад-Эмина и с просьбой «о господаре». В ответ из Москвы в Казань выехали русские послы, через ко-

торых великий князь Василий Иванович «... приказал сеиту в головах и уланом и князем и карачей и мурзам и молнам и шыхзодамъ и всем людям Казанскиа земли» о том, что дает им ханом Шах-Алея[22]. Выслушав русских послов, казанцы отправили в Москву своих послов — Абибазея (Абиб азея), «карачи князя» Булата Ширина, «земского князя» Шаисупа и бакшея Базюку. Они должны были «бити челом великому государю Василию от сеита в головах»[23]. Как видим, в событиях 1519 года фигурирует не названный сеид, в то же время Шаусеин сеид в числе послов не упоминается.

Но задача определения личности этого сеида не так проста. Проблема заключается в том, что Шаусеин сеид к 1523 году оказался в Крыму[24], где вроде бы даже женился[25]. Из сообщения русского посла в Крыму Т.Губина (1524 год) видно, что сеиду «в Казань назад не бывать»[26]. В чем тут дело? Исчерпывающее объяснение причины отъезда Шаусеин сеида в Крым содержится в грамоте, данной в 1523 году в Москве русскому посланнику О.Андрееву для вручения крымскому хану. Там говорилось «о выдаче обретающегося в Крыме Казанского посла Шаусеин сеита, присягавшего великому князю от лица всего казанского народа, чтоб принять по смерти Магмет-Амина царем Шиг-Алея, и в том изменившего»[27]. Думаю, что в документе речь идет о событиях весны 1521 года, когда «Казанскии сеити и уланы и князи великому князю Василию своея клятвы правда изменили, взяли ис Крыму царевича Сап-Гирея царем в Казань»[28]. Но в документах нет прямого указания на то, что сеид Шаусеин присягал Василию от имени «Казанского народа» на условиях принятия после смерти хана Мухаммад-Эмина на ханский престол Шах-Алея. Конечно, если за такую присягу не считать «запись» Шаусеина 1516 года, где содержалось условие, что на казанский престол без «ведома» Москвы «царя и царевича никакого не взяти». Однако тогда в качестве претендента на этот престол рассматривался Абдул-Латиф, а не Шахгали. Поэтому в дипломатическом демарше Москвы 1523 года скорее надо видеть отражение условий «шерти» 1519 года, когда русские послы, прибывшие в Казань вместе с Шах-Алеем и казанскими послами (Абиб азей, князь Булат Ширин, князь Шаисуп, бакшей Базюка), «посадиша Щигалея царя на царство, Априля, а сеита и уланов и князей и карчей и мурз и молнъ и шизотъ и всех людей к шерти приведоша»[29]. Надо ли в таком случае под «сеидом», указанном в источнике, понимать Шаусеина? Я сомневаюсь в этом.

Известно, что при прибытии крымского султана Сафа-Гирея в Казанское ханство весной 1524 года, недалеко от Казани его встречали казанские князья, с которыми был и сеид — «верховный жрец»[30]. Им не мог быть сеид Шаусеин, находившийся в том году в Крыму и не собиравшийся оттуда уезжать. Кроме того, согласно С.Герберштейну, встречавший Сафа-Гирея сеид «тайно симпатизировал Василию и держал его сторону... старался захватить юношу[31] и отправить его (связанным) в Москву, но был в этом уличен, схвачен и всенародно зарезан ножом»[32]. Трудно допустить, что между Василием и Шаусеин сеидом, признанным «изменником», существовала взаимная симпатия, не говоря уже о проблематичности пребывания этого сеида в Казани в 1524 году. Следовательно, «верховным жрецом» в Казанском ханстве до 1524 года являлся кто-то другой. Между прочим, существование в ханстве до отъезда Шаусеина в Крым нескольких лиц, имевших титул «сеид», подтверждается летописным сообщением за 1521 год, где говорится о «Казанских сеидах».

Отсюда допустимо предположить, что главой духовенства в Казанском ханстве до 1524 года являлся Бораш сеид. Во-первых, он явно имел более высокий статус, чем сеид Шаусеин (вспомним его участие в военном походе в качестве воеводы наряду с Абаш уланом). Во-вторых, если исходить из успешности его переговоров с Москвой в 1507 — 1508 годах, промосковская ориентация больше подходит именно ему. В-третьих, судя по тому, что в 1491 году он мог участвовать в военном походе, Бораш сеид был еще не старым человеком и вполне мог дожить до 1524 года. Итак, весьма вероятно, что после сеида Тавеккеля должность главы духовенства в Казанском ханстве перешла к сеиду Борашу, казненному в 1524 году.

Установить имя сеида, вставшего во главе казанского духовенства после Бораш сеида, чрезвычайно трудно, так как русские летописи до 1546 года больше не затрагивают детальных сюжетов, связанных с этим институтом. Но сеиды в ханстве, естественно, существовали. Например, в мае 1531 года прибывший из Казани московский посол Г.Постник, рассказывая о событиях, связанных с отправкой великим князем московским грамоты казанской знати во главе с «Горшедны (Ковгоршад) царевной», отмечает: «и царевна и Качигалей мурза и Булат князь в головах и уланы и князи и сеиты и мурзы и всей земли Казанские люди ... убит[33] не дали»[34]. Тут обращает на себя внимание употребление слова «сеид» во множественном числе. Но один из сеидов был главным. В частности, когда в Москву в том же месяце прибыли с грамотами казанские послы Кулчюра и Форузат, в них, наряду с Ковгоршад, Качигалей мурзой, «князем» Булатом, уланами, «князьями» и мурзами, фигурировал «сеит»[35]. Ясно, что он и был главой мусульманского духовенства ханства, так как вместе с остальной казанской знатью высказывался «от всех людей Казаньские земли». Заманчивым представляется видеть в нем Буюрган (Абеюрган, Беюрган, Биюрган) сеида.

Его имя в первый раз в русских летописях встречается под 1546 годом. 17 января того года из Казани в Москву вернулись русские послы, вместе с которыми находился и казанский посол Гаммет ших (шейх), имевший на руках грамоту, написанную от имени трех знатных казанцев — Буюргана (Абеюргана) сеида, князей Кадыша и Чюры Нарыкова (последний принадлежал к клану Аргынов)[36]. В грамоте говорилось: «... сеитъ и уланы и князи и мырзы и шихы и шихзады и долышманы и казакы и вся земля Казаньскаа биют челом ..., чтобы их государь пожаловал ...дал им на Казань царя Шигалея, а послал бы в Казань своего сына боярского привести сеита и уланов и князей и всю землю Казаньскую к правде»[37]. Сеидом, от имени которого писалось письмо и которого совместно с остальной знатью ханства должны были привести к «правде», был Буюрган. В летописи сообщается: «... князь великий послал къ сеиту къ Беюргану и к Кадышу и къ Чюре ... Остафия Андреева с своим жалованным словом и к правде их привести»[38]. Перед русским послом «сеит и уланы и князи и мырзы и вся земля Казаньская» великому князю московскому «правду учинила» в том, что «им от великого князя и от Шигалея-царя неотступными быти и до своих животов»[39]. 15 марта 1546 года вместе с русским послом, принявшим присягу о верности у казанцев, в Москву прибыли и казанские послы «князь» Уразлый с хафизом (афызом) Андрычеем. Послам было предписано «бити челом» от имени «сеита и уланов и князей и всей земли Казаньской», чтобы «государь отпустил к ним Шигалея-царя не модчаа»[40]. Создается впечатление, что к 1546 году главой казанского духовенства являлся сеид Буюрган. Не исключено, что эту должность он занимал еще с 1524 года. Во всяком случае, некоторые из «князей», действовавшие в 1546 году в одной «команде» с сеидом Буюрганом, например, князь Кадыш, известны и раньше — последний в 1533 году числился в составе «послов казанских» как Отучев брат князь Кадыш[41]. Но в источнике содержатся данные, не вполне согласующиеся с таким предположением.

Уже говорилось, что имеются сведения о двух случаях казни сеидов при хане Сафа-Гирее. Если первый случай относится к 1524 году, то вторая казнь должна датироваться 1546 годом. При этом я опираюсь на послание ногайского князя Юсуфа от 18 июля 1549 года, в котором речь идет о взятии с помощью ногайских войск изгнанным ханом Сафа-Гиреем Казани, после чего хан «лутчих людей казанских, то всех побил, Сейтя в головах»[42]. Это событие произошло в середине августа—сентябре 1546 года, что видно из анализа следующих данных. Прежде всего Шах-Али, против которого действовал хан Сафа-Гирей, был посажен на казанский трон 13 июля 1546 года и просидел там ровно один месяц[43]. А в летописном сообщении, относящемся к сентябрю 1546 года, можно прочитать: «... приехали ис Казани к великому князю служить князи Казаньские ... 76 человек; а иных царь в Казани побил, Чюру князя Нарыкова, Баубека-князя, Кадыша-князя, и иных многих побил»[44]. «Князья» Чюра (Чура) Нарыков и Кадыш были инициаторами приглашения в Казань хана Шах-Али, поэтому неудивительно, что они оказались репрессированными по возвращении из изгнания хана Сафа-Гирея. А вот насчет того, как звали убитого вместе с ними сеида, источники молчат. Им не был Буюрган сеид, так как летом 1549 года он числился среди беглецов, находящихся в Ногайской Орде[45]. В то же время формула, примененная в послании князя Юсуфа — «лутчих людей ... Сейтя в головах», наталкивает на мысль, что убитый в 1546 году в Казани сеид являлся главой духовенства. Но как быть при этом с тем, что Буюрган сеид в документах выступает как реально действующее высшее духовное лицо в ханстве?

Я мог бы предложить такое решение данной проблемы. С одной стороны, выражение «сеида в головах» в смысловом отношении можно понимать и как обозначающее «включая и одного из сеидов». При этом появляется возможность признать за Буюрган сеидом его высокий статус. Однако некоторые вопросы не снимаются и при такой трактовке. В частности, нет ответа на вопрос о том, почему после 1549 года имя сеида Буюргана исчезает из источников. К тому же в 1545 году в казанских делах принимал непосредственное участие еще один сеид по имени Мансыр (Мансур). В послании детей ногайского князя Юсуфа, датированного 1550 годом, но описывающего события более раннего времени, есть такая информация: «... Казанские люди и князи ... отступив от него (от хана Сафа-Гирея.— *Д.И.*), выехав вон с Крымцы завоевалися и побилися, и крымцов в прогоны побили, а иных многих прогонили. А Сафа-Гирея царя с немногими людьми оставили»[46]. Это событие происходило летом 1545 года, о чем можно догадаться из следующего летописного сообщения: «июля 29 (1545 года.— *Д.И.*), прислали к великому князю изъ Казани Кадыш князь да Чюра Нарыковъ сына боярского ... Васку Давыдова сына Бортенева с тем, чтобы государь послал х Казани рать, а они царя и крымцов тридцать человек выдадут, которые у них с царем в городе»[47]. В послании детей Юсуфа далее сказано: «И в то время (т.е. когда Сафа-Гирей был оставлен в городе с «немногими людьми».— *Д.И.*) из Астрахани пришел Мансыр сеит. И после того несколько дней спустя Сафагирей царь с Мансырю сейтом побежал в Астрахань. Да у Астраханского царя и у Царевича силу взяв, пришед Казань облегь, ... постоял ..., и Казанских князей и лутчих людей никто к Сафакирею царю не пошел. И после того пришед да побился, да ничею не учинил, да и побежал, да приехал ... к Юсуфу князю»[48]. Вроде бы упомянутый выше Мансур сеид к казанским сеидам отношения не имел, ибо он приехал из Аст-

рахани и ушел туда же. Но на самом деле это не совсем так, что вытекает из анализа произведения Ш.Хаджитархани «Зафернаме-и вилайет-и Казан».

В «Зафернаме-и вилайет-и Казан» Шарифа Хаджитархани, описывающем сражение казанских и русских войск, осаждавших столицу ханства с 14 по 25 февраля 1549 года, содержится такое известие: «... внук кутби-ль-актаба Сейид Ата из рода Пророка, сын покойного сейида Кул Мухаммед сейида — да продолжится его добродеятельность — став во главе молодых дервишей и собрав подчиненных ему суфиев ...»[49]. Кем же был этот сеид, названный в источнике сыном «покойного сеида» и внуком «Сейид Ата»? Я ранее приводил мнение М.И.Ахметзянова о сеиде Кул-Мухаммаде (Кол-Мљхәммәд). Отождествляя его с Кул Шарифом, он скорее всего ошибается, что явствует из летописного сообщения за 1551 год: «... Августа 14 приехали к царю (Шах-Алию.— *Д.И.*) и бояром Кул Шариф-молна и Маамет-сеитъ, Мансыр сеитов сын»[50]. Мне представляется, что именно «Маамет-сеитъ, Мансыр сеитов сын» и есть названный выше сеид Кул-Мухаммад («Маамет» — сокращенное от «Мухаммад»). А Кул Шариф, как отчетливо видно из летописи,— это совершенно другая личность. Полагаю, что с 1546 года главой духовенства Казанского ханства стал сеид Кул-Мухаммад. Скорее всего, Сафа-Гирей учел заслуги его отца, оказавшего ему важную услугу в 1545 году. Тем более что другие претенденты на должность сеида, будучи сторонниками хана Шах-Алия, были казнены или бежали. То, что Кул-Мухаммад вплоть до февраля 1549 года являлся высшим духовным должностным лицом, вытекает и из того, что он во время осады распоряжался дервишами и суфиями.

В итоге полной ясности по вопросу о том, кто был главой духовенства ханства между 1524 — 1546 годами, нет. Более вероятным представляется, что эту должность занимал Буюрган сеид[51]. Но в целом поставленная проблема нуждается в дополнительном исследовании, что возможно только при обнаружении новых источников.

Судьба сеида Кул-Мухаммада закончилась трагически — он был казнен ханом Шах-Алием в 1551 году. В «Казанской истории» приводится известие о казни неназванного сеида[52], которое при детальном разборе может быть связано именно с Кул-Мухаммадом. Известно, что 11 августа 1551 года Сююмбику и Утямиш-Гирея привезли к Шах-Алию, находившемуся в Свияжской крепости[53]. 14 августа к Шах-Алию приехали «Кул Шариф-молна и Маамет-сеит, Мансыр сеитов сын, и все с ним шихи и шихзады, имамы и молозады и азии и дербыши, да Кудайгул улан, а с ним уланы все, да Муралей князь, а с ним многие князи и мурзы»[54]. Вместе с ханом Шах-Алием они дали «правду». Понятно, что в это время сеид Кул-Мухаммад устраивал хана. Но 14 ноября 1551 года в Москву прибыли гонцы от хана Шах-Алия, известившие Ивана IV о том, что хан «убил князей и уланов и мырз ... 70 человек» за то, что они «ссылались в Нагаи» и хотели «царя убить»[55]. Само событие произошло чуть раньше — в октябре[56]. Хотя в летописи среди казненных сеид и не назван, видимо, Кул-Мухаммад был убит вместе с остальной знатью[57].

Кто же унаследовал должность главы духовенства Казанского ханства после него? При жизни сеида Кул-Мухаммада в Казани жили и другие сеиды. В частности, об этом можно узнать из летописного сообщения за 1551 год: когда русские войска и хан Шах-Али в июне подошли к Казани, а затем укрепились в Свияжской крепости, казанцы к Ивану IV послали мурзу Енбарса, привезшего в Москву челобитную грамоту, в которой после выражения «вся земля Казаньская», шел перечень духовных лиц, начинающийся со слов «молны и сеиты»[58]. Далее, А.Курбский на момент взятия Казани муллу Кул Шарифа прямо называет «великим бискупом»[59], т.е. главным сеидом. Следовательно, Кул Шариф был из рода сеидов[60]. Когда он встал во главе духовенства? Для ответа на этот вопрос рассмотрим имеющиеся исторические материалы. Уже из летописного сообщения 1552 года видно, что при походе Ивана IV на Казань Кул Шариф являлся высшим духовным лицом ханства, так как великий князь московский, находясь в Свияжской крепости, послал грамоту «к Кул Шариф-молне и ко всей земле Казаньской, чтобы государю били челом''[61]. Да и в «Казанской истории», описывающей эпизод, связанный с ложным маневром русских войск, осадивших в 1552 году Казань, говорится: «... и заповеда царь (хан Ядыгар-Мухаммад.— *Д.И.*) молбы творити, аки нехотя, новому сеиту Казанскому, и муллам и афизам и дербышам»[62]. Новым сеидом в данном случае мог считаться только Кул Шариф. Поэтому вполне правомерно заключить, что должность главы духовенства Казанского ханства после смерти Кул-Мухаммада перешла к Кул Шарифу.

Родственные связи последнего с известными по письменным источникам сеидами не поддаются однозначному определению. Предложенное М.Г.Худяковым решение о том, что Кул Шариф был сыном сеида Мансура, основывалось на ложной посылке[63]. Что, впрочем, не исключает того, что он действительно был его сыном. Дело в том, что автор произведения «Зафернаме-и вилайет-и Казан» являлся высокообразованным человеком[64]. Известно также, что автора поэмы «Кыйсса-и Хљбби хуҗа» периода Казанского ханства тоже звали Кул Шарифом[65]. Исходя из этих данных, можно присоединиться к мнению М.И.Ахметзянова о том, что Шариф Хаджитархани и поэт, он же мулла и позже сеид Кул Шариф — это одно и то же лицо[66]. В таком случае интерес представляет тахаллус автора «Зафернаме-и ...» — «Хаджитархани», т.е.

«Астраханский». Имея в виду связь сеида Мансура с Астраханью, не говорит ли этот тахаллус о причастности сеида Кул Шарифа к семье этого сеида? Весьма возможно. В свою очередь сеид Мансур мог быть связан с крымскими сеидами, о чем далее будет сказано более подробно. Поэтому вряд ли было случайностью то, что при хане Сафа-Гирее, происходящего из крымской династии Гиреев, один из сыновей сеида Мансура занимал высшую духовную должность в Казани.

Сеид Кул Шариф был убит русскими при взятии Казани в 1552 году. Об этом сообщают несколько источников. В Патриаршей (Никоновской) летописи сказано: «... и приближа христиане к мечети к Кул Шарифу х Тезитьскому врагу, и тут с Кул Шарифом молною многие неверные совокупившеся и зле биющеся,— убиша Кул Шарифа с его полком[67], ... одолеваху ... Кул Шарифа, со всеми его побиша»[68]. В «Казанской истории» указывается, что после боя «ту же наидоша в трупии том и сеита Казанского убита, и ... князя Чапкуна»[69]. Ш.Марджани, опираясь на неизвестные источники, возможно, на устные предания, пишет, что Кул Шариф со своими последователями оборонялся в медресе, затем, сражаясь, поднялся на его крышу, где русские и закололи его, после чего он упал вниз[70].

В последний раз сеид на территории Казанского ханства упоминается в 1554 году. Согласно летописному сообщению, в том году после упорного сопротивления русским завоевателям, «пришли к воеводам Усеин-Сеит, да Таокмыш шихъзяда, да Сарый Богатырь и за всю Арскую сторону и Побережную добили челом»[71]. Так как Усеин фигурирует рядом с человеком, имевшем духовный сан (шейхзаде), вполне допустимо, что он был из рода казанских сеидов. Но статус сеида Усеина остается неизвестным.

Сеиды в ханстве активно участвовали в государственных делах. Одним из направлений их деятельности было участие в решении вопроса о хане, который после 1487 года очень часто приобретал внешнеполитический характер и проходил при активной роли Москвы. В переговорах относительно претендента на казанский трон неизменно присутствовали сеиды: в 1497 году — Бураш-сеид (о замене хана Мухаммад-Эмина на султана Абдул-Латифа); в 1519 году — грамота о «даче» на казанский трон султана Шах-Алия начиналась выражением «от сеита в головах»[72]; в 1532 году — в грамоте по поводу «дачи» на престол Казанского ханства султана Яналия упоминается и сеид[73]; в 1546 году — грамота о повторной «даче» хана Шах-Алия в Казань начиналась с имени Буюрган сеида[74]; в 1551 году — переговоры о замене малолетнего хана Утямыша вначале велись муллой Кул Шарифом и «князем» Бибарсом Растовым, а затем была прислана специальная грамота с упоминанием «сеитов»[75]. Сеиды присутствовали среди казанской знати и в том случае, когда хан приглашался, минуя Москву, самостоятельно. Например, Патриаршая (Никоновская) летопись так описывает «взятие» в 1521 году на казанский престол султана Сахиб-Гирея: «... Тое же весны Казанстии сеиты и уланы и князи ... своея клятвы правду изменили, взяли ис Крыму царевича Сап-Гирея царем в Казань»[76].

Значимой была и роль сеидов в процедуре «шертования». Самой важной разновидностью шертования являлась присяга на верность претенденту на трон, присылаемому из Москвы. Так, при посажении Шах-Алия на казанский престол в 1519 году вся знать и «все земские люди» были приведены к «шерти». Перечень присягавшей знати начинается с «сеита»[77]. В 1546 году, до того, как из Москвы в Казань был отпущен хан Шах-Али, перед русскими послами «сеит и уланы и князи и мырзы и вся земля Казанская» дали «правду» в том, что им «от великого князя и от Шигалея-царя неотступным быти и до животов своих»[78]. Лишь после этого хан был отправлен в Казань, но, по-видимому, процедура «шерти» в данном случае не успела состояться (из-за кратковременности пребывания хана в Казани). При посажении хана Шах-Алия в очередной раз на казанский престол в августе 1551 года, «шерть» была проведена по всей форме. Вначале дала «шерть» казанская знать (перечень ее начинается с муллы Кул Шарифа и сеида (Кул) Мухаммада), а «царь (т.е. хан Шах-Али.— *Д.И.*) ... шертные грамоты попечатал своими печатьми, а Казаньскыя люди лутчие многие руки свои поприклали». Лишь после этого «все люди Казанские, по сту человек, и по двесте и по триста ... к правде ходили три дни, а правду дали на том, на чем и болшие людие их правду дали»[79]. Из приведенных сведений можно заключить, что сеиды, идущие в числе участников акции «шертования» первыми, как бы благословляли ее. Я не исключаю, что клятва была на Коране, но применительно к Казанскому ханству об этом прямых указаний в источниках не содержится.

Другим видом «шерти» были договора о взаимоотношениях Казанского ханства с Московским государством. Они были двух типов: а) договор о «мире, о братстве и дружбе»; б) договор о «невзятии» на казанский престол «царя и царевича» без «ведома» великого князя московского. В подготовке этих документов также участвовали сеиды. Как уже говорилось, в 1507 году Бураш сеид приехал в Москву от имени хана Мухаммад-Эмина «бити челом о миру, о братстве и о дружбе, как было ... с великим князем Иваном Васильевичем всеа Руси»[80]. Переговоры по этому вопросу уже велись раньше[81], поэтому приезд Бураш сеида в качестве ханского посла надо рассматривать как некоторый кульминационный момент переговорного процесса. Действительно, в итоге усилий Бураш сеида, Василий Иванович 8 сентября 1508 года «с ца-

рем Магмед-Аминем взял мир, братство и дружбу», отпустив в Казань сеида в сопровождении своего посла[82]. Так как последний вернулся в Москву в январе 1509 года, «да и грамоты шертные от царя Магмед-Аминя привезл .... да царь перед ним по той грамоте и шерть дал о дружбе и о братстве, как было ... с Иваном Васильевичем»[83], получается, что Бураш сеид ездил в Москву для подготовки проекта соглашения. О практике предварительного согласования проекта договора ясно говорят события 1512 года. Зимой того года в Москву приехал посол хана Мухаммад-Эмина Шаусеин сеид с предложением «о крепком миру и о дружбе». В итоге его переговоров с боярами великого князя по вопросу о том, « на чем быти царю Магмед-Аминю с великим князем в крепком миру и в докончании», сеид написал «шертную грамоту» и перед боярами «шерть дал на том, что царю Магмед-Аминю в Казани перед великого князя послом шерть дати, что по той грамоте царю правити великому князю и до своего живота». Как видим, речь идет о проекте договора. После согласования текста договора в Москве казанский посол вместе с русским послом выехал в Казань, где хан Мухаммад-Эмин «перед великого князя послы на той грамоте шерть дал, и мяшень (печать.— *Д.И.*) к ней приложил»[84].

Второй тип договора был подписан в 1516 году, когда хан Мухаммад-Эмин был серьезно болен. Казанские послы во главе с Шаусеин сеидом, прибывшие в Москву, сообщив о болезни хана, просили «учинить» ханом Абдул-Латифа, пообещав, что «Магмед-Эмин царь, да и вся земля Казанская дадут великому князю правду, какову великий князь похочет, что им без великого князя ведома на Казань царя и царевича никакова не взяти». И Шаусеин сеид, как ханский посол, «записи на том ... написал своею рукою, на чем царю да и всей земли Казаньской дати шерть»[85]. Это был проект соглашения, так как с «теми записями» московский великий князь вместе с сеидом в Казань отправил своих послов, перед которыми «Магмед-Аминь царь и вся земля Казанская к великому князю на тех записях правду учинили»[86].

Сеиды выступали как государственные мужи и в других случаях. В частности, когда в мае 1531 года Сафа-Гирей хотел убить в Казани русских послов, среди казанской знати и «всей земли Казанские люди», которые «совокупившася во единое место и убито не дали», называются и «сеиты»[87]. Сеиды в данном случае совместно с остальной знатью явно отстаивали политику, выработанную раньше[88]. Не чужды были казанские сеиды и воинских дел. Выше уже приводился пример Бураш сеида, участвовавшего в военном походе 1491 года в качестве воеводы. И это был не единичный случай. Скажем, при обороне Казани от русских в 1549 году, согласно Ш.Хаджитархани, одни из ворот города защищал сеид Кул-Мухаммад, выступивший во главе молодых дервишей и суфиев, «оседлав коня священной («газа». — Д.И.) войны, приготовившись к сражению, надев боевые доспехи»[89]. Похоже, что в ханстве существовало особое воинское подразделение, подчиненное сеиду[90].

Верховный сеид Казанского ханства стоял во главе многочисленного и разветвленного духовного сословия. Кроме самого главы духовенства и других сеидов, имелись следующие группы духовных лиц: шейхи (шихи)[91], шейхзаде (шихзоде, шизоты), муллы (молны), муллазаде (моллозоде), казии (кады), мавали (мамы) или данишменды (долышманы), хаджии (азии), хафизы (афызы, афазы), дервиши (дербыши)[92].

Согласно Ш.Марджани, того, кто возглавлял сеидов, называли термином «нәкыйбел әшраф» (руководитель великих)[93]. В жалованной грамоте хана Сахиб-Гирея 1523 года синонимом термина «великий сеид» выступает поня-

тие «судат-гызам», «садати гозам» [94]. В обоих случаях мы имеем де-
ло с эпитетом, который в крымском дефтере 1524 года передан выражением «а се величество учителей великих». Думаю, что и у А.Курбского подразумевается нечто похожее, когда он говорит, что «великого бискупа» в Казанском ханстве «по их» именуют (или считают) «великим анарыи, або Амиром»[95]. Вопреки ожиданиям, в источниках какие-либо сведения о выборности верховного сеида в Казанском ханстве обнаружить не удалось. Поэтому этот вопрос пока остается открытым.

Сила и влияние казанских сеидов были связаны и с тем, что многие духовные лица участвовали в государственных делах. О военных аспектах деятельности духовных лиц уже говорилось. Несколько слов скажу об их дипломатической деятельности. В 1519 году, в составе казанских послов отмечен Абиб «азей»[96]. В том же году из Казани в Москву, также по государственным делам, прибыл Кул Дербыш, который, возможно, являлся дервишем[97]. В 1534 году от хана Джан-Али в Москву приехал его «человек» «Чюра моллозоде»[98]. В составе казанских послов в 1546 году был Андрычей «афыз»[99]. В том же году среди послов хана Шах-Алия находился Агиш-моллазаде, являвшийся бакшием[100]. Последний упоминается и в 1549 году среди послов и гонцов, но уже как «молло»[101]. В начале августа 1551 года к хану Шах-Алию и русским воеводам, находившимся в Свияжской крепости, приехали вести переговоры Касым мулла и «князь» Бибарс[102]. 11 августа того же года в Свияжск с известием о том, что хана Утямыш-Гирея и Сююмбику везут в крепость, прибыл Ангильдей «афыз»[103]. Когда вечером их привезли в крепость, среди сопровождавших их наряду с «князем» Бибарсом был и Алимердень «азий»[104]. В 1554 году среди тех, кто от имени Арской и Побереж-

ной «сторон» пришли «бить челом», кроме сеида, находился и Таокмыш «шихъзяда»[105]. Даже казыи принимали участие в политической деятельности. Так, в 1552 году Камай мурза, перебежавший на сторону русских, говоря о тех, кто находится на стороне хана Ядыгер-Мухаммада и активно его защищает, назвал и «кады» (казыя?)[106].

Приведенные сведения говорят о том, что не только верховный сеид, но и подведомственное ему духовенство ханства действовало как часть правящей элиты, занимаясь управлением государством. Это является одним из проявлений государственного характера ислама в Казанском ханстве.

ПРИМЕЧАНИЯ

1 Сборник РИО.— СПб., 1884.— Т.41.— С.84.

2 Имя этого князя встречается в татарских генеалогиях, в которых есть сведения о группе «мең» (Ахметзянов М. Татарские шеджере (исследования татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах по спискам XIX — XX вв.).— Казань, 1991.— С.49—50). Племя мең входило в Ногайскую Орду (Исхаков Д.М. О роли ногайского компонента в формировании татар Волго-Уральского региона // Из истории Золотой Орды.— Казань, 1993.— С.137).

3 В «Устюжской летописи» о нем говорится: «Един князь татарский имянем Алгазы со царем в город не полезя; тот зла много чинил великого князя (вариант: «силе великого князя много дурна учиныл»), а после того князя сила великаго князя прогна за Каму в поле» (ПСРЛ. Т.37. Устюжские и Вологодские летописи XVI — XVIII вв.— М., 1982.— С.50, 96).

4 Сборник РИО.— Т.41.— С.94.

5 Это отчетливо видно из послания Крымского хана Менгли-Гирея в Москву 1509 г. (Сборник РИО. СПб., 1895.— Т.95.— С.173). То, что он был «князем», вытекает из того, что его сын Утеш в другом документе назван «князем» (Сборник РИО.— Т.41.— С.128.).

6 Сборник РИО.— Т.41.— С.131.

7 Сборник РИО.— Т. 95.— С.73.

8 Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой в 1439 — 1549 годах.— Махачкала, 1995.— С.35, 37, 41.

9 Там же.— С.38.

10 Там же.

11 Там же.— С.39; Сборник РИО.— Т.41.— С.131. Информация относится к 3 августа 1491/92 года.

12 Сборник РИО.— Т.95.— С.73.

13 Посольские книги...— С.41— 42.

14 В Патриаршей (Никоновской) летописи сказано: «... И снидошася вместо великого князя воеводы со царевичем Сатылганом и Казанского царя воеводами, со Абаш-Уланом и со Бураш-Сеитом, в Поле» (ПСРЛ. Т.13. М., 1965.— С.228).

15 ПСРЛ. Т.11—12.— С.228.

16 В мае 1497 г. Абдул-Латиф был посажен «на царство» в Казани. При этом были приведены «к шерти все князи Казанские, и уланы и земские князи, и люди по их вере» (Там же. — С.243-244).

17 ПСРЛ.— Т.13.— С.5.

18 Там же.— С.6.

19 Там же.— С.14. Проект был подписан вначале ханом Мухаммад-Эмином перед московским посланником И.Л.Челядиновым, а затем тот вместе с казанским послом Шаусеин сеидом выехал в Москву. Очевидно, сеид должен был получить под договором подпись великого князя Василия Ивановича (См.: Там же.— С.15).

20 ПСРЛ. Т.13.— С.25.

21 Там же.

22 Там же.— С.31.

23 Там же.— С.32.

24 Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // Архив Санкт-Петербургского отделения Института истории РАН, ф.36, оп.1, ед.хр.83, л. 239.

25 Дунаев Б.И. Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI в. Историческое исследование с приложением текстов дипломатических сношений России с Турцией в начале XVI ст.—М., 1916.— С.62.

26 Там же

27 Малиновский А. Указ.соч.— С.239.

28 ПСРЛ. Т.13.— С.239.

29 Там же.— С.33.

30 Герберштейн С. Записки о Московии.— М., 1988.— С.76.

31 Сафа-Гирею тогда было всего 13 лет.

32 Там же.

33 Речь идет о хане Сафа-Гирее, хотевшем «побити» русского посла и его «товарищей».

34 ПСРЛ.— Т.13.— С.57

35 Там же.

36 Подробнее см.: Исхаков Д.М. Чура батыр кем ул? //Идел. 1994, № 9.— 16—19 б.

37 ПСРЛ. Т.13.— С.148.

38 ПСРЛ. Т.13.— С.148.

39 Там же.

40 Там же.

41 Там же.— С.169.

42 Посольские книги...— С.293—294.

43 ПСРЛ. Т.13.— С.148—149.

44 Там же.

45 ПДРВ.— СПб., 1793. Ч.VIII.— С.146. В Ногайской Орде он находился до октября 1549 г., а к декабрю со своими слугами выехал «в Бухарскую сторону» (Там же. — С.161—162, 164, 211).

46 Там же.— С.271

47 ПСРЛ. Т.13.— С.147.

48 ПДРВ. Ч.VIII.— С.271—272. Хан Сафа-Гирей приехал в Ногайскую Орду, опираясь на силы которой и захватил через год Казань.

49 Я пользовался двумя текстами: переводом на современный татарский язык, сделанным М.И.Ахметзяновым (Идел, 1995, № 1.— 14 б.) и переводом на русский язык, исполненным Ф.С.Хакимзяновым (Гасырлар авазы.— Эхо веков, 1995, май.— С.90).

50 ПСРЛ. Т.13.— С.169. В «Царственной книге» он неточно назван «Майсыр сеитов сын» (Там же.— С.469).

51 Хотя со счетов нельзя сбрасывать и фигуру Мансур сеида.

52 В источнике сказано: «По царице же сеита своего казанцы, мнимого учителя ложного закону Бахметева сами руками своими явше и отдавше его царю приведоша, яко худа и непотребна им, возмущающа всем народом, во единой совести с ними не согласующеся, и царю не покоряющеся. И повеле царь в той же час главу ему отсещи, а богатство ево все в казну преписав самодержъцеву взяти повеле ...» (Казанская история.— М.— Л., 1954.— С.96).

53 ПСРЛ. Т.13.— С.469. На следующий же день они были отправлены в Москву.

54 Там же.— С.169. Оборот «все с ним» относится именно к «Маамет сеиту», что является дополнительным аргументом в пользу моего мнения о его статусе.

55 Там же.— С.172, 472

56 Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства.— Казань, 1980.— С.139.

57 Не будем забывать, что Мансур сеид — отец Кул-Мухаммада имел какое-то отношение к Астраханскому ханству, тесно связанному с Ногайской Ордой.

58 ПСРЛ. Т.13.— С.167.

59 Курбский А. История о великом князе Московском // Сочинения князя Курбского.— СПб., 1914. Т.1.— С.198

60 Ш.Марджани, источники исторических трудов которого до конца не выяснены, пишет о том же: «Галимнәрдән, хљрмәткә лаек габбасилардан һәм бљек сәедләрдән күпмедер шәхесләр булып, аларның башында нәкыйбел-әшраф дип танылган мелла Шәрифкол исемле бер зат бар иде». (Мәрҗани Ш. Мљстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.— Казан, 1989.— 200 б.)

61 ПСРЛ. Т.13.— С.201.

62 Казанская история.— С.149.

63 Место в летописи, где говорилось о «Кулшериф-молне и Маамет-сеите, Мансыр сеитов сыне», он предлагал читать так, чтобы часть текста «и Маамет сеит» читать как «Има-атет сеид», полагая, что тут речь идет о титуле сеида Кул Шарифа (Худяков М. Указ. соч.— С.136).

64 См.примечания М.И.Ахметзянова (Идел, 1995, № 1.— 16 б.).

65 Татар поэзиясе антологиясе.— Казан, 1992.— Т.1.— 167, 169—170 б.

66 Идел. 1999.—№ 1.— 16 б.

67 Тут наблюдается сходство с Касимовским ханством.

68 ПСРЛ. Т. 13.— С.218.

69 Казанская история.— С.160.

70 Мәрҗани Ш. Мљстәфадел...— 200 б.

71 ПСРЛ. Т.13 — С.239.

72 ПСРЛ. Т.11—12. М.: Наука, 1965.— С.243 ПСРЛ.— Т.8.— Спб., 1859.— С.266.

73 ПСРЛ. Т. 13.— С.31—32.

74 Там же.— С.57.

75 Там же.— С.167

76 ПСРЛ. Т.13.— С.37.

77 Там же.— С.33.

78 Там же.— С.148.

79 Там же.— С.169.

80 ПСРЛ. Т.13.— С.5.

81 Там же.

82 Там же.— С.6.

83 Там же.— С.8.

84 ПСРЛ. Т.I3.— С.14.

85 Там же.— С.25.

86 Там же.

87 Там же.— С.57.

88 См. там же.

89 Хаджитархани Ш. Зафер-наме...— С.90; Хаҗитархани Ш. Казан.— 14 б.

90 См. в Патриаршей (Никоновской) летописи о «Кулшерифе с его полком» (ПСРЛ. Т.13.— С.218). Хотя понятие «полк» многозначно, оно в данном случае обозначает военное подразделение. У А.Курбского об этом говорится так: «... изыдоша в

сретение наших (русских.— *Д.И.*) абазы их, сеиты, моллы, пред великим бискупом их ... имянем Кулшериф муллою» (Курбский А. История...— С.198).

91 В скобках даны написания, характерные для русских источников.

92 ПСРЛ. Т.8.— С.266; Т.13.— С.25, 33, 81, 148, 167, 169, 202, 218, 239. Термин «казый» (в форме «кады») в русских летописях встречается только один раз. Но в ярлыке Сахиб-Гирея это понятие присутствует в форме «кузате (казати) ислам». Лишь однажды встречается и слово «данишменды» (в написании «долышманы»). С.Г.Вахидов полагал, что встречающееся в ярлыке Сахиб-Гирея выражение «на мавали-завиль ихтирам» в русских летописях передавалось как «малы» или «мамы» и, применяясь по отношению к духовенству, означало «почетных хозяев» (Вахидов С.Г. Исследование ярлыка Сахиб-Гирея хана // Известия ОАИЭ. Т.33, вып.7, 1925.— С.85). Может быть, оба понятия (данишменды и мавали) обозначали единую группу — учителей (наставников).

93 Мәрҗани Ш. Мљстәфадел...— 200 б. На татарский язык термин переведен А.Н.Хайруллиным как «бљекләрнең җитәкчесе».

94 Вахидов С.Г. Исследование...— С.81; Сәхипгәрәй ярлыгы // Борынгы татар әдәбияты.— Казан, 1963.— 354 б.

95 Курбский А. История...— С.198.

96 ПСРЛ. Т.13.— С.32

97 ПСРЛ. Т.8.— С.266. Если это не просто имя.

98 ПСРЛ. Т.13.— С.81.

99 Там же. С.148.

100 Там же.

101 ПДРВ.— Ч.VIII.— С.144. Но он скорее всего был все же не муллой, а муллазаде (См.: там же.— С.214).

102 ПСРЛ. Т.13.— С.167.

103 Там же.— С.168.

104 Там же.

105 Там же.— С.239.

106 Там же.— С.202.

Резюме

Казан ханлыгы сәйедләре турындагы әлеге мәкалә зур әһәмияткә ия. Чљнки, мәкаләдән аңлашылганча, сәйедләр һәм, гомумән, дин әһелләре, Казан ханлыгында идарә итү системасына зур йогынты ясаганнар. Автор тарихта исемнәре билгеле булган Казан сәйедләренең кылган гамәлләренә һәм язмышларына җентекләп анализ ясый.

Айрат Ситдиков,

кандидат исторических наук

Казань – ханская столица

История многих цивилизаций и государств, исчезнувших в прошлом, окутана тайнами и легендами. В их число, бесспорно, входит и Казанское ханство, вобравшее в себя тысячелетнюю традицию тюркских государств Евразии и опыт своих великих предшественниц — Волжской Болгарии и Золотой Орды. Уникальным явлением в истории Казанского ханства стала ее столица Казань — реальное олицетворение могущества. Сложнейшие перипетии социальной и политической истории Казанского ханства, занимающего важное место в истории Евразии, вовлекали его столицу в круговорот всемирной истории, создавая образ величавого города.

За чередой непредотвратимых событий исчезло Казанское ханство, в застройке современных зданий растворился облик ее столицы. Какой была эта столица? Что осталось после нее? Вопросы прошлого Казани уже не одно столетие заставляют ученых стремиться воссоздать ее утраченный облик. Благодаря их усилиям по крупицам составляется сложнейшая мозаика огромного средневекового города.

Средневековая Казань с момента своего основания болгарами на северной оконечности Кремлевского холма на рубеже X — начала XI веков развивалась как укрепленное поселение. При выборе места решающее значение, бесспорно, имела возможность организации эффективной обороны как самой крепости, так и северных рубежей динамично развивающегося Болгарского государства. Естественная защищенность труднодоступного Кремлевского холма с крутыми склонами, а также стратегическое расположение на излучине важной торговой артерии того времени — реки Волги, несомненно, и подтолкнули булгар к возведению здесь города. Возможно, первоначально Казань представляла собой небольшую погранич-

ную заставу болгар, но судьбе было угодно, чтобы она, будучи и небольшим городком, и столичным центром, сыграла исключительно важную роль в Волго-Уральском регионе, России и Евразии в целом.

***

Как известно, городища мысового типа — а древняя Казань относится именно к этому типу городищ — были характерным явлением для Восточной Европы эпохи средневековья[1]. Закономерности роста подобных городов во многом определялись естественной защищенностью местности. Их заселение происходило с мысовой части холма с освоением более удобных для проживания районов, распложенных у его подножья близко к воде. На основании этих природных особенностей и шло формирование Казани по Кремлевскому холму и прилегающей к нему низменной территории.

Болгарское поселение на Кремлевском холме после монгольского нашествия и оттока населения Волжской Болгарии в северные районы, с последующим восстановлением экономики региона и ростом роли местных феодалов становится важным политическим и экономическим центром. Тогда же Казань приобретала статус крупного торгового и ремесленного центра в регионе.

Ослабление центральной власти Золотой Орды усиливало конфликты за первенство между ее различными областями, где оседали опальные ханы. В борьбу подключились и окрепшие русские княжества, стремившиеся к самостоятельности. Это отражало процесс усиления роли отдельных регионов, боровшихся за ордынское наследство. Изменения политического положения Казани в середине XV века приводят к динамичному росту численности населения и территории торгово-ремесленного посада. Выгодное стратегическое и торговое положение города в эпоху Казанского ханства было усилено значением Казани как столицы государства. Географическое расположение Казани способствовало возрождению былых торговых традиций Волжской Болгарии. Развитие торговых связей вылилось в формирование международной ярмарки на Гостином острове. К началу XV века Казань представляла собой торгово-ремесленный город со значительной ролью в международной транзитной торговле. На ее территории располагались торговые районы (близ Тезицкого рва, на улице Ташаяк) и слободы (Кураишева, Бишбалта и др.), а также концентрировалось разнообразное ремесленное производство (кожевенное, ювелирное, гончарное, металлургическое и др.). Усилившаяся экономически и политически, Казань, имея сильную крепость, превращалась в самостоятельный региональный центр. Эти объективные причины во многом и определили выбор первых казанских ханов, сделавших ее своей столицей.

В середине XV века, точнее в 1445 году, Казань становится административным центром государства, получившего в исторической литературе название «Казанское ханство». Возникновение «нового» государства произошло в результате отстранения от власти «князя» Галибека и возведения на престол хана Махмуда (Махмутека), сына Улу-Мухаммада из династии Чингизидов.

Становление Казани как столицы Казанского ханства определило динамику ее роста, что отразилось и в письменных источниках. Облик города возникает в описаниях истории Казанского ханства по летописному своду, в воспоминаниях участников штурма Казани, в писцовых книгах второй половины XVI — начала XVII веков, на картах XVI — XIX веков, в воспоминаниях иностранцев, пребывавших в Казани. Источники по истории Казанского ханства из-за своей малочисленности не дают, к сожалению, полной образной картины Казани. В последние годы они пополняются раритетами из зарубежных архивов, в частности, Турции. Важной составляющей источниковой базы по изучению ханской Казани являются данные археологических исследований, существенно дополняющие и уточняющие многие сведения письменных документов. Совокупность всех имеющихся сведений позволяет нам сегодня довольно точно представить вид ханской Казань эпохи ее величия, вид Казани времен Кул Шарифа.

***

Территориальное развитие города второй половины XV — первой половины XVI столетия характеризуется расширением не только ханской крепости (Кремля), но и торгово-ремесленного посада, а также дальнейшим развитием за пределами укрепленного города открытых поселений типа «Биш-Балты», Кураишевой, Армянской слобод и др. К середине XVI века, по нашим данным, Казань размещалась на площади 60 — 70 гектаров. В ней проживало население численностью около 15 — 20 тысяч человек. По меркам того времени она относилась к числу крупных городов Восточной Европы.

В этот период закрепляются ранее сформировавшиеся принципы внутренней планировки города, но происходят и изменения, особенно в расположении укреплений города. Сложившаяся структура домон-

гольской и золотоордынской Казани получает преемственное развитие. Центр политической и духовной власти располагался в особенно хорошо укрепленной части города в северной оконечности Кремлевского холма, занимающей территорию около 10 гектаров (*рис. 2*). Южную, большую часть территории Кремлевского холма занимал укрепленный посад.

Существование посада подтверждается неоднократными упоминаниями его в письменных источниках. Самое раннее известие о неукрепленном посаде относится к 1469 году, когда описывается его захват русскими войсками под предводительством воеводы И.Д.Руна[2]. Об укрепленном посаде сообщается в связи с событиями 1500 года, когда хан Абдул-Латиф «повеле около града нарядити острог»[3]. Им же в начале XV века были проведены работы по благоустройству для торгового судоходства русла Булака. При описании боевых действий 1530 года сообщается о строительстве укреплений посада Сафа-Гиреем: «около посаду по Арскому полю, от Булака и до Казани реки, округ его рвы копайте по-за острогу»[4].

По сохранившимся описаниям штурма города известно, что одним из направлений ожесточенных столкновений была Арская сторона на южной оконечности Кремлевского холма (*рис. 1*). Большой полк войска Ивана IV под командованием Шах-Али в соответствии с планом штурма располагался на холме в районе мусульманского кладбища[5]. По Писцовой книге 1565 — 1568 годов, кладбище локализуется на южной оконечности Кремлевского холма, на территории двора современного главного здания Казанского государственного университета[6]. Естественным рубежом при создании укреплений был овраг, проходивший по линии ул. Астрономической. Остатки укреплений были зафиксированы в 1982 году в результате наблюдений при строительстве физкорпуса КГУ в виде следов земляного вала и рва ханской Казани[7].

Длительная дискуссия шла вокруг вопроса о западных границах посадской стены со стороны протоки р. Булак. Первые реконструкции этой линии укреплений города предложены Ю. фон Каницем и Н.П.Рычковым[8] в XVIII веке. При описании рекогносцировки войск указывается, что войска располагались по Булаку[9]. Можно предположить, что стена шла чуть выше ул. Баумана параллельно линии склона холма от пересечения ее с ул. Астрономической и до пересечения ее с ул. Ташаяк.

Восточная линия посадской стены шла от Ленинского сада к площади Свободы, затем по улице Касаткина или Тельмана, далее к пересечению с улицей Космодемьянской и по Нагорной до Дмитриевских ворот Кремля. Опираясь на новые археологические данные, А.Х.Халиков и Л.С.Шавохин[10] дали свою оценку ранее известным фактам письменных источников. Предшествующие исследователи исходили в значительной степени из того, что войска Ивана IV располагались вдоль стен от Арского поля до Старого городища, предполагая, что Старое городище находится на Федоровском бугре. При этом не учитывалось (или оговаривалось), что Старым городищем в более ранних источниках называлась и территория Богородицкого монастыря[11]. Важно отметить, что при описании штурма говорится о расположении наряда войск осаждающих на Поганом озере[12]. При «широкой» реконструкции Поганое озеро оказывалось в укрепленном посаде. К тому же не были еще известны и материалы археологических исследований 1970 — 1990-х годов, по которым Федоровский бугор начал осваиваться только в русское время и на нем не фиксируются напластования ханского периода. Лишь на месте Богородицкого монастыря были выявлены культурные отложения татарской Казани[13]. Необходимо сказать и о результатах наблюдений в районе Пассажа со стороны улицы Дзержинского, где были обнаружены остатки укреплений[14]. Таким образом, восточная линия стен посада определяется чуть выше ул. Дзержинского от пересечения ее с улицей Лобачевского и до Кремля.

При установлении расположения укреплений города немаловажное место занимает размещение проездных ворот. В источниках упоминается различное количество ворот. В «Царственной книге» называется 10 ворот: Арские, Аталыковы, Елбугины, Збойливые, Кабацкие, Крымские, Муралеевы, Ногайские, Тюменские, Царевы (Царские)[15]. В другом источнике, «Казанском летописце», говорится о 10 воротах, но с измененными названиями: три Арских, Елбугины, Збойливые, Кебековы, Муралеевы, Нижние и Верхние Ногайские, Царевы и Водяные[16]. Вызывает интерес и описание осады 1550 года современником событий Шарифом Хаджитархани, который пишет об организации обороны казанцами шести ворот[17]. Одни из них он называет Ханскими. По описанию А.Курбского, довольно четко локализуются Елбугины ворота у моста через р. Казанку[18]. По Писцовой книге 1565 — 1568 годов мы можем довольно точно определить расположение пяти ворот, построенных в Казанском Кремле после 1552 года на месте ранее существовавших татарских проездных башен[19].

Принимая во внимание, что Кремль и сегодня во многом сохраняет свой прежний облик, а также основываясь на сведениях Писцовой книги 1565 — 1568 годов, можно достаточно точно указать местоположение проездных ворот ханской Казани. Тайницкие (Никольские) ворота сопоставимы с воротами Нур-Али (Муралеевы), Воскресенские — с Елбугиными (Водяные), Преображенские (Сергеевские) — с Тюменскими. Около кремлевских Дмитриевских ворот или на месте Пятницких ворот посада (в районе пересечения

улиц Батурина, Большой Красной и Нагорной) располагались, предположительно, Збойливые ворота. Относительно точно локализуются Царевы (Ханские) ворота на южной окраине кремлевского холма в районе пересечения улиц Кремлевской и Лобачевского. При установлении местоположения вышеперечисленных ворот важно отметить, что они локализуются на этих местах и по Летописному своду, и по воспоминаниям А.Курбского.

Местоположение остальных проездных башен определить сложнее в силу отсутствия их точной привязки к местности. Расположение башен посада по линии стен требует установления порядка их размещения относительно четко локализуемых ворот и дислокации русских полков в отношении укреплений на различных этапах осады.

С восточной стороны Царевых ворот источники наиболее часто упоминают и логически увязывают с топографией местности Арские ворота. Они, возможно, размещались на перекрестке улиц Дзержинского и Лобачевского. По этой стороне укреплений посада, в пространстве между Арскими и Збойливыми воротами по западной стороне улицы Дзержинского, судя по описанию штурма, находились Кабацкие и Крымские ворота[20].

На западе между Царевыми и Тюменскими воротами во многих работах отмечаются Аталыковы, Ногайские ворота. Расположение проездных башен по этой стороне укреплений связано с описанием осады и подкопа в районе Аталыковых ворот[21]. С подкопом соотносится Проломная улица (современные ул. Баумана и Профсоюзная). При описании города в Писцовой книге 1565 — 1568 годов указывается место пролома и отмечается положение Тюменских ворот[22]. Исходя из этих данных, местоположение Тюменских ворот можно связать с современными Преображенскими воротами, а Аталыковых — чуть ниже, ближе к руслу р. Булак. Ногайские ворота локализуются в районе пересечения улицы Профсоюзной (Малая Проломная) и Астрономической, или на перекрестке улиц Баумана и Астрономической, где проходила Ногайская дорога.

Таким образом, на основании приведенных данных можно отметить, что линия укреплений с проездными башнями ханской Казани пролегала от Муралеевой (Тайницкой) башни Кремля к Елбугиным (Воскресенским) воротам, далее к Збойливым (Дмитриевским), а затем к Арским воротам, расположенным на пересечении улиц Дзержинского и Лобачевского. Между Арскими и Збойливыми находились Кабацкие и Крымские ворота. Точное их местоположение, опираясь на имеющиеся источники, определить пока невозможно. От Арских ворот стены поднимались вверх по склону Кремлевского холма, где на пересечении улиц Лобачевского и Кремлевской располагались Царевы ворота. После них посадская стена уходила далее вниз, где ниже пересечения улиц Профсоюзной и Астрономической, возможно, размещались Ногайские ворота. Затем стена шла в северном направлении параллельно Булаку чуть выше ул. Баумана до пересечения ее со спуском с площади 1 Мая. Севернее перекрестка под Кремлевским холмом ближе к р. Булак находились Аталыковы ворота, от которых укрепления поднимались вверх к Тюменским (Преображенским) воротам и далее от них к Тайницким воротам по линии современных кремлевских стен (*рис. 7*).

Восстанавливая облик посадской стены по описаниям источников и археологическим материалам, можно предположить, что эта стена, по всему периметру была устроена в виде тарасов, то есть деревянных срубов, заполненных землей и камнем: «согражден в седмь стен, в велицех и толстых древесех: в стенах же сыпан внутри хрящ и песок и мелкое каменье, толстина же градная от рек, от Казани и от Булака, трех сажен, и те бо места ратным непреступны...»[23]. Перед стенами, а иногда и позади них, был выкопан ров, местами глубиной в 10 — 15 м: «... и яко крепкими стенами и водами вкруг обведет бе град, и токмо со единая града с поля Арского приступ мал, но туда стена градная была в толстоту в 7 сажен и перекопана около ея стремина велия, глубока»[24]. Остатки укреплений посада в виде насыпи вала шириной в 15 — 20 м и высотой не менее 3 — 4 м зафиксированы в 1982 году в небольшом раскопе между 1-м высотным корпусом КГУ и зданием Госархива[25]. Следы этих укреплений в виде углового вала высотой до 8 м и рва наблюдал во дворе дома № 3 по улице Лобачевского А.Х.Халиков. Об этой линии укреплений А.Курбский писал: «А от той реки (Булака.— *А.С.*) около места ров копан зело глубокий аж до озерка, речного протокою»[26]. Остатки укреплений были выявлены археологами также в котловане около здания Пассажа со стороны улицы Дзержинского в виде двух рвов и вала между ними[27].

***

Планировка Кремля относительно позднезолотоордынского периода существенно не изменилась. Продолжали функционировать ранее возникшие улицы с деревянным мощением, кроме центральной, выложенной известняковым камнем. Во вновь заселяемых и ранее освоенных территориях выравнивали естественные углубления оврагов. Засыпается ров домонгольской крепости в центре Кремля. В период Ка-

занского ханства начинается интенсивное строительство каменных зданий в древней части города (*рис. 2*). При описании штурма Казани говорится о множестве каменных зданий, располагавшихся вокруг ханского двора.

В последние годы появились некоторые интересные факты, свидетельствующие о возможном сооружении доныне сохранившихся белокаменных стен Кремля (или каменного фундамента под деревянными стенами) еще в ханские времена. В частности, были выявлены остатки каменной стены по восточному склону Кремлевского холма у современного Президентского дворца, существовавшие в период Казанского ханства[28]. Предположительно, с этим временем связана и северная квадратная башня, выявленная под фундаментом круглой башни, сооруженной на этом месте после 1552 года. В любом случае, расхожее мнение о строительстве кирпично-каменных укреплений Кремля лишь после завоевания Казани Иваном Грозным нельзя считать единственно верным. К сожалению, фортификация ханской крепости плохо исследована археологически. В точности не известны даже количество башен и их названия. Бесспорно лишь то, что современная Тайницкая башня была возведена во второй половине XVI века примерно на месте бывшей башни Нур-Али. Преображенская башня раньше называлась Тюменской, к которой примыкала посадская стена. Елбугина башня с проездными воротами стояла примерно на месте современной Воскресенской. Главные ворота располагались, по всей вероятности, чуть севернее от современных Спасских.

Исследователи придерживаются различных мнений и о существовании укрепленного Кремля ханского времени. Некоторые ученые вообще отвергают его наличие, отмечая существование только ханского двора[29]. Многими она увязывается с остатками «старых городней», расположенных, по Писцовой книге 1565 — 1568 годов, чуть южнее бывшей церкви Киприана и Устины, поперек Кремлевского холма. Остатки рва в этом районе зафиксированы И.Н.Бороздиным, Н.Ф.Калининым раскопами 1928 и 1947 годов[30].

Позиция исследователей, отрицающих существование укрепленного Кремля, строилась на основании того, что при описании боев при взятии города нет четких упоминаний его штурма, кроме столкновений с сеидом Кул Шарифом у мечети, расположенной на Тезицком рву, после которого перед наступающими стоял укрепленный ханский двор. Л.С.Шавохин считал, что выявленный Н.Ф.Калининым ров и упоминаемые в Писцовой книге 1565 — 1568 годов «старые городни» — это остатки временных укреплений, возведенных русскими сразу же после взятия города в 1552 году и заброшенных после строительства южной каменной стены в 60-х годах XVI века[31].

Каким же видели город современники ханской Казани? По воспоминаниям А.Курбского, штурмовавшего Казань с северной стороны, известно, что в городе выделялись три части: две из них на возвышенности, а третья — в низине. Возвышенный район города почти посередине был разделен очень глубоким Тезицким рвом, который пересекал с востока на запад Кремлевский холм до р. Булак. Штурмующие войска, ворвавшиеся после взрыва с юга, заставили войска хана отступить за Тезицкий ров. Потом, с появлением у русских свежих сил, ханские войска были вынуждены отойти к мечети Кул Шарифа и дальше к ханскому двору[32].

По сведениям Никоновской летописи, Тезицкий ров и мечеть располагались нераздельно в одном месте, а за ними сразу находились стены ханского двора[33]. В этом источнике упоминаний об укрепленном Кремле нет. Заметим, что при описании Кремля в Писцовой книге 1565 — 1568 годов Тезицким называется ров, проходящий перед Архиерейским двором. Местоположение мечети Кул Шарифа Ш.Марджани также связывал с Тезицким рвом[34].

Интересное дополнение делает неизвестный автор «Казанской истории», упоминающий «Вышгород», в котором после взрыва обороняющиеся не успели закрыться и были вынуждены отступить к зданиям ханского двора[35].

Противоречивость русских источников объясняется целым рядом объективных и субъективных моментов. А.Курбский, описывая штурм в южной части города через 10 лет после этих событий, видимо, не точно соотнес название Тезицкого рва в центральной части города, тогда как в большинстве других источников он связан со рвом перед мечетью Кул Шарифа. Важным в его произведении является то, что он подтверждает факты неизвестного автора «Казанской истории», упоминающего за стенами посада укрепленную возвышенную часть. Отсутствие упоминания Кремля в тексте Никоновской летописи, возможно, связано с тем, что его укрепления из-за стремительности штурма не были использованы осажденными казанцами. Видимо, они не привлекли внимания составителя этой хроники из-за незначительности военных столкновений на этом рубеже.

Недостающую информацию могут пополнить документы, составленные в период Казанского ханства. В списке ярлыка хана Ибрагима второй половины XV века упоминается место его выдачи — «Арк», что в переводе с персидского означает цитадель-крепость[36]. Это может служить подтверждением предположения о существовании отдельной от посада укрепленной части города, соотносимой с Кремлем. В более

ранних описаниях осады Казани до 1552 года часто говорится о существовании града как самостоятельной части города. Так, при описании осады Казани в 1469 году говорится, что после уничтожения посада жители закрылись «во граде» и штурмующие отступили. Упоминается он и при строительстве укреплений посада 1500 года. Существовал град как укрепленная часть Казани и во время его осады в 1530 году, куда отступили войска хана[37]. Во всех этих событиях град активно использовался и позволял казанцам продолжать оборону. Вряд ли они, будучи искусными воинами, могли через двадцать лет лишить оборону города такой эффективной линии укреплений.

В целом вопрос существования кремля в ханской Казани остается пока открытым. Возможно, линией его укреплений действительно был ров, выявленный в районе церкви Киприана и Устины. Глубокий ров, упоминаемый А.Курбским, сопоставим с оврагом, проходившим южнее современных стен Кремля по ул. Чернышевского и делившим Кремлевский холм пополам. Тезицкий ров, на наш взгляд, следует увязывать со рвом у здания бывшей Консистории. С северной ее стороны выявлены остатки каменных сооружений эпохи Казанского ханства, представляющие собой, возможно, руины легендарной мечети Кул Шарифа (*рис. 2—5*).

При описании фортификации нужно остановиться на деревянных конструкциях, выявленных Н.Ф.Калининым в северо-восточной части Кремля у Тайницкой башни в ходе археологических раскопок 1953 — 1954 годов[38]. Это было бревенчатое сооружение в несколько горизонтальных рядов, положенных друг на друга под углом и скрепленных между собой. В то время Н.Ф.Калинин объяснял назначение этого объекта как горизонтальную площадку под основание крупной вертикальной конструкции (башни?). К сожалению, вопросы оставались.

Помощь в понимании этой конструкции на основе представленных материалов оказал ведущий специалист по изучению средневековой фортификации проф. А.Н.Кирпичников. По его мнению, это остатки раската — горизонтальной площадки для ведения орудийного огня. Подобные конструкции использовались с развитием огнестрельного оружия в крепостях Восточной Европы с начала XVI века[39]. Использование раскатов может свидетельствовать о достаточно высоком уровне развития военного дела в период Казанского ханства с применением нововведений в фортификации для активного применения огнестрельных орудий.

В целом же мы считаем, что проблема укреплений Кремля ханской Казани времен Кул Шарифа,— вопрос спорный и противоречивый, и пока нет однозначного решения относительно расположения и характера стен. На данном этапе в результате многолетних исследований определены лишь наиболее перспективные направления их археологического изучения.

***

Центром города являлся Ханский двор, где была сосредоточена вся полнота власти Казанского ханства. А.Курбский, описывая его во время штурма 1552 года, говорит: «Бо бе зело крепок, между палат и мечетей каменных, оплотом великим обточен»[40]. Большое количество каменных мечетей в этом районе упоминается и в Писцовой книге 1565 — 1568 годов[41].

Эти факты, характеризующие расположение зданий у Ханского двора между укреплениями, совпадают с археологическими материалами, полученными на этой территории. Еще в ходе исследований 1970-х годов А.Х.Халиковым были выявлены остатки мавзолеев с погребениями ханов, уходящими под современные здания Дворцовой церкви и башни Сююмбике[42]. В результате раскопок Ф.Ш.Хузина и Р.Ф.Шарифуллина в районе сквера южнее Благовещенского собора были выявлены остатки каменных зданий, расположенных у Тезицкого рва, где, по описанию источников, была ожесточенная битва у стен мечети Кул Шарифа[43]. Раскопки 2001 года выявили остатки большого здания (мечети ?), расположенного под башней Сююмбике, и подвальные помещения периода Казанского ханства (*рис. 3 — 5, 9, 10*).

Восточная стена проходила вдоль восточного склона Кремлевского холма, где были обнаружены остатки разрушенных каменных стен Ханского двора[44]. Западная, южная и северная линии укреплений двора пока не обнаружены. Южная граница, в соответствии с источниками, определяется между Благовещенским собором и каменными зданиями ханского времени с северной стороны собора. Западная граница, видимо, ограничивалась проездом Шейнкмана, проходя вдоль каменных мавзолеев. Проблема северной линии укреплений связана с вопросом: были ли они едины с Кремлевской стеной или находились на удалении друг от друга? Археологически в этом районе фиксируется каменная кладка в основании современных стен Кремля, датируемая серединой XVI века[45]. Небольшой участок каменной стены здесь отмечается и в Писцовой книге 1565 — 1568 годов[46]. Возможно, это и есть остатки каменной северной стены Ханского двора.

Как уже отмечалось, детальное описание Ханского двора дает Писцовая книга 1565 — 1568 годов. Попытка локализации упоминаемых в ней объектов в свое время была предпринята Н.Ф.Калининым[47]. Новые материалы, полученные в результате археологических исследований, позволяют несколько скорректировать его выводы. Так, в частности, в описаниях дорусской Казани определенный интерес вызывают постройки, с которыми связаны погребения казанских ханов. О существовании ханского некрополя у дворца упоминает А.Курбский, где, судя по его воспоминаниям, находятся останки пяти ханов[48]. Расположенная в районе Губернаторского дворца башня Сююмбике в устной народной традиции увязывалась с захоронением мусульманских святых.

В ходе раскопок 1977 года у Введенской церкви и башни Сююмбике, как уже упоминалось, А.Х.Халиковым были выявлены фундаменты двух ханских мавзолеев с несколькими погребениями. Объекты предположительно соотносимы с Муралеевой палатой, указанной в Писцовой книге 1565 — 1568 годов. Она находилась в северо-восточной части «Царева двора»[49]. Стратиграфически оба мавзолея связаны с отложениями Казанского ханства. Строительный горизонт первого мавзолея перекрывал верхние горизонты золотоордынского слоя. На этом основании время строительства мавзолея было датировано второй половиной XV века. К периоду его функционирования относилось погребение взрослого человека. На уровне пола были выявлены остатки орнаментированных гипсовых плит, возможно, связанных с облицовкой саркофага или надгробия.

В раскопе был выявлен и второй мавзолей, построенный также в период Казанского ханства. Уровень его строительства стратиграфически восходит к верхними горизонтам ханского слоя, что позволило датировать время его возведения не позднее первой четверти XVI века. С этим мавзолеем связано четыре погребения — одно детское, два взрослых и след разрушенной могильной ямы с человеческими останками. Особый интерес вызывает погребение II, костные останки которого покоились в двойном деревянном гробу. Внутренний гроб был полностью обтянут тканью и кожей и обит серебряными гвоздями и накладками, что явно свидетельствовало о высоком социальном статусе погребенного.

В результате сопоставительного анализа сведений, полученных естественно-научными методами[50], и данных, известных по письменным источникам, удалось установить, что костяк из погребения I принадлежит хану Махмуду (умер в начале 1460-х годов), а из погребения II — хану Мухаммад-Эмину (умер в 1518 г.)[51].

Остатки двух крупных каменных зданий были обнаружены на территории ханской резиденции. Один из объектов размерами 14х23 м, ориентированный по линии ЮЮЗ (аз. 207$_0$), является остатком подвального помещения кирпично-каменного здания, состоящего из двух частей — белокаменной и кирпичной. Можно выделить два периода строительства. С первым периодом связано возведение белокаменной части (14×14 м). Стратиграфически время возведения здания относится к ранним горизонтам слоя Казанского ханства. Другая часть здания (9×9 м) построена из кирпича и связана с верхними горизонтами слоя Казанского ханства. Время разрушения здания и засыпки подвалов относится к рубежу XVII — XVIII веков.

Подобное расположение здания в нашем регионе характерно для мечетей. Не исключено, что сооружение представляет собой остатки Ханской мечети. По данным Писцовой книги 1565 — 1568 годов, она соотносится с локализуемой здесь мечетью у «Царского двора»[52]. Историческая память татарского народа до сего дня отождествляет в своем сознании башню Сююмбике с Ханской мечетью. Однако современная башня Сююмбике, по нашим данным, была построена после разрушения старой мечети, образно отражая в своем облике и расположении преемственность застройки ханской резиденции. Закономерным и реальным проявлением этого явилась установка на ней в 1918 году полумесяца, восстановленном в начале 1990-х годов.

Другой крупный объект ханского времени был обнаружен и исследован Н.Г.Набиуллиным в центральной части двора резиденции Президента РТ. Он представляет собой остатки подвальной части белокаменного здания размерами 18×24 м[53], ориентированного по сторонам света и повторяющего в плане расположение предшествующих ему зданий, сохраняя в себе принципы предшествующей застройки. В основании заполнения подвальных помещений выделяется слой Казанского ханства, что позволяет уверенно говорить о существовании его в дорусское время. Постройка была сломана предположительно на рубеже XVII — XVIII веков, его частично разрушает фундамент здания Архиерейского двора, построенного на рубеже XVIII — XIX столетий. Опираясь на описание Казани по Писцовой книге 1565 — 1568 годов, ее можно увязать с большой палатой, упоминаемой в «Царевом дворе»[54]. По картографическому материалу XVII века на этом месте находились три постройки: Введенская церковь, проездные ворота и одноэтажное здание в центре двора[55]. Судя по плану XVIII века, во второй его четверти здесь появляется Государев двор. Он находился с восточной стороны Введенской церкви и простоял почти до начала XIX столетия. В начале XIX века здесь фиксируется служебное двухэтажное помещение архиерея, которое можно увидеть и на

рисунке Э.Турнерелли[56]. Оно реально соотносится с остатками фундамента здания, частично разрушающего кладку ханской постройки. В начале XIX века здесь возводится Оберкомендантский дом, погибший в пожаре 1842 года, а на его месте уже к концу 1840-х годов возвышается Губернаторский дворец, существующий и поныне[57].

Как мы видим, в письменных источниках в числе построек, упоминаемых после 1552 года, нет достаточных сведений об объектах «Царева двора». По планам Кремля можно сказать, что объект в центре современной резиденции Президента РТ исчезает в начале XVIII века. Выявленный объект, учитывая его размеры, местоположение и картографические данные, вполне сопоставим с Ханским дворцом, входившим в комплекс «Царева двора» Писцовой книги 1565 — 1568 годов под именем Большой палаты.

В размещении сооружений с западной стороны Благовещенского собора прослеживается определенная планировка. Они расположены в два ряда вдоль незастроенной полосы (аз.205 — 210°) шириной 200 — 250 см со следами деревянного мощения, связанного, предположительно, с остатками небольшого переулка. Важно при этом отметить, что ориентировка выявленных объектов соответствует региональному азимуту на Мекку. Подобная застройка, возможно, объясняется привязкой построек к находящимся вблизи мусульманским культовым постройкам, не попавшим в раскоп, учитывая то, что рядом с раскопом напротив северного придела Благовещенского собора по Писцовой книге 1565 — 1568 годов находилась мечеть (см.ниже).

В Ханском дворе выделяется несколько улиц. Одна из них проходила вдоль восточной каменной стены к Елбугиным (Воскресенским) воротам. Перпендикулярно шла дорога в северной части двора от Муралеевых (Тайницких) к тем же Елбугиным воротам. Пока не выявлена, но, по всей видимости, была улица и со стороны башни Сююмбике. Вдоль улиц фиксируются остатки жилых построек. Большинство объектов жилой застройки вдоль улиц ханской Казани представляет собой остатки прямоугольных в плане ям с опущенными в них срубами из горбылей, являющихся остатками подклетов наземных зданий, расположенных на расстоянии друг от друга не более 3 м (*рис.12*). В одном из них в слое пожара 1552 года был найден клад монет, рассыпанных по обугленному полу[58]. В некоторых из них, погибших в пожаре 1552 года, найдены и обугленные человеческие останки.

***

Одним из легендарных зданий ханской Казани, бесспорно, является мечеть Кул Шарифа. Как описано в русских письменных источниках, на последнем этапе штурма у ее стен шли ожесточенные бои[59]. Мечеть располагалась между Ханским двором и Тезицким рвом. В одной из работ Ш.Марджани описывается внешний облик двух мечетей. Одна из них — Соборная восьмикупольная мечеть, другая — мечеть-медресе у Тезицкого оврага, во главе которой был Кул Шариф[60].

Различными исследователями предпринимались попытки локализации этих двух культовых зданий[61]. Так, М.Г.Худяков располагал мечеть Кул Шарифа на территории Спасо-Преображенского монастыря, считая, что Тезицкий ров проходил перед современной южной стеной Кремля, а соборную мечеть — между башней Сююмбике и Благовещенским собором[62]. По предположению Н.Ф.Калинина, мечеть Кул Шарифа могла находиться на месте Архиерейского двора, а Соборная восьмикупольная мечеть — в районе Благовещенского собора[63].

В ходе археологических раскопок удалось выявить несколько каменных построек ханского времени между современным Благовещенским собором и зданием Министерства здравоохранения севернее древнего Тезицкого рва[64]. Фундаменты зданий были выбраны в начале XIX века до основания. Их удалось обнаружить в центральной части раскопа только в виде следов свай-коротышей, вбитых для уплотнения грунта. Один из объектов комплекса, в котором фиксировалась часть нижней кладки, а также архитектурные детали в слое разрушения, был выявлен на газоне у проезда Шейнкмана. В ходе их расчистки были обнаружены кирпичи, а также многочисленные кашинные поливные облицовочные плитки-вставки бирюзового цвета. Возможно, в несохранившейся верхней части здание было кирпично-каменным с поливной облицовкой. С восточной стороны к ней вплотную примыкала проезжая часть центральной улицы. На небольшом участке (около 10 кв. м), перед каменными зданиями было обнаружено более десятка наконечников стрел с погнутыми черешками и боевыми головками. Полученные материалы подтверждают ожесточенность битвы, произошедшей у зданий на краю Тезицкого рва.

Строительство всего комплекса этих зданий датируется концом XV — началом XVI века. Пока не удалось выявить конструктивных деталей сооружений, указывающих на точное их функциональное назначение. Расположение этих зданий и археологический материал позволяют тем не менее предположить, что они могли входить в комплекс построек мечети и медресе Кул Шарифа.

Определенный интерес представляют материалы, найденные в XIX веке при строительстве крыльца Благовещенского собора с его западной стороны[65]. Здесь было обнаружено несколько кладов монет дорусского времени и обломки архитектурных гипсовых герихов. Близкий комплекс вещей был выявлен при изучении остатков предполагаемой мечети Кул Шарифа. Вероятнее всего, эти предметы связаны со зданием ханского времени, упоминаемым в Писцовой книге 1565 — 1568 годов как мечеть (соборная?) против Благовещенского собора[66].

Топография улиц подчинялась рельефу местности. Определяя размещение улиц ханской Казани, необходимо сказать, что, по археологическим данным, они же продолжали функционировать и в русское время. Так, например, сохранялись въезды с Арской, Галицкой, Ногайской дорог. Улицы, описываемые в Писцовой книге 1565 — 1568 годов, повторяли структуру внутренней топографии ханской Казани. Осевой, центральной, являлась улица по гребню Кремлевского холма от Царевых ворот к Ханскому двору. Перпендикулярно ей располагались улицы, идущие по естественным понижениям к проездным воротам, также существовавшие и в раннерусское время.

Внутри Кремля уже к концу золотоордынского периода возникает внутренняя планировка поселения, просуществовавшая до конца XVII столетия. С периодом накопления отложений ханского времени связано до пяти горизонтов подновления мостовых (*рис. 12*). Незначительная толщина древесного тлена в этих прослойках, возможно, объясняется использованием для этого коры лиственных деревьев.

С горизонтами слоя ханского времени соотносятся, помимо центрального, еще две вымощенные деревом улицы. Одна из них проходила от южных ворот к спуску в северо-восточной оконечности Кремля. Другая улица шла перпендикулярно к центральной от западной стены к северо-западному краю современного здания Благовещенского собора[67]. Все три улицы пересекались в районе южных ворот, образуя в этой части города вблизи Соборной мечети и мечети Кул Шарифа небольшую площадь.

По отложениям напластований Казанского ханства в укрепленной части города можно видеть, что застройка велась очень активно и это отразилось в характере отложения слоев с большим количеством выбросов материкового грунта из котлованов построек. В то же время строительство сопровождали частые разрушительные пожары, в основном локального характера, что стратиграфически фиксируется в виде многочисленных прослоек угля. Так в раскопах зафиксировано до 5 горизонтов перестроек объектов, перекрываемых пожарами (*рис. 12*).

Несмотря на это, дома в городе размещались очень плотно, как и в Кремле: проехать «на конех бо невозможно, теснота во граде великая во хоремах»[68]. Наглядно это показывают наши раскопы: ширина улиц составляла не более 3,5 — 4 м, а расстояние между археологически выявленными домами и хозяйственными постройками не превышает 4 — 5 м.

***

Интенсивно развивался город и за пределами Кремля. К 1552 году были освоены новые территории и плотно застроены ранее освоенные. В границы укрепленного посада была включена территория до ул. Астрономической, ограниченная с востока Черноозерской протокой, а с запада — р. Булаком. Увеличилось число слобод за пределами укреплений — Кураишева, Армянская, Старое городище (на месте Богородицкого монастыря), Бишбалта и др.

Одной из наиболее часто упоминаемых является Кураишева слобода с каменной Отучевой мечетью в центре[69]. По описаниям штурма и города в первые десятилетия после взятия, слобода локализуется в пределах современных ул. Т.Гиззата и Татарстан, ограничивающих его с севера и юга, и ул. Ш.Камала и Левобулачная — с запада и востока. Местоположение мечети, к сожалению, пока не установлено. Учитывая особенности строительства каменных культовых зданий на территории Казанского Кремля, можно предположить, что она находилась в районе бывшей Варлаамской церкви, располагавшейся на месте нынешнего Центрального рынка.

Слобода Бишбалта, упоминаемая в источниках при штурме города, находилась за рекой Казанкой. Ее название и сегодня увязывается с Адмиралтейской слободой, основанной вблизи ее в начале XVIII столетия. Небольшие поселения, возможно, находились на Зилантовой горе, Кабанском городище, т.н. Архиерейской даче[70] и на осваивавшемся пространстве в сторону Арского поля.

Много споров в свое время вызвало определение местоположения Старого городища, известного по письменным источникам. Как уже отмечалось, до проведения целенаправленных археологических исследований с ним соотносили территорию Федоровского бугра[71] или Зилантовой горы[72] и др. места[73]. Существование района с таким названием на территории Казани давала исследователям повод для предположения о его более древнем заселении. Сегодня Старое городище локализуется на Богородицком холме. Вре-

мя заселения его территории предварительно определяется XII — XIII вв. Важно отметить, что поселение продолжало существовать и во время Золотой Орды и Казанского ханства, являясь еще одним из населенных пунктов дорусской Казани за пределами укреплений. Учитывая, что следы укреплений городища все еще не найдены, пока трудно объяснить причину подобного названия этой местности.

Не менее интересными объектами являются легендарные Даирова баня и тайник с подземным ходом к источнику[74]. Именно с Даировой баней напрямую связана организация взрывов подкопов под Тайницким ключом и стеной между Аталыковыми и Тюменскими воротами. Оба объекта локализуются в западной стороне Кремля. Даирова баня предположительно находилась в районе ул. Ташаяк, а источник севернее его — ближе к Казанке. Однако археологами они пока не выявлены.

В городе, помимо ханских мавзолеев, существовали и другие общественные некрополи. О каменных надгробиях на территории Казани известно по многим описаниям. Следы могильников ханского времени локализуются по их упоминанию в письменных источниках и археологическим данным. Основываясь на этих источниках, можно локализовать могильники в районе главного здания Казанского государственного университета[75], у Центрального рынка (ул. Межлаук)[76], на территории Гостиного двора[77], а также вблизи Армянской слободы (ул. Калинина)[78].

Хозяйственная жизнь города, бесспорно, была тесно связана с торговлей и ремесленным производством (*рис. 6 — 9*). Как уже говорилось, Казань, следуя традициям Волжской Болгарии, стала крупным центром транзитной торговли, привлекала к себе восточных и западных торговцев, приезжавших на международную ярмарку, устраиваемую ежегодно на Гостином острове.

Немаловажное место в экономической жизни города занимало также ремесленное производство. В городе жили ремесленники: металлурги, кузнецы, плотники, каменщики, кожевенники, ювелиры, гончары и др. В результате археологических исследований 1985 года в районе будущей станции метро «Кремлевская», в 1998 — 2001 годах на территории Кремля были обнаружены большие производственные помещения по изготовлению кожи[79]. В ходе раскопок 2001 года в районе разрушенной Северо-Восточной башни Кремля выявлены остатки металлургических (медеплавильных) горнов. При описании города упоминаются мельницы, а в ходе раскопок во многих постройках обнаруживается большое количество обугленного зерна, что свидетельствует о значительном развитии товарного производства зерна на селе, а также о существовании в городе ремесленников, занимающихся обмолотом зерна и выпечкой хлеба. Массовый материал из слоев ханского времени составляет керамическая посуда. Изготовление гончарных изделий еще с булгарских времен занимало значительное место в экономике страны. Однако следы гончарного производства на территории Казани пока не выявлены, но его существование вполне реально и вопрос локализации остается за будущими исследованиями.

Таким образом, ханская Казань представляла собой достаточно крупный средневековый город с большим укрепленным посадом, кремлем и ханским двором. В центральной части его располагались деревянные и каменные здания с богатым внешним и внутренним убранством. В городе уживались различные религии и народы, участвуя в активной международной торговле, проходящей у стен Казани.

***

В 1552 году в результате длительной осады и разрушительного штурма город был опустошен пожарами. Яркое отражение трагедии города можно увидеть и в археологических материалах. Слой пожара в культурных отложениях черной линией разграничивает жизнь ханской Казани от последующей. Происходит смена культурных традиций, формируется новый уклад городской жизни. Следами штурма являются многочисленные каменные ядра, находимые до сих пор в напластованиях центральной части Казани. Их размеры достигают 50 см в диаметре. Внутри сгоревших во время пожара зданий встречаются и глиняные зажигательные ядра. Об интенсивности боев свидетельствуют многочисленные пищальные пули и наконечники стрел. Многие защитники погибли в кровопролитных боях, защищая Казань, а оставшееся татарское население было выселено за пределы укреплений. Во время штурма и пожара Казань подверглась ужасному разрушению, а остатки былого величия столицы уничтожались в дальнейшем русскими поселенцами, приспосабливавшими местность под новый город.

Однако город восстанавливался. К концу XVI века он еще более разрастается. В XVII веке Казань становится вторым по численности и размерам городом в России, но даже в качестве крупного русского города она сохраняет в себе следы татарского времени. На ее территории многие объекты увязываются со старыми их названиями, а некоторые с небольшими изменениями продолжают существовать и сейчас.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

1. Реконструкция осады города Казани 1552 года.
2. Реконструкция застройки кремля эпохи Казанского ханства первой половины XVI века (по археологическим материалам).
3. Остатки фундаментов каменных зданий первой половины XVI века. Раскоп XX 1998 года.
4. Фундамент каменного здания первой половины XVI века. Раскоп XX 1998 года.
5. Фундамент каменного здания первой половины XVI века. Раскоп XX 1998 года.
6. Обугленные детали прялки из постройки, сгоревшей в 1552 году. Раскоп IX 1997 года.
7. Кувшин Казанского ханства из слоя пожара 1552 года. Раскоп I 1995 года.
8. Каменная гиря с изображением трезубца из слоя Казанского ханства. Раскоп I 1995 года.
9. Железные подковы из слоя Казанского ханства. Раскоп XX 1998 года.
10. Наконечники стрел из слоя пожара 1552 года. Раскоп I 1995 года.
11. Ядра из слоя пожара 1552 года. Раскоп I 1995 года.
12. Профиль восточной стенки раскопа I 1995 года.

ПРИМЕЧАНИЯ

1 Губайдуллин А.М. О классификации городищ Волжской Булгарии // Археологическое изучение болгарских городов.— Казань, 1999.— С.72—76; Хузин Ф.Ш. Булгарский город в X— начале XIII вв.— Казань, 2001.— С.52—79.

2 Древняя Казань глазами современников и историков / Сост. Ф.Ш.Хузин, А.Г.Ситдиков.— Казань, 1996.— С.20.

3 Там же.— С.23.

4 Там же.— С.25, 76—78.

5 Там же.— С.37, 44.

6 Калинин Н.Ф. История Казани с древнейших времен до XVI в. Рукопись докторской диссертации // Архив ИЯЛИ, ф.8, оп.1, ед.хр.202, С.87—88; Материалы по истории Татарской АССР. Писцовые книги города Казани 1565 — 68 гг. и 1646 г. // Труды историко-археографического института. Материалы по истории народов СССР. Вып. 2.— М., 1932.— С.45.

7 Халиков А.Х. История археологического изучения г. Казани // Средневековые археологические памятники Татарии.— Казань, 1983.— С.111—138. Выводы А.Х.Халикова основываются на небольших наблюдениях, проведенных с северной стороны ул. Астрономической. Его предположение требует проведения дополнительных исследований.

8 Каниц Ю. Краткое изъяснение плана древнего города Казани и описание осады и покорения оного // Сб. древностей Казанской епархии П.Любарского. Православный собеседник.— Казань, 1868.— С.117, 127—128; Рычков П.И. Опыт Казанской истории древних и средних времен.— СПб., 1767; Хузин Ф.Ш. Древняя Казань в документах и материалах // Гасырлар авазы — Эхо веков, 1995, май. С.34—35.

9 Древняя Казань глазами современников...— С.38.

10 История Казани.— Казань, 1988.— Кн.1.; Шавохин Л.С. Средневековая Казань дорусского времени в историко-археологическом отношении. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.— Казань, 1988.

11 Материалы по истории Татарской АССР…; Хомяков М.М. Где была Старая Казань// Известия ОАИЭ.— Казань, 1910. Т.XXVI, вып.6.

12 Древняя Казань глазами современников...— С.29.

13 Халиков А.Х. Отчет об археологических наблюдениях в Казани в 1985 г. // Архив НЦАИ Института истории АН РТ; Ситдиков А.Г. А.Х.Халиков — исследователь средневековой Казани //Проблемы древней и средневековой археологии Волго-Камья.— Казань,1999.— С.35—46.

14 История Казани.— Кн.1.— С.26—29.

15 ПСРЛ. Т. 13. Патриаршия или Никоновская летопись.— М., 1965.— С.201—221.

16 Казанская история. Новое сказание, вкратце повествующее о начале Казанского царства, и о войнах с казанскими царями великих московских князей, и о победах их, и о взятии Казанского царства. / Пер. Т.Ф.Волковой — М., 1985.— С.310—539.

17 Шерифи Х. Зафер-наме-и вилайет-и Казан (1549) // Гасырлар авазы — Эхо веков, 1995, май. С.83—92.

18 Курбский А. История о великом князе московском / Пер. А.А.Алексеева — М., 1986.— С.229—280.

19 Материалы по истории Татарской АССР...— С.209.

20 Древняя Казань глазами современников...— С.40.

21 Там же.— С.38, 40, 42.

22 Материалы по истории Татарской АССР…— С.13.

23 Древняя Казань глазами современников...— С.100.

24 Там же…— С.100.

25 История Казани.— Кн.1.— С.31.

26 Древняя Казань глазами современников…— С.122.

27 История Казани.— Кн.1.— С.32.

28 Отчет о раскопках в Казанском кремле в 1935 г. и материалы к отчету (планы расположения, дневник раскопок) //Архив ИЯЛИ, ф. 8, оп.1, ед. хр.293; Шавохин Л.С. Средневековая Казань дорусского времени…— С.100.

29 Заринский П. Топография г. Казани в 1522 г. во время осады его русскими войсками // Труды IV Археологического съезда.— Казань, 1884.— Т.I, отд. 2.— С.59—98; Худяков М.Г. Очерки по истории Казанского ханства.—Казань, 1990; Шавохин Л.С. Средневековая Казань дорусского времени… и др.

30 Материалы археологических раскопок в Казанском Кремле в 1949 г. // Архив ИЯЛИ, ф.8. оп.1. ед.хр.299; Бороздин И.Н. Археологические разведки в Кремле. I. Разведки близ Киприановой церкви // Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР.— Казань, 1929. Т.III.— С.37—40.

31 Шавохин Л.С. Средневековая Казань дорусского времени… С.124—129.

32 Древняя Казань глазами современников...— С.131—133.

33 Там же.— С.46.

34 Мәрҗани Ш. Мљстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.— Казан,1989.— 199 б.

35 Древняя Казань глазами современников…— С.100.

36 Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV — XVI вв.— Казань, 1979.

37 Древняя Казань глазами современников...— С20, 23, 25.

38 Материалы археологических раскопок в Казанском Кремле в 1953 г. / Архив ИЯЛИ, // ф.8. оп.1. ед.хр.304; Отчет Н.Ф.Калинина об археологических раскопках в Казанском кремле 1953 г. // ф. 8, оп.1, ед.хр.305; Раскопки в Казанском Кремле в 1954 г. Материалы // Архив ИЯЛИ, ф. 8, оп.1, ед.хр.311; Материалы археологических раскопок у Тайницкой башни Казанского Кремля в 1954 г. // Архив ИЯЛИ, ф.8, оп.1. ед.хр.313; Калинин Н.Ф. Отчет о раскопках Казанского Кремля в 1953 г. // Архив ОПИ ИА РАН. Р-1 № 813; Калинин Н.Ф. Раскопки в Казанском Кремле в 1953 г. // Известия КФАН СССР.— Казань, 1955.— Вып. 1.— С.117—138.

39 Очерки материальной культуры XVI в. М., 1977.— Ч. 1.— С.319; Кардин Н.П. Русское деревянное оборонительное зодчество.— М., 1988.— С.189.

40 Древняя Казань глазами современников...— С.131.

41 Материалы по истории Татарской АССР...— С.2—4.

42 Халиков А.Х. Отчет о работах в Казанском Кремле в 1977 г. // Архив ОПИ ИА РАН. Р-1 № 6643; Айдаров С.С. Архитектурное наследие Казани.— Казань, 1978.— 79 с.; Халиков А. Что, башня, в имени твоем? // Татарстан, 1992.— № 11—12.— С.60—65; Халиков А.Х — Остатки ханских мавзолеев в Казанском Кремле (по материалам раскопок 1977 года) // Мавзолеи Казанского Кремля.— Казань, 1997.

43 Хузин Ф.Ш., Шарифуллин Р.Ф. Продолжение исследований на раскопе II // Архив музея-заповедника «Казанский Кремль», оп. 1, ед.хр.431; Хузин Ф.Ш. Новые открытия Казанского Кремля (предварительное сообщение о раскопках 1997 года) // Татарика, 1997/98.— № 1.— С.133—137; Хузин Ф.Ш., Ситдиков А.Г., Шарифуллин Р.Ф., Набиуллин Н.Г. Археологические исследования в Казанском Кремле (1994 — 1996 гг.) // Биляр и Волжская Булгария.— Казань, 1997.— С.84—88.

44 Ситдиков А.Г., Хузин Ф.Ш. Раскоп I, в Артиллерийском дворе // Архив музея-заповедника «Казанский Кремль», оп. 1, ед.хр.462; Ситдиков А.Г., Хузин Ф.Ш. Раскоп IX 1997 года // Архив музея-заповедника «Казанский Кремль», оп. 1, ед.хр.588; Ситдиков А.Г. Исследование древнейших укреплений Казани в 1998 г. // Материалы XXXI УПСК.— Самара, 1999.— С.89—90; Ситдиков А.Г. К вопросу об укреплениях домонгольской Казани (по материалам раскопа XX 1998 — 1999 гг.) // Этническая и государственная история болгарского народа.— Казань, 1999.— С.12—13; Ситдиков А.Г. К вопросу о древнейших укреплениях Казани (по материалам раскопов X, XX 1997 — 98 гг.) // Болгар и проблемы изучения древностей Урало-Поволжья.— Болгар, 1999.— С.60—63; Шавохин Л.С. Раскопки в Казанском Кремле // Археологическое обозрение 1973 года. М., 1974.— С.178.

45 Отчет о раскопках в Казанском Кремле в 1935 г. и материалы к отчету (планы расположения, дневник раскопок) //Архив ИЯЛИ, ф .8, оп.1, ед. хр.293.

46 Материалы по истории Татарской АССР...— С.1.

47 Калинин Н.Ф. История Казани с древнейших времен...

48 Древняя Казань глазами современников…— С.122.

49 Материалы по истории Татарской АССР…; Калинин Н.Ф. Где был дворец Казанских ханов // Вестник научного общества татароведения.— Казань, 1927. № 6.— С.81—96; Халит Н.Х. Мечеть Нур Али: поиски и находки // Татарстан, 1994.— № 7—8.— С.121—129.

50 Мавзолеи Казанского Кремля.— Казань, 1997.— 158 с.

51 Хузин Ф.Ш., Газимзянов И.Р. Историческая атрибутация захоронений из мавзолеев Казанского Кремля // Мавзолеи Казанского Кремля.— Казань, 1997.— С.7—21.

52 Материалы по истории Татарской АСС…— С.2.

53 Хузин Ф., Набиуллиин Н. Казанский Кремль // ДИНА, 2001. № 8. С.4—5.

54 Материалы по истории Татарской АСС…— С.8.

55 Алферова Г.В. Цветок шиповника — наш город //Знание — сила. 1981. № 3. С.26—29.

56 Турнерелли Э. Собрание видов города Казани, рисованных с натуры.— Казань, 1994.

57 Айдаров С.С. Архитектурное наследие Казани.— Казань, 1978.— С.79.

58 Мухамедшин Д., Ситдиков А. Клад монет, зарытый в 1552 году в Казанском Кремле (предварительное сообщение) // Великий волжский путь.— Казань, 2001; Булыгин А. Типология монет из клада, обнаруженного в 2000 году на территории Казанского Кремля // Великий Волжский путь.— Казань, 2001.

59 Древняя Казань глазами современников…— С.46, 113, 132, 133.

60 Мәрҗани Ш. Указ. соч.— С.199.

61 Калинин Н.Ф. История Казани с древнейших времен... Халит Н.Х. Мечеть Кул Шариф.— Казань, 1996; Худяков М.Г. Очерки по истории Казанского ханства.— Казань, 1990 и др.

62 Худяков М.Г. Очерки по истории Казанского ханства.— Казань, 1990.— С.265 — 272.

63 Калинин Н.Ф. История Казани с древнейших времен...— Л.278—281.

64 Хузин Ф.Ш., Шарифуллин Р.Ф. Раскоп II в сквере между Благовещенским собором и Министерством здравоохранения // Архив музея-заповедника «Казанский Кремль», оп. 1, ед.хр.460; Ситдиков А.Г. К вопросу об укреплениях домонгольской Казани... Ситдиков А.Г. К вопросу об укреплениях посада Казани 1552 г. // Проблемы первобытной и средневековой археологии. — Казань, 1999; Ситдиков А.Г. А.Х.Халиков — исследователь средневековой Казани... Ситдиков А.Г. К вопросу о древ-

нейших укреплениях Казани... Хузин Ф.Ш., Шарифуллин Р.Ф., Хлебникова Т.А., Набиуллин Н.Г., Ситдиков А.Г. Древняя Казань: некоторые итоги и перспективы археологических исследований.— Казань, 1995; Хузин Ф.Ш. Новые открытия Казанского Кремля... Хузин Ф.Ш., Ситдиков А.Г., Шарифуллин Р.Ф., Набиуллин Н.Г. Археологические исследования в Казанском Кремле (1994 — 1996 гг.) // Биляр и Волжская Булгария.— Казань, 1997.

65 Халиков А.Х. История археологического изучения г. Казани...

66 Материалы по истории Татарской АССР...— С.3.

67 Ситдиков А.Г., Хузин Ф.Ш. Раскоп X 1997 года // Архив музея-заповедника «Казанский Кремль», оп.1, ед.хр.589. Ситдиков А.Г., Шарифуллин Р.Ф. Раскоп XI 1997 года // Архив музея-заповедника «Казанский Кремль», оп.1, ед.хр.590.

68 Древняя Казань глазами современников...— С.46.

69 Там же.— С.37.

70 Бурханов А.А. Новые данные по средневековой Казани (итоги раскопок Кабанского городища) // Научное наследие А.П.Смирнова и современные проблемы археологии Волго-Камья.— М., 1999.

71 Богдановский М.А. К вопросу о расположении городовой стены Казанского посада в 1552 г.— Казань, 1899; Борисов В.Л. Рец. на книгу Богдановского «Инженерно-исторический очерк осады Казани» // ИОАИЭ, т.XIV, в.6, Казань, 1898.— С.700—715; Загоскин Н.П. Спутник по Казани.— Казань, 1895; Заринский П. Топография г. Казани в 1522 г. во время осады его русскими войсками... Калинин Н.Ф. Казань. Исторический очерк.— Казань, 1955 и др.

72 Артемьев А.И. Нечто для истории Казани // Казан. губ. ведомости, 1844. № 15, 18, 20; Артемьев А.И. Древний болгарский город Жукотин // Журнал МВД. 1851. Ч.XXXIII, кн.1; Арцыбашев Н.С. О старом городище Казани // Вестник Европы, 1822. Ч.126, № 21.

73 Хомяков М.М. Где была Старая Казань // Известия ОАИЭ. 1910. Т.XXVI, вып.6; Хузин Ф.Ш. Еще раз об «Иске Казани» // Средневековая Казань: возникновение и развитие. Материалы Международной конференции. — Казань, 2000.

74 Древняя Казань глазами современников... — С.38, 41.

75 Калинин Н.Ф. История Казани с древнейших времен... — Л. 268.

76 Халиков А.Х. Археологические работы в предбулачной части посада Казани XV — XVI веков // Археологические открытия Урала и Поволжья. — Сыктывкар, 1989.

77 Халиков А.Х. Работы в Казани // АО 1983 года. — М., 1985.

78 Высоцкий Н.Ф. Следы древнейшего армянского кладбища в Казани // Известия ОАИЭ. — Казань, 1900. Т.VI, вып. 1; Миллер Б.В. Об армянских надписях в Болгаре и Казани // Известия Российской Академии истории материальной культуры. — Л., 1925. Т.IV.

79 Халиков А.Х. Отчет об археологических наблюдениях в Казани в 1985 г. // Архив НЦАИ Института истории АНТ.

Резюме

Автор үз мәкаләсендә Казан шәһәренең үсү тарихын һәм аның тљзелешендәге үзенчәлекле сыйфатларны тасвирлый. Шулай ук Казан Кремле, Кол Шәриф мәчете хакында да тулы мәгълүмат бирелә.

Хатыйп Миңнегулов,

филология фәннәре докторы

Казан ханлыгы чоры язма мәдәнияте

I

Бу исемне күргәч үк, кайберәүләр сүз бары тик Казан ханлыгы әдәбияты хакында гына барачак дип уйларлар. Әмма алдан ук шунысын искәртик:
татарлар бит Казан мәмләкәтендә генә яшәмәгәннәр; алар Алтын Урда таркалу нәтиҗәсендә XV гасыр урталарында барлыкка килгән Кырым, Әстерхан, Касыйм, Олы Урда, Себер кебек ханлыкларның һәм Нугай Урдасының да тљп халкын тәшкил иткәннәр. Бу мәмләкәтләрдә татар теленең рәсми дәүләт, тљп аралашу теле булуы, әдәби һәм гыйльми ядкәрләрнең XIV йљздә тәмам формалашып җиткән иске татар телендә, ягъни «Алтын Урда тљркисе»ндә язылуы бәхәссез хакыйкать.

Бүгенге гавам күзаллавында бер тљгәлсезлек яшәп килә: ул да булса хәзерге Татарстан белән элеккеге Казан ханлыгы җир-мәйданнарын тәңгәл итеп карау. Дљрес, алар тљп љлешләрендә туры киләләр. Әмма Казан мәмләкәтенең мәйданы бүгенге Татарстанга караганда шактый зур булган. Аның составына хәзерге Сембер, Пенза, Тамбов љлкәләре, Чувашстан, Мари, Удмурт, Мордва республикаларының җирләре, Нижгар, Саратов, Самара, Вятка, Пермь љлкәләренең бер љлеше кергән[1]. М.Худяков фикеренчә, Иделнең Сура һәм Ветлуга елгалары койган урыннан алып «Сары-Тин»га (Сарычинга — Волгоградка) кадәрге җирләр Казан ханлыгы карамагында булган[2]. Күрәсез, хәзерге татарлар яши торган күп кенә тљбәкләр Алтын Урда дәверендә генә түгел, Казан ханлыгы чорында да бер үк дәүләт составына кергәннәр икән.

Гадәттә, татарлар Мәскәү мәмләкәтенә кертелгәннән соңгы татар әдәбиятын XVI гасырның урталарыннан, ягъни Казан ханлыгы бетерелгән дәвердән башлыйлар. Гомумән дљрес булган мондый караш янә бераз љстәмә ачыклык кертүне сорый. Мәгълүм булганча, Казан һәм Әстерхан ханлыклары 1552 — 1556 елларда тәмам юк ителә. Клњбатыш Себердәге татар мәмләкәте мондый язмышка 1585 елда дучар була. Кырым татарлары исә үз дәүләтчелегеннән 1783 елда гына мәхрүм ителәләр. Курчак хљкүмәт рәвешендә булса да, Касыйм ханлыгы да 1682 елга кадәр яши әле. Шактый халкын безнең әби-бабаларыбыз тәшкил иткән Нугай Урдасының да, Казан дәүләте бетерелгәннән соң, гасырдан артык яшәве мәгълүм.

XV йљзнең урталарында дљньяга аваз биргән татар ханлыклары үзләренең туулары белән барысы да Алтын Урдага бурычлы. Җучи улусы — аларның тљп йорты, ата-анасы һәм әби-бабасы. Башка чыгу, балаларның мљстәкыйль тормыш коруы табигый хәл. Әмма, кызганыч ки, бу гадәти процесс Алтын Урдада кискен каршылыклар, кан коюлы клњрәш рәвешендә бара. Нәкъ шушы елларда иҗат ителгән мәшһүр «Идегәй» дастаны бик гыйбрәтле юллар белән тљгәлләнә:

Идел йортны дау алды,
Яу љстенә яу килде.
Идегәй әйткән клњн килде,
Чыңгызның куйган хан тагы (тавы.— *Х.М.*)
Кан тагы булып әверелде;
Хан сарае камалды.
Кырым, Казан, Аждаркан (Әстерхан.— *Х.М.*)
Башлы-башлы ил булды,—
Алтын Урда таралды[3].

«Идегәй» — гадәти дастан гына түгел, ә Алтын Урданың җимерелү сәбәпләрен, фаҗигале елъязмасын гәүдәләндергән бљек мәрсия, моң-зар тулы сыктау да ул. Чит патшалар клњче белән үз иленә каршы клњрәшкән кеше рәхәт күрми: ул үзенә дә, халкына да күп зыян китерә. Идегәй дә нәкъ әнә шундый язмышка дучар була.

Дастанда Туктамышны хурлау, тљп каһарманны мактау љстенлек итә. Әмма бу жанр таләбе белән генә шулай эшләнгән. Чынлыкта исә хәл катлаулырак. Алтын Урданың законлы ханы Туктамыш белән клњрәшкә Идегәйне нинди эчке клњч хәрәкәтләндерә соң? Ил язмышы, халык язмышымы? Юк, иң беренче чиратта шәхси үч алу, шәхси мәнфәгать! Күңелендәге шушы иблиси коткы аны иҗтимагый яктан әхлаксыз юлга этәрә: Аксак Тимер гаскәре белән ул Идел-йортка, Туктамышка каршы клњрәш сылтавы белән, исәпсез-хисапсыз бәла-казалар китерә. Бу хакта әсәрдә Бодайби авызыннан Идегәйнең үзенә дә «бу җиһанның фетнәсе Аксак Тимер дошманны Сарайга алып китердең», илне, «шәһре Болгарны», «клњлгә-ташка» болгаттың, дигән шелтәле сүзләр әйттерелә.

Туктамыш юк ителгәч, Идегәй Идел-йортның бљтенлеген, куәтен торгызырга омтыла. Әмма аның, гәрчә ул клњчле, батыр булса да, бу изге максатка ирешә алмаячагы клњн кебек ачык. Ни љчен? Чљнки дастанның тљп каһарманы — илдә таркалу процессына үзе үк нигез салучы. Љендә улы Норадын белән уртак тел таба алмаган хљкемдарның Идел-йортта иминлек урнаштыруына да ышаныч аз. Шунысы гыйбрәтле: Алтын Урда ханына каршы клњрәшкән Идегәй ахырда үзе дә Туктамыш хәлендә кала. Шулай итеп, әхлакый эш-гамәлләргә мљнәсәбәттә шәхси язмышлар да кабатлана.

Алтын Урданың таркалуында һәм татар мәмләкәтләре корылуда, гомумән, аерым шәхесләрнең, бигрәк тә Чыңгыз нәселеннән булган хљкемдарларның роле гаять зур була. Мәсәлән, туганы Кече Мљхәммәд тарафыннан 1438 елда Сарай тәхетеннән куылган Олуг Мљхәммәд 1440 еллар башында Казан ханлыгына нигез сала[4], Касыйм дәүләтенең оешуы да (якынча 1452 елда) аның улы — Касыйм эшчәнлеге белән бәйле.

Тарих китапларында татар ханлыклары арасындагы үзара каршылыклар, сугышлар хакында күп языла. Чыннан да, бу хәл булган. Бердәмлек җитмәү, ызгыш-талаш, кыен вакытларда бер-берсенә тиешле ярдәм итмәү аларның берәм-берәм юкка чыгуына да китерә. Мәсәлән, XVI гасырның урталары — татар мәмләкәтләренең иң киеренке, авыр еллары. Шушы вакытта, ягъни 1549 елда, Кырым ханы, килеп, Әстерхан патшасы Ямгырчыны үтерә[5]. Татар хљкемдарлары арасында каршылыклар тудыруга, аларны бер-берсенә каршы котыртуга сатып алу, бүләкләр бирү, ялганлау, куркыту һәм башка шундый чаралар ярдәмендә Мәскәү хакимияте дә үзеннән зур љлеш кертә. Урыс патшалары ярдәме белән Касыймда һәм Казанда берничә мәртәбә хан булып торган Шаһгали мисалы үзе генә дә күп нәрсә хакында сљйли.

Әлбәттә, татар ханлыклары арасында гел каршылыклар гына булып тормаган. Алар үзара сәүдә итешеп, рухи байлыкларын уртаклашып, бер-берсенә кызлар бирешеп, кода-кодагый булып, ханнар алмашып та яшәгәннәр. Бу чорда бер тљбәктәге татарларның икенче җирләргә күпләп күчеп утырулары да та-

рихтан мәгълүм. XV йөздә, мәсәлән, Дон һәм Идел тамакларыннан, Азак шәһәреннән Урта Иделгә шактый гына татарлар килеп урнаша. Шушы ук гасырда Литвада һәм Польшада татарлар саны 100 меңнән артып китә.

Ислам диненең, язма һәм сөйләмә телнең, мәдәниятнең уртаклыгы, этник якынлык яисә тәңгәллек, Алтын Урда тарихының нигез булып торуы — Казан, Әстерхан, Кырым, Касыйм, Себер, Олы Урда ханлыкларындагы һәм Нугай Урдасы... татарларны үзара якынайтучы, берләштерүче төп факторлар.

Татар мәмләкәтләре, гәрчә Алтын Урда чорындагы кебек булмаса да, күп кенә илләр һәм халыклар белән төрле бәйләнешләрдә торалар. Мәсәлән, Әстерхан, Казан, Кафа, Сарайчык Евразиянең зур сәүдә үзәкләре булган. 1435 — 1439 елларда Кырымда яшәп алган бер испанияле Кафа, Солхат базарларының гаять зурлыгы, аларда Кытай, Һиндстан, Гыйрак һәм кайбер башка илләрнең товарлары сатылуы хакында сокланып яза, хәтта Солхатта Мисыр солтанының махсус вәкиллеге булуын да искәртә[6].

Күп кенә урыс тарихчылары Мәскәү белән татар мәмләкәтләре мөнәсәбәтләрен, гел каралтып, тоташ сугышлар рәвешендә генә күрсәтергә яраталар. (Шунысы гаҗәп: сугыш чыгуда гел татарлар гаепле итеп күрсәтелә. Әйтерсең урыс патшалары, кенәзләре — сөттән ак, судан пакь затлар.) Әмма татарлар белән урыслар арасында тыгыз аралашу, дәвамлы сәүдә мөнәсәбәтләре дә яшәп килгән. Бу хакта күп кенә тарихи факт-мәгълүматлар бар.

Татар ханлыкларында мәгариф вә мәдәният тә билгеле бер үсеш ала. Халыкның күпчелеге ислам динен тота. Шуңа мөнәсәбәттә күп кенә шәһәр-авылларда мәчетләрнең булуы мәгълүм. Алар янында исә мәктәп-мәдрәсәләр эшләгән. Касыйм шәһәрендә, мәсәлән, XV йөзнең урталарында ук инде зур мәчет төзелә. Галимнәр Казан кремле (кальгасы) эчендә сигез манаралы Җәмигъ мәчет, аның янында зур китапханә булуын искәртәләр.

Сәхибгәрәй ханның Казан хөкемдары булганда ук белем-мәгърифәтне яратуы билгеле. Кырым тәхетенә утыргач, ул мәдәни эшчәнлеген тагын да көчәйтә. Бу хакта Ш.Мәрҗани китабында мондый өзек китерелә. «Бу кеше (ягъни Сәхибгәрәй.— *Х.М.*),— диелә анда, — Бакчасарайда хан сарае янындагы Җәмигъ шәрифне (олуг мәчетне.— *Х.М.*) бина кылудан тыш, 170 урында зур һәм кечкенә мәчетләр, мәдрәсәләр бина кылдырып, дөньяда исемен яхшылык белән калдырган»[7]. Әстерхан каласы да үзенең уку йортлары белән дан тоткан, аларда төрле төрки төбәкләрдән килгән шәкертләрнең укуы мәгълүм. Мөдәррисләр арасында, татар укытучылары белән беррәттән, Мисыр, Һиндстан, Урта Азия, Иран, Госманлы укымышлылары да була.

Алтын Урдадагы кебек татар мәмләкәтләрендә дә гарәп-фарсы телләрен, Шәрекъ әдипләренең китапларын өйрәнү киң тарала. Мәктәп-мәдрәсәләрдә, дин сабакларыннан тыш, математика, медицина, логика, тарих кебек дөньяви фәннәр дә укытылган.

II

Без моңа кадәр Казан ханлыгы чоры мәдәниятен күз алдына китерү һәм билгеле бер дәрәҗәдә аңлау өчен зарури булган тарихи алшартлар һәм аерым факторлар хакында сүз алып бардык. Татар ханлыкларындагы мәдәниятне билгеләүче иң төп фактор, әлбәттә, Алтын Урда. Ул — Казан мәмләкәте чоры татар тормышының рухи культурасының нигезе.

Борынгы һәм Урта гасыр, гомумән, элеккеге чор рухи мирасы хакында сүз барганда, «кызганыч ки» яисә «кызганычка каршы» тәгъбирләрен еш кулланырга туры килә. Бу аеруча татар мәмләкәтләре чоры мәдәниятенә хас. Чөнки бу дәвер рухи истәлекләренең күбесе юкка чыккан. Бу хәлгә, әлбәттә, татар үзе дә гаепледер. Әмма өлешчә генә. Чөнки биредә төп сәбәп — объектив шартларда. Илбасарлар татарны һәм физик, һәм рухи яктан юкка чыгаруны максат итеп куялар һәм гасырлар буена барган рәхимсез көрәштә шактый гына уңышларга да ирешәләр. Шуның нәтиҗәсендә заманында дөньяны шаулатып яшәгән татар халкының саны хәзер дистә миллионга да җитми, алары да бөтен дөньяга сибелгән, яртылашы телен, гореф-гадәтен җуйган яисә югалту, этник бөтенлек буларак тәмам юкка чыгу алдында тора. Хәзерге Татарстан ул элеккеге татар җирләренең бик кечкенә, бармак башы кадәрге өлеше генә. Әмма анда да әле татар һаман үзе хуҗа түгел, аның теле дә хәтта Казанда да юньләп яңгырамый… Кыскасы, татар язма истәлекләренең зур өлеше ханлыклар бетерелү чорында һәм аннан соңгы авыр, караңгы елларда яндырыла, юкка чыга[8]. Кайберләре качып, күчеп киткән кешеләр аркылы чит мәмләкәтләргә, аеруча Төркиягә, Мисырга, Урта Азиягә, Иранга, Һиндстанга һәм өлешчә Көнбатыш Европа илләренә барып эләгә. Андый ядкәрләрне ачыклау, өйрәнү һәм халыкка кире кайтару хәзерге фән алдындагы мөһим бурычларның берсе булып тора.

Шунысын да искәртик: моңа кадәр без, XV — XVI йөзләрдәге татар тарихын, мәдәниятен өйрәнгәндә, нигездә, Казан ханлыгы белән чикләндек. Татарлар яшәгән башка төбәкләргә, мәмләкәтләргә юньләп игътибар да ителмәде. Әйткәнебезчә, алар бер-берсе белән тыгыз аралашып яшәгәннәр. Мәсәлән, Кырым

ханлыгына мънәсәбәтле чыганакларда Идел — Урал буе татарларына кагылышлы факт-мәгълүматлар да күп очрый. Шуңа күрә Алтын Урданың һәм аның җирлегендә барлыкка килгән татар мәмләкәтләренең тарихын, мәдәниятен үзара тыгыз бәйләнештә, бер система рәвешендә карау да көн тәртибендәге җитди мәсьәләләрдән хисаплана. Әмма, кызганыч ки, безнең кул астында хәзерге Әстерхан, Олы Урда, Кырым, Себер, Нугай ханлыкларының тарихына, мәдәниятләренә мънәсәбәтле материаллар бик аз. Булганнарының да шактый өлеше урыс елъязмаларының һәм тарихчыларының тупламында һәм бәяләвендә килеп җиткән. Башка халыкларны кыруны, дәүләтчелеген бетереп, коллыкка төшерүне урысның «бөек рух ирке» («великий дух свободы»), бары «халык колонизациясе» («народная колонизация», «бескровное завоевание», «итогом подвигов колонизации») дип атаган һәм юлбасар Ермакка каршы үз бәйсезлеген яклап көрәшкән Себер ханын «килмешәк һәм басып алучы» («пришелец и завоеватель») дип бәяләгән Р.Г.Скрынников[9] һәм язъзарлаган башка бөек мәмләкәтчел китап авторларыннан татар тарихы хакында чын һәм гадел мәгълүматлар көтү[10], әлбәттә, файдасыз эш. Шуңа күрә без, гәрчә бик теләмәсәк тә, XV — XVI йъзләр татар мәдәниятен хәзергә Урта Идел Казан ханлыгы белән генә чикләбрәк карарга мәҗбүр булабыз. Анда да әле бушлыклар, томанлы урыннар шактый күп. Дөрес, соңгы елларда И.В.Нәүрузханның «Сөембикә» романында, Р.Батулланың «Сөембикә кыйссасы»нда, Ф.Латыйфиның «Хыянәт» повестенда, М.Хәбибуллинның «Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный» әсәрендә XVI гасырның беренче яртысындагы татар хәятын, аеруча Казан тормышын гәүдәләндерүдә уңышлы гына адымнар ясалды. Аларның авторлары күп кенә тарихи фактларны һәм мәгълүматларны теге яки бу дәрәҗәдә файдаланганнар. Әмма бу төр китапларның фәнни хезмәт түгел, ә әдәби әсәр булуын, аларда авторларның хыял-фантазиясе гаять зур роль уйнавын һич тә онытырга ярамый. Галим-тикшеренүче өчен исә иң мөһиме — чыганак, бар булган факт-мәгълүмат. Ул шуларга таянып кына фикерли һәм кирәк чакта гөман (фараз) кыла ала.

III

Халык телендә бик борынгы, кадими күренешләргә карата «хан заманыннан калган» дип әйтү еш ишетелә. Ныклабрак уйлап караганда, безгә ул чордан килеп җиткән мирасның иң зурысы, иң кадерлесе — ул безнең газиз татар телебез. Аның төп лексик фонды, грамматикасы, фонетикасы шул «хан заманнарында» ук тәмам оешып, камилләшеп җиткән. Моны шул чордан сакланып калган язма истәлекләрнең тел-стиле дә ачык күрсәтеп тора.

Тел — ул халыкның шифрга салынган хәтере. Әгәр дә ачкычын табып, аны укый белсәң, тарихи тормышның, рухи дөньяның күп якларын ачыкларга була[11]. Мөхәммәдьяр поэмасындагы Заһид хикәятендә бер хөкемдар «йөзигә кара сөртеп үлтерең» дигән әмер бирә. Баксаң, М.Гафури повестенда сурәтләнгән биткә кара сөртү җәзасы халыкта күптәннән кулланыла икән. «Төхфәи мәрдан» әсәрендә «Аның имен (дәвасын.— *Х.М.*) һич утачы белмәгәй» дигән юл бар. «Утачы» атамасының тамырын «ут» (үлән) сүзе тәшкил итә (хәзерге телебездәге «утлавык», «утлау», «утау» кебек сүзләр нәкъ шуның белән бәйле). «Утачы» исә «үлән белән дәвалаучы», «табиб» мәгънәсен белдерә. Элеккеге язма истәлекләрдә, аеруча эпитафик ядкәрләрдә «дарелбәка» (мәңгелек йорт, ягъни теге дөнья), «дарелфәна» (вакытлы йорт, ягъни бу дөнья), «рихләт кылды» (күчеп китте, үлде), «җаны кош булып очты» гыйбарәләре күзгә еш ташлана. Бу төр тәгъбирләр исә шул дәвер кешеләренең мифологик ышанулары, дөнья, яшәеш хакындагы күзаллаулары белән тыгыз бәйләнешле. Телдә генә түгел, татар халык авыз иҗатының бүгенге мирасында да Казан ханлыгы чоры белән бәйләнешле истәлекләр шактый. Аларның бер өлеше теге яки бу дәрәҗәдә үзгәргән, икенчеләре чагыштырмача бөтен, мөстәкыйль хәлендә сакланып калган[12]. Алар арасында Иске һәм Яңа Казанның салынуы, Кабан күле, Елан тавы, Сөембикә, Җик Мәргән хакында риваятьләр, әкиятләр бар. XV — XVI йъзләргә мънәсәбәтле фольклор истәлекләренең иң күренеклесе,— әлбәттә, «Идегәй» дастаны. Ул, бер яктан, Алтын Урда җирлегенә, икенче яктан, фольклор һәм язма әдәби казанышларга нигезләнеп туган сирәк очрый торган (уникаль) күренеш. Анда халыкның күп гасырлык шигъри фикерләве, кеше, яшәеш хакындагы уйланулары, хикмәтле сүз әйтү осталыгы фокустагы кебек бергә тупланып бирелгән. Бу дастан үзе генә дә элеккеге сүз сәнгатебезнең нинди югары дәрәҗәдә торуын күрсәтүче бер дәлил.

Казан ханлыгы чорында язылган, укылган, шул дәвердән безгә килеп җиткән язма истәлекләр үзләренең табигатьләре белән гаять төрле. Алар арасында без төркичә, гарәпчә, фарсыча текстларны да, әдәби әсәрләрне дә, гыйльми, дини китапларны да, каберташ язмаларын һәм ярлыкларны да, тәрҗемә һәм оригиналь ядкәрләрне дә очратабыз. Хәзер шуларның кайберләренә кыскача гына тукталып үтик. Элеккеге төрки-татар язма истәлекләренең күпчелеге («Кыйссаи Йосыф», «Кыйссасел-әнбия», «Нәһҗелфәрадис», «Җөмҗөмә солтан», «Кисекбаш» һ.б.) Казан ханлыгы чорында да укылуларын дәвам итәләр. Мәсәлән, 1521 — 1524 елларда Казан, 1532 — 1550 елларда Кырым тәхетендә утырган Сәхибгәрәй ханның

шәхси китапханәсендә Хисам Кятиб поэмасының да булуы мәгълүм. Төрек галиме Ф.Күпрелзадә фикеренчә, «Җөмҗөмә солтан» Сәхибгәрәй хан әмере белән 1549 елда госманлы теленә дә тәрҗемә кылына.

Йосыф Баласагунлы (XI йөз), Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакыргани (XII гасыр), Йуныс Эмре (1250 — 1320), Гашыйк Паша (1271 — 1332), Лотфый (1366 — 1465) һәм кайбер башка төрки әдипләренең әсәрләре дә татар мәмләкәтләрендә таралыш таба. Лотфый, мәсәлән, үзе дә Сарай, Казан калаларында була. Татар укучылары тарафыннан аның аеруча «Гөл вә Нәүрүз» дастаны (1411) яратып укыла. Төрки әдипләренең олуг остазы Нәваи да (1441 — 1501) — үз чорында ук татар укымышлыларына якын исем. Шагыйрь әсәрләренең XVI йөздә төзелгән бер кулъязмасы Казанга мөнәсәбәтле. Госманлы әдибе Язычуглының (1451 елда үлә) «Мөхәммәдия»се — Октябрь инкыйлабына кадәрге татар укучыларының иң яраткан китапларыннан берсе. Бу поэма да XV — XVI йөзләрдә үк Идел—Урал буйларына кергән булырга мөмкин.

Алтын Урда кебек үк татар мәмләкәтләре дә — зур мөселман дөньясының мөһим төбәкләре. Шуңа күрә гарәп һәм фарсы телләрендәге мәдәни һәм гыйльми ядкәрләрнең оригиналда, төрле тәрҗемәләрдә һәм шәрехләрдә татар укучыларына ирешүе табигый хәл. Коръәннең һәр мөселманга, шул исәптән татарларга да мәгълүм булуы бәхәссез хакыйкать. Аның 1507 елда Казанда төзелгән тәфсире хәзер дә Татарстан дәүләт музеенда саклана. Шәрекънең Ибне Сина, Фирдәүси, Газали, Низами, Гаттар, Сәгъди, Җәләледдин Румый кебек мәшһүр классиклары да — татар мәмләкәтләрендә билгеле затлар. «Кәлилә вә Димнә», «Тутыйнамә», «1001 кичә» җыентыклары оригиналда яисә тәрҗемәләрдә безнең әби-бабаларыбыз тарафыннан яратып укыла һәм тыңлана, алардагы аерым сюжетлар һәм мотивлар татар авторларының әсәрләрендә дә файдаланыла.

Гарәп-фарсы галиме Зәкәрия Казвининең (1203 — 1283) «Гаҗаибел мәхлукат вә гараибел мәүҗүдат» («Искитмәле җан ияләре һәм яшәешнең могҗизалары») исемле атаклы китабы бар. Анда мавыктыргыч һәм үтемле формада табигать, галәм, дөнья турында күптөрле мәгълүматлар бирелә. Гарәп телендәге бу хезмәт Казан мәмләкәтендә укылган икән. Академик И.Крачковский язуынча, 1549 елда Казан ханлыгыннан Кырымга илчелек җибәрелә. Андагы кешеләр юлда мәскәүлеләр тарафыннан әсир ителә. Шушы вакытта Казан илчелегеннән алынган Казвини китабы Мәскәү патшасының казнасына тапшырыла[13]. Шунысы мөһим: «Гаҗаибел мәхлукат...» татарларда XVI йөздән соң да укыла. XIX гасырда аның Казанда нәшер ителүе дә мәгълүм.

XV — XVI йөзләргә мөнәсәбәтле язма истәлекләрнең бер өлешен ярлыклар тәшкил итә. М.Госманов тикшеренүләре күрсәтүенчә, аларның саны 60 ка якыная[14]. Табылган ярлыкларның икесе Казан (Ибраһим, Сәхибгәрәй), 56 сы Кырым (Хаҗигәрәй, Миңлегәрәй, Мөхәммәдгәрәй, Сәгадәтгәрәй, Сәхибгәрәй, Дәүләтгәрәй һ.б.) ханнарына карый. Татар телендә язылган бу ядкәрләрнең күпчелеге оригиналда, ә бер өлеше төрле күчермәләрдә һәм тәрҗемәләрдә килеп җиткән.

Хан ярлыклары — татар тарихын, мәмләкәтләрен өйрәнүдә, аларның үзара һәм башка илләр, халыклар белән элемтәләрен ачыклауда гаять мөһим чыганак. Мәсәлән, Сәхибгәрәй хан ярлыгында (1523)[15] без Казан дәүләтендәге социаль һәм юридик атамалар, кеше исемнәре белән очрашабыз, аның ярдәмендә хакимият һәм рәгыять (халык) мөнәсәбәтләре хакында билгеле бер күзаллау тудырабыз. Кызганыч ки, әле бу ядкәрләр, тарихчылар һәм аеруча телчеләр тарафыннан тиешенчә өйрәнелеп, гыйльми әйләнешкә кертелмәгәннәр.

1928 — 1939 елларда нәшер итеп киленгән «Яңа милли юл» журналының[16] 1937 елгы 3 (108) нче санында «Олуг Мөхәммәднең солтан Морадка язган мәктүбе» дигән кызыклы гына бер мәкаләсе бар (15 — 17 б.). Анда Истанбул университеты доценты, милләттәшебез Акъдәс Нигъмәт Куратның[17] Төркия архивыннан «Олуг Мөхәммәд ханның госманлы падишаһларыннан Икенче Морадка язган бер ярлыгын табып чыгаруы» һәм бу хакта галимнәр алдында доклад ясавы хакында хәбәр ителә. Бу мәктүб 931/1427 елда язылган. «Ярлыкның биш йиренә Олуг Мөхәммәднең исемен эченә алган мөһер басылган». Бу язмада Алтын Урда ханы «атасы Туктамыш хан (кайбер язма чыганаклар аны Олуг Мөхәммәднең бабасы дип күрсәтә.— *Х.М.*) заманында да госманлы дәүләте берлә илче, сәлам вә бүләкләр алышу кеби мөнәсәбәттә булган булуын», шуны дәвам иттерергә теләге барлыгын бәян итә. Күрәсез, бу документ XV йөз татар тарихы белән турыдан-туры бәйле һәм аны безнең матбугатта бастырып чыгару мөһим эш булыр иде.

Шунысы әһәмиятле: Алтын Урда, Кырым һәм Казан ханнарының ярлыклары тел ягыннан бердәй яисә үзара бик якын. Бу үзе үк XV — XVI йөзләрдәге татар мәмләкәтләренең этник һәм мәдәни якынлыгын, аларда бер үк язма тел — Алтын Урда чорындагы төрки-татар теленең дәвам ителешен күрсәтә.

Вафат булган кешеләрнең кабере өстенә язулы ташлар кую татар мәмләкәтләре дәверендә дә дәвам итә. Бизәкләре, язу рәвешләре һәм эчтәлекләре белән алар сәнгати һәм тарихи яктан игътибарга лаек. Сакланып калган кайбер каберташ язмаларында шигъри юллар да бар. Шуларның берсендә (1552 елда

куелган бу таш Вятка тљбәгенең Нократ авылында сакланган) антитеза ярдәмендә яшәешнең куаныч икәнлеге, үлемнең «љметләрне љзеп китүче» аянычлы, рәхимсез хәл булуы рәсемләнә:

Үлем куанычысы йитте,
Безем куанычымыз китте;
Мәгәр шоңкар булып очты,—
Табылмас эстәгән (теләгән.— *Х.М.*) берлә...[18]

Биредә үлем җанның кош (бу очракта шоңкар — лачын, ау кошы) булып очып китүе рәвешендә күзаллана. Мифологик ышануларга бәйләнешле бу сурәт борынгы тљрки язма истәлекләреннән алып Кол Гали, Котб, Сәйф Сараи, Мљхәммәдъяр һәм кайбер башка авторлар аша Тукайга килеп җитә.

IV

XVI йљз шагыйре Мљхәммәдъяр, Казан каласын күздә тотып, болай яза:

Бер гаҗип бу кем шәһренең эче тулуг:
Шагыйрь улмышлар барча — кечек һәм олуг.

Әмма, кызганыч ки (янә бу гыйбарәне кулланырга мәҗбүрбез), Казан дәүләтенең һәм башка татар мәмләкәтләренең бик аз санлы әдипләре генә безгә мәгълүм. Аларның да иҗат мираслары, нигездә, љзек-кљтек кенә сакланган.

Иң әүвәл эчне пошырган бер мәсьәләгә тукталып китик. Ул да булса — безнең гадәттән тыш «бәйнәлмиләлче» булуыбыз. Профессор И.Таһиров үзенең бер гаять кызыклы мәкаләсендә болай дигән иде: «Татарның тарихы, аны љйрәнү чыганаклары халыкның үзе кебек үк бљтен дљньяга чәчелгән, сибелгән. Шунлыктан аның яхшы күренгән, үзләренә хуш килгән урыннарын башка халыклар, үзләштереп, үз мираслары иткәннәр. Мәсәлән, Идел буенда туып үскән, соңрак Мисырда солтан булган Бәйбарс бүген казах итеп күрсәтелә. Бу җәһәттән милләттәшебез Булат Мансуров та моңа љлеш кертте. Ул, «Казахфильм»да Бәйбарска багышланган фильм эшләп, шушы тарихи шәхесне дљньяга казах итеп танытты». (Алтын Урда: миф һәм чынбарлык // Шәһри Казан.— 1993.— 15 май.) Безнең күренекле бер әдибебез дә моннан дистә еллар элек, башкортлар алдында артык юмартланып, М.Гафуриның кайсы милләт язучысы булуы мљһим түгел, дип язып чыккан иде. Шушындый артык гадилегебез, киң күңеллелегебез, чын «интернационалист» булуыбыз аркасында инде без күпме талантларыбыздан, рухи байлыктан колак каккан?! Моны Ходай Тәгалә бер үзе генә беләдер.

Үзебезне болгар белән чикләргә тырышу, татар тарихын хәзерге Татарстан җире белән генә тәңгәл кую, Алтын Урдага һәм башка татар мәмләкәтләренә тискәре торуыбыз аркасында халкыбызның урта гасырлардагы күпме рухи хәзинәсе укучылар игътибарыннан читтә кала килде! Бу кимчелекне бетерүдә «Татар поэзиясе антологиясе»н тљзүчеләр җитди генә адымнар ясаганнар. Мәсәлән, аңа XV — XVI йљзләргә мљнәсәбәтле Хәсән Кайгы, Казтуган, Дусмәмбәт, Чалгиз кебек авторларны кертеп бик дљрес эшләнгән. Моңа кадәр фәндә бу шагыйрьләр, нигездә, казах әдәбияты вәкилләре рәвешендә генә каралып килде[19]. Ә бит алар чынлыкта татар җирлеге, татар кавеме, татар мәмләкәтләре белән бәйләнешле. Казтуган — чыгышы белән Әстерхан татары. Аның XV йљздә Идел тамагындагы хәзерге Кызылъяр тљбәгендә аксљяк гаиләсендә туып үсүе мәгълүм. Ул батырлыгы, чичәнлеге белән дан тота. Казтуган Сљенеч угылын еш кына «Казтуган батыр», «Казтуган җырау» дип тә йљртәләр.

XV йљздә яшәгән Хәсән Кайгының (Хәсән Сабит угылының) да тумышы Идел-йорт белән бәйләнешле. Ул Олуг Мљхәммәд даирәсендә әүвәл Сарайда, аннан Казан ханлыгында яши. Хљрмәтле, дәрәҗәле кешеләрнең берсе була. Гомеренең ахырында Нугай Урдасына күчеп китә. Дусмәмбәт XV гасырның соңгы чирегендә татарларның билгеле шәһәре — Азакта (хәзерге Азов) туып үсә. Хәрби. XVI йљзнең 20 нче елларында сугышта алган ярасыннан үлеп китә. Чалгиз җырау (XV йљзнең соңгы чиреге — 1560 еллар) — Сљембикәнең туганнан туганы. Яшәгән, иҗат иткән тљбәге — Идел-Җаек арасы, Идел-йорт.

Бу шагыйрьләрнең әсәрләре элек-электән үк татарларда укылган, Октябрь инкыйлабына кадәр Оренбург, Казан нәшриятларында басылып та чыккан. Димәк, бу әдипләрне без хаклы рәвештә XV — XVI йљз татар әдәбияты вәкилләре дип карый алабыз. Әмма шуның белән бергә без аларның казахлар арасында да яратып тыңлануын, укылуын да истән чыгармаска тиешбез. Урта гасыр Идел-Урал буе әдәби истәлекләренең, шул исәптән Хәсән Кайгы, Казтуган, Дусмәмбәт, Чалгиз әсәрләренең дә, нигездә, татар телендә иҗат ителүе бәхәссез хакыйкать. Ә инде аларның кулланылуы, таралу вакытында тел ягыннан љлешчә казахлаштырылуы табигый һәм чагыштырмача соңрак күренеш. Үкенечкә каршы, «Татар поэзиясе антологиясе»нә текстлар бу үзенчәлекне тиешенчә исәпкә алмыйча гына урнаштырылганнар.

Ђлешчә «казахлашып» киткән бу дүрт шагыйрь иҗатына нинди сыйфатлар хас соң? 1. Аксак Тимер тарафыннан Алтын Урда шәһәрләре җимерелгәч, Идел-Җаек тђбәгендә утрак тормыш шактый дәрәҗәдә зәгыйфьләнеп китә. Шуның нәтиҗәсе буларак язма һәм авыз иҗатын синтезлау рәвешендәге сәнгати башлангыч кђчәя. Чичәнлеккә тартым бу күренеш Хәсән Кайгы, Казтуган, Дусмәмбәт, Чалгиз әсәрләрендә дә күзәтелә. Шунысы мђһим: хикмәтле сүз әйтүгә, бәдиһә — импровизациягә корылган бу традиция Акмулла һәм Дәрдемәнд иҗатларында аеруча нык дәвам иттерелде. 2. Һәр дүрт шагыйрьнең әсәрләре дә дастан жанры, аеруча «Идегәй» белән якын. Ул тел-стильдә дә, шигъри үлчәм, строфа, рифма тђзелешендә дә, ђлешчә эчтәлектә дә күзгә ташлана. Хәтта охшаш юллар да очрап куя. Мәсәлән, Казтуганның:

Атамыз безнең бу Сђенеч
Кияү булып барган йорт.
Анамыз безнең Бүзтуган
Киленчәк булып тђшкән йорт,—

дигән юллары «Идегәй»нең хәзерге вакытта җыр итеп җырлана торган ђзеген искә тђшерә. 3. Дүрт әдипнең дә шигырьләрендә туган җиргә, аеруча Идел-йортка, Идел-Җаекка мәхәббәт, дан җырлана. Дусмәмбәт ђчен туган шәһәре Азак Истанбулдан ким түгел («Азаулының Истанбулдан нисе ким?»). Туган җиренә сокланып, Казтуган: «Хәйран минем Иделем!» — ди. 4. Хәсән Кайгы һәм аның чордашлары ђчен дђньявилык, хђрлек, горурлык, тулы канлы тормышны, яшәешне олылау хас. Авторлар шигъри чаралар ярдәмендә үз укучыларына һәм тыңлаучыларына гуманистик сабак, әхлакый үгет-нәсихәт бирәләр: «Карендәшең яманлап, үзеңә туган табылмас», «Киңәшсез сүз башлама», «Исәнең дә, терең дә — бер булыгыз барыгыз» (Хәсән Кайгы); «Хан улыннан артык иде минем нәсәбем», «Ару сђйдем — үкенмәм, бүген соң да үкенмәм» (Казтуган) һ.б. 5. Һәр дүрт әдипнең әсәрләрендә дә табигатькә якынлык, аңа янәшә яисә капма-каршы кую юлы белән кешенең рухи халәтен, әхлакый, иҗтимагый күренешләрне тасвирлау хас. Менә Хәсән Кайгының бер шигыре:

Күлдә йђргән кыңгыр каз,
Кырда йђргән дуадак,
Авылдагы яманнар
Күчеп-кунып күрмәгән (йђрмәгән.— *Х.М.*).

Кыр кадерен ни белсен?!
Су кадерен ни белсен?!
Ир кадерен ни белсен?!
Җир кадерен ни белсен?!

Күчсә, куна белмәгән,
Акылына күнмәгән, —
Кунса, күчә белмәгән,
Йорт кадерен ни белсен!

Казан ханлыгы чорының исеме билгеле булган шагыйрьләреннән берсе — Мђхәммәд Әмин. Фәндә аны 1487 — 1496, 1502 — 1518 елларда Казан ханы булып торган Мђхәммәд Әмин белән бер үк зат дип хисаплыйлар.

Бу хђкемдарның фәнгә, әдәбиятка, сәнгатькә хәерхаһ булуы мәгълүм. Атаклы шагыйрь, дәүләт эшлеклесе, галим Бабур (1483 — 1530) язуынча, Мђхәммәд Әмин үтенече белән Шәйбани хан үзенең берничә җырчы-музыкантын һәм рәссамын Казанга җибәрә. Бүгенге кђнгә кадәр килеп җиткән бер савытка татарча һәм фарсыча шигъри юллар теркәлгән. Татарстан дәүләт музеенда сакланучы бу матур, бизәкле комганны да Мђхәммәд Әминнең бакырчы остасы — Насыйр ясаган. Бу хан вафат булгач, аның тђрбәсендә Мђхәммәдъярның сакчы булып торуы очраклы хәл булмаска тиеш. Кыскасы, Казан хђкемдарының әдәби иҗат белән дә шђгыльләнүе һич тә гайре табигый күренеш түгел.

Мђхәммәдзариф Хђсәенов үзенең «Тәварихе Болгария» исемле китабында (Казан, 1883.— 60 б.) Мђхәммәд Әминнең 12 юллык «Гыйкаб» («Үч») исемле шигырен китерә. Бу парчада шагыйрь, үз элгәреләре Сәйф Сараи, Әхмәд Үргәнчи, Баззази традицияләрен дәвам итеп, Аксак Тимернең шәхесен («Үзе — аксак, гаклы — ахмак, фетнәдар»), эш-гамәлләрен кискен тәнкыйтьли, аның җиргә, «ислам йортына» «золым», «фетнә» китерүен күрсәтә һәм Алладан бу «залим»га каты җәза бирүен үтенә.

Идел-Җаек буйларындагы татар мәмләкәтләре бетерелгәннән соң туган аерым ядкәрләрдә («Җәмигъ әт-тәварих», «Әхвале Чыңгыз хан вә Аксак Тимер һ.б.). Чыңгыз хан һәм Аксак Тимерне идеаллаштыру, әкияти, дастани каһарман рәвешендә гәүдәләндерү дә күзгә ташлана. Бу, күрәсең, Мәскәү хакимиятенең милли-колониаль сәясәтенә тђрки-татарларның элеккеге тарихын, мђстәкыйль дәүләтчелеккә ия булган заманнарын каршы кую максатыннан эшләнгәндер.

XV — XVI йљзләрдә башка әдипләрнең дә булуы билгеле. Мәсәлән, аерым хезмәтләрдә Гарифбәк исемле шагыйрьнең Сљембикә хезмәтендә булуы, Болгар, Казан тарихына кагылышлы әсәр язуы искәртелә. Әмма бу әдипнең китаплары безгә мәгълүм түгел. Ш.Абилов фикеренчә, XVI йљзнең урталарында Казанда Мљхәммәдшәриф исемле язучы да яшәгән. Аның тљрек солтаннарыннан берсенең үтенече буенча язган зур күләмле әдәби әсәре хәзерге вакытта Истанбулда саклана икән. Татар галиме бу мәгълүматларны А.Курат сүзләренә таянып әйтә[20]. (Бу мљһим мәсьәләне ачыкларга иде!) Кайберәүләр XVI йљздә иҗат иткән Максуди һәм Касыйми дигән тљрки шагыйрьләрне дә Идел буена нисбәт итәләр. Максудиның шигъри хикәятләрне туплаган җыентыгы (ул 1515 елда тәмамланган) XIX гасырда Казанда берничә мәртәбә нәшер дә ителә[21].

V

Казан ханлыгы дәверенә мљнәсәбәтле әдипләрнең иң күренеклеләреннән берсе — Љмми Кәмал. Аның шигырьләре татарлар арасында гаять нык таралган. Миңа, мәсәлән, университет студентлары белән Татарстан, Башкортстан, Чувашстан, Чиләбе, Оренбург, Ульяновск, Горький, Пермь тљбәкләренә оештырылган дистәдән артык фольклор, археографик экспедицияләрдә катнашырга туры килде. Бу сәфәрләрнең һәрберсендә диярлек без Љмми Кәмал шигырьләренә тап була идек. Күпсанлы кулъязмаларыннан тыш, шагыйрь әсәрләре Казанда берничә мәртәбә аерым китап рәвешендә дә нәшер ителгән (1884, 1898, 1899, 1906 һ.б.). Басылган җыентыклар, нигездә, бер-берсен кабатлыйлар. Без аларның 1897 елгы басмасына таянып фикер йљртербез[22]. Бу китап «Габдерәхман бине Госман әл-Каргалый» исемле зат тарафыннан тљзелгән. Җыентыкның ахырын, ягъни 107 — 112 битләрен, XIX йљз татар шагыйре Әбелмәних Каргалыйның 12 шигыре алып тора. (Барлыгы 125 бит.)

Љмми Кәмал — шагыйрьнең кушаматы, исеме исә Исмәгыйль. Бу хакта әдип үзе дә искәртә:

> Колларың кәмтәредер (кечкенәседер.— *Х.М.*) Исмәгыйль.
> Нә вар Љмми Кәмал исә ләкабе.

Шагыйрьнең тәрҗемәи хәленә мљнәсәбәтле мәгълүматлар юньләп сакланмаган. Берәүләр аны Идел буена, икенчеләре исә Кече Азиягә тарта. Чынлыкта исә Љмми Кәмал бу ике тљбәк белән дә бәйләнешле. Ул, үз гомеренең шактый љлешен Идел-Җаек буйларында һәм Кырымда уздырып, аннан Тљркиягә күчеп киткән булса кирәк. Үлеме 1475 елга карый.

Шагыйрьнең бер урында гына яшәмәве аның әсәрләрендә дә чагылган. Ул еш кына мљһаҗирлек (горбәтлек, гариблек) турында яза. Мәсәлән, бер шигырендә ул болай ди: «Гарибәм, горбәтә килдем илемдән».

Љмми Кәмалның татар белән бәйләнешле булуы аның иҗатында да ачык күренә. Беренчедән, шагыйрь, гәрчә сирәк булса да, «татар» атамасын да телгә ала: «татарәм» («мин татар», 15 б.), «йаге татар» («татар гаскәре», «татар мае», «татар дәвасы», 26 б.) һ.б. Икенчедән, әдип әсәрләренең теле XIII — XV йљзләрдәге иске татар язма әдәби теле белән турыдан-туры керешеп китә. Госманлы теленә генә хас элементлар, сүзләр анда чагыштырмача сирәк очрый: шимди (хәзер), чәләби һ.б. Әмма алар да кайвакыт тљрки-татар берәмлекләре белән синоним рәвешендә кулланылалар. Љченчедән, Љмми Кәмал шигырьләре Әхмәд Ясәви, Сљләйман Бакыргани, Кол Гали, Мәхмүд Болгари, Хисам Кятиб, Сәйф Сараи иҗатлары аша килә торган әдәби традицияләрнең дәвамы рәвешендә кабул ителә. Дүртенчедән, Љмми Кәмал әсәрләре, башка тљрки тљбәкләрдән үзгә буларак, нәкъ менә татар укучылары арасында элек тә, соңгы дәвердә дә аеруча киң таралыш тапкан. Мәүла Колый, Утыз Имәни, Әбелмәних Каргалый, Шәмседдин Зәки, Дәрдемәнд кебек татар әдипләренә кљчле йогынты ясаган. Бишенчедән, XIV—XV йљзләрдә мљселман, шул исәптән тљрки дљньясындагы галим-әдипләрнең, суфиларның, руханиларның яшәү урыннарын алыштырып торулары киң таралган күренеш. Шуңа күрә Љмми Кәмалның да мљһаҗирлеге гайре табигый күренергә тиеш түгел. Кыскасы, Љмми Кәмал иҗатын татар әдәбияты контекстында карау урынлы һәм зарури күренеш. Әмма, кызганыч ки, бу талантлы шагыйрьнең иҗаты махсус рәвештә бљтенләй диярлек тикшерелгәне юк. Әсәрләре дә хәзерге укучылар игътибарыннан һаман да читтә кала килә.

Љмми Кәмал — үзенең иҗатында гына түгел, ә тормышында да суфичылык тарикате белән бәйләнешле шәхес. Берничә шигырендә ул үзенең шәех-остазларын телгә ала, аларга махсус мәдхия-мәрсияләр дә багышлый. Әдип љчен аеруча Хуҗа Галибәк дигән кеше якын (13 б.), ул аны җиһанның, замананың «котбе», ягъни «үзәге», «акыл иясе» дип атый: «Ул шәйх җиһане котбе заман Хуҗа Галидер» (99 б.). («Котбе заман» сурәте XVIII йљз татар поэзиясендә Мљхәммәдҗанга багышланган мәдхиядә дә кулланыла.) Ике мәрсиясендә шагыйрь янә берничә остазын хљрмәт белән искә ала. Алар арасында 815 (1412), 832 (1429) елларда вафат булган Хәмид Хаҗи Салих һәм Хуҗа Садреддин исемле затлар да бар (16—18

б.). Мәрсияләрдән авторның бу кешеләрне якыннан белүе аңлашыла («хәзрәтем китде», ягъни үлде...). Бу фактлар шагыйрьнең туган елын якынча XIV гасыр азакларына нисбәт итәргә нигез бирәләр.

«Китабе Ључми Кәмал» җыентыгында авторның 140 шигыре урнаштырылган. Аларның гомуми күләме 3255 строфадан гыйбарәт (күпчелеге — икеюллыклар, ягъни бәетләр; берничә шигырь дүртьюллыклар белән язылган). Шигырьләрнең уртача күләме — 23 бәетле. (Иң кечкенәләре 5 әр строфалы, иң зурларында бәетләр саны 100 дән артып китә. Арада 201, 155, 135 строфалы әсәрләр дә очрап куя.) Китаптагы шигырьләрнең күпчелеге форма ягыннан газәл жанрында; рифмалашулары аа ба ва... рәвешендә, Ључми Кәмал әсәрләренең бер љлешен мљнәҗәтләр, мәдхия-мәрсияләр тәшкил итә. Шагыйрь әсәрләренең барысы љчен дә диярлек тәхәллүс куллану хас. Соңгы яисә аннан алдагы строфаларда автор кушаматының телгә алынуы әсәрләргә билгеле бер конкретлык кертә, шәхси тљсмер љсти.

Ључми Кәмалның җыентыктагы әсәрләре, бер-ике сюжетлы күренешне исәпкә алмаганда, барысы да диярлек лирик характерда. Аларда уй-кичерешләр, хис-тойгылар гаять кљчле һәм тирән бирелгән. Авторның лирик каһарманы аллачыл, диндар кеше. Ул бљтен күңелен, бљтен барлыгын үзенең идеалы — олуг Тәңрегә юнәлткән: ул аны сљя, аңа омтыла, ахыр чиктә аның белән кушылырга тели. Моның љчен нәрсә эшләргә кирәк соң? Барыннан да бигрәк дљньяның малына, рәхәт-ләззәтенә, тәхет-таҗына кызыкмаска кирәк. («Дљнья сүмәк — һәр хатаның башыдыр», 92 б.) Чљнки алар бар да вакытлы. Кеше, нәфсе колы булудан туктап, үз күңелен пакьләргә, игелекле гамәлләр генә кылырга, булган гљнаһларыннан арынырга бурычлы. Шагыйрьнең күп кенә шигъри юллары лирик каһарманны битәрләүгә, аны гљнаһ кылуда, бозыклыкта гаепләүгә корылган. Ључми Кәмал иҗаты тулысы белән суфичылык рухында. Ул бу тәгълиматка мљнәсәбәтле тљшенчәләрне һәм символларны гаять мул һәм иркен куллана (тарикать, мәгърифәт, гафләт, мәгъшук, юл, мәнзил, бакый, фани, пәрванә, шәмгъ, бәхер, былбыл, гљл, кафәс, нәфес, шәраб, кәбаб һ.б.). Әмма шунысы мљһим: Ључми Кәмал шушы билгеле атамаларның гаять күптљрле тљсмерләрен, вариантларын, тљшенчәләрен тудыра, аларга чын мәгънәсендә индивидуальлек, шигърилек рухы љсти. Мәсәлән: «Азук юк, юл иясез, вар чук хәрами» (юлбасарлык, 42 б.); «Гафләт илә кичде гомрем аһ-у-аһ. Сачем ак, йљзем кара, эшем гљнаһ» (52 б.); «Тән кафәсдер (читлектер.— *Х.М.*) бәндә җаным, кошы кунакдыр бәнем» (87 б.) һ.б.

Ључми Кәмал иҗаты, гәрчә анда пессимизм, сагыш кљчле булса да, гомумән, гуманизм рухы белән сугарылган. Шагыйрь Алланың берлеге, бљеклеге аша кешеләрнең табигый тигезлеге идеясен үткәрә. Ул үз укучыларын «горрә» (тәкәббер) булмаска, «хәрәмләшмәскә», гайбәт сљйләмәскә, ялганламаска, бар әйбереңне «юклыга» бирергә, бары «тугры юл»дан гына йљрергә чакыра.

Гомумән, Ључми Кәмал иҗаты — Ясәви, Бакыргани, Хисам Кятибләрдән килә торган әдәби традицияләрне дәвам иттерүдә, үстерүдә һәм баетуда мљһим бер буын. Үз чиратында ул үзеннән соңгы татар әдипләренә зур йогынты ясады. Үзенең иҗади рухы белән Ључми Кәмалга якын торучы татар әдипләренең берсе — Кол Шәриф.

VI

Мљхәммәдъяр һәм Кол Шәриф — XV — XVI йљзләрдәге татар әдәбиятының Казан белән турыдан-туры бәйләнешле әдипләре. Аларның һәр икесе дә XVI гасырның беренче яртысында яшәгәннәр һәм иҗат иткәннәр, Казан мәмләкәтенең мәдәни тормышында кайнаганнар. Бу ике шагыйрьнең үзара аралашуы, бер-берсен яхшы белүе дә мәгълүм. Мљхәммәдъяр һәм Кол Шәриф исемнәре һәм элеккеге, һәм хәзерге укучыларга ярыйсы таныш. Алар иҗат иткән әсәрләрнең кулъязмалары, басма нљсхәләре шактый.

Кол Шәриф. Тарихи чыганакларда һәм хезмәтләрдә бу кешенең затлы нәселдән булуы, тәрбиялелеге, укымышлыгы, хљрмәт иясе икәнлеге искәртелә. Казан ханлыгының соңгы елларын күздә тотып, Ш.Мәрҗани болай язды: «Галимнәрдән, хљрмәткә лаек габбасилардан һәм бљек сәетләрдән күпмедер шәхесләр булып, аларның башында нәкыйбел-әшраф дип танылган мелла Шәрифкол исемле бер зат тора. Ул ислам ханнары һәм шәһәр халкы алдында ихтирамга һәм зур хљрмәткә лаек була»[23]. Руханилар җитәкчесе, ягъни сәетлек вазифасын үтәүгә Кол Шәриф, әтисе Мансур үлгәч, 1546 елда керешә. Бу — Казан мәмләкәтенең катлаулы, каршылыклы, һәлакәт алды еллары. Кол Шәриф илдә иминлекне торгызырга, Казан белән Мәскәү арасындагы мљнәсәбәтләрне тыныч, сәяси юл белән хәл итәргә омтыла. Әмма Явыз Иван хљкүмәте аның тәкъдимнәрен кире кага һәм Казанга каршы кан коюлы сугыш башлый. Башка чара калмагач, Кол Шәриф тә, бүтән ватандашлары белән берлектә, үз иленең, халкының бәйсезлеген саклап кљрәшкә күтәрелә. Бу хакта янә Мәрҗанигә сүз бирик. «...Россиялеләр Казанга һљҗүм иткәндә,— дип яза галим,— ул, үзенең иярченнәрен җыеп, мәдрәсәгә керә һәм, мәдрәсә түбәсенә чыгып, россиялеләр белән бик каты сугыша. Руслар аны мәдрәсә (бу мәчет-мәдрәсәне шул чорда ук Кол Шәриф исеме белән йљртәләр) түбәсеннән чәнчеп тљшерәләр, һәм ул, шулай итеп, шәһит була...»[24]. Кол Шәриф һәм аның янындагы башка татар укымышлыларының батырларча һәлак булуын бу күренешләрнең шаһиты князь А.Курбский

да билгеләп китәргә мәҗбүр була. Шулай итеп, 1552 елның 2 октябрендә ил белән бергә аның рухи остазы Кол Шәрифнең дә гомере киселә. Бу олуг изге затның соңгы сәгатьләрен Әхмәт Рәшит[25] менә ничек тасвирлый:

Бераз тынып торган сугыш кинәт
Дљрләп китте тагы да кљчлерәк.
Ә Колшәриф — алтмыш тутырган карт,
Бетмәс икән кљч бу җанда да...
Телдә — Коръән сүзе...
Кулда — кылыч,
Менә кем ул илдә карчыга!
Ак фәрештә сыман ак киенгән,
Кайда кыен — шунда ашыга...
...Кинәт кемдер арттан, искәрмәстән,
Гљрзи белән орды җилкәне...

Кол Шәриф — күренекле рухани, җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе, үз халкының фидакяр заты гына түгел, билгеле шагыйрь дә. Әмма, кызганыч ки, аның бик аз әсәрләре генә сакланып калган. Татарлар арасында гаять киң таралган, Октябрь инкыйлабына кадәр Казанда күп мәртәбәләр нәшер ителгән «Бакырган китабы» үзенең тљзелеше белән хрестоматияне хәтерләтә. Анда, Сљләйман Бакыргани (Кол Сљләйман), Әхмәд Ясәви (Кол Әхмәд), Нәсими, Фәкыйри, Мискини, Икани һәм кайбер башка тљрки шагыйрьләрнең әсәрләре белән беррәттән, Кол Шәрифнең дә дүрт шигыре бар (барлыгы 35 бәет)[26]. Аларның барысы да тљзелешләре, тышкы формалары белән газәл жанрында. Әмма аларның берсен автор үзе «мљнәҗәт» дип атаган.

Кол Шәриф шигырьләре, Љмми Кәмал әсәрләре кебек, дини-суфичыл характерда. Аларда лирик каһарманның Алланы мактавы, аңа тартылуы гәүдәләнә. Автор үз укучыларын «гафләт» йокысыннан уянырга, күңелләрен пакьләргә, нәфескә бирелмәскә, Алланы һәрчак күңелдә тотарга чакыра. Шагыйрьнең аеруча «И күңел...» дип башланган газәле игътибарга лаек. Биредә автор кеше тормышының фанилыгын, әҗәлнең рәхимсезлеген, дљньяның һич «әүвәле», һич «ахыры» юклыгын аз сүзләр, гыйбрәтле сурәтләр ярдәмендә гаять оста итеп тасвирлый:

И күңел, бил баглама, күбне кичергән дљньядыр,
Бу үлем ширбәтен халыкка эчергән дљньядыр...
...Углыны атадин айрыб, кызны анадин тәкый,
Йыглатыб бер-бер ишекдә, зари кыйлган дљньядыр...

Гомумән, Кол Шәрифнең «Бакырган китабы»нда теркәлгән шигырьләре үзләренең поэтик тљзелеше, интонацион яңгырашы, сурәт-детальләргә бай булуы белән сыйфатланалар. Мљгаен, шуңадыр да алар укучылар тарафыннан яратып укыла, әдипләргә дә йогынты ясый. Кол Шәрифкә янә бер әсәр нисбәт ителә. Ул 1899 елда Казанда аерым китап рәвешендә басыла. «Кыйссаи Хљбби Хуҗа» дип исемләнгән бу дастанның тљп каһарманнары тарихта билгеле затлар: Хәким ата Сљләйман, аның хатыны Ганбәр һәм уллары Хљбби Хуҗа. Әүвәл дастани планда Сљләйман һәм Ганбәр тасвирлана, аларның изге эшләре сурәтләнә («Айдин-кљндин йарукдыр икесенең эшләре»; «Айәт-хәдис аларның агзындагы сүзидер...»). Алга таба Хљбби Хуҗаның игелекле эш-гамәлләре, могҗизалары гәүдәләнә.

Кол Шәриф шигырьләренең «Бакырган китабы»на кертелүе, «Кыйссаи Хљбби Хуҗа»ның эчтәлеге — болар бар да суфичылыкның, Әхмәд Ясәви һәм Сљләйман Бакыргани тәгълиматының, әсәрләренең Идел-Урал буйларында, җљмләдән Казан ханлыгында киң таралуын күрсәтүче мљһим дәлил.

Мљхәммәдъяр Мәхмүд Хаҗи углы. Бу әдип хакында Ш.Абилов, М.Госманов, Р.Мостафин һәм хәзерге чорның кайбер башка галимнәре кызыклы гына мәкалә-хезмәтләр яздылар. Шагыйрьнең әсәрләре дәреслекләргә, антологиягә кертелгән, аерым китап булып та басылып чыккан[27]. Шуңа күрә без Мљхәммәдъяр, аның иҗаты хакында кайбер белешмәләр, фикер-күзәтүләр генә биреп китәргә уйлыйбыз.

Әдипнең туган елы якынча XV йљзнең азакларына нисбәт ителә. Аның тормышы Казан белән бәйләнешле. Рухани, хаҗи гаиләсеннән («Атамыз Мәхмүд догачы...»). Автор «Тљхфәи мәрдан» ахырында үз атының «Мәхмүд хаҗи углы фәкыйрь Мљхәммәдъяр» булуын, әсәрен «Казан шәһәрендә» язуын искәртә. Ике урында шагыйрь үзен «Ярмљхәммәд» дип тә атый. Әсәрләреннән бу әдипнең шактый укымышлы булуы, гарәп, фарсы, тљрки телләрен һәм әдәбиятларын яхшы белүе аңлашыла.

Мљхәммәдъяр 1542 елда иҗат ителгән «Нуры содур» поэмасында «Мљхәммәд Әмин хан каберендә» «мљҗавир» (сакчы, «күрше») булып торуын искәртә. Чыганаклар татар хљкемдарларының Кремль эчендәге махсус каберлектә күмелүен телгә алалар. Археологлар да бу фикерне раслый. Кырым мәмләкәтенең Бакчасарайдагы хан утарында хәзерге кљндә дә бу тљр каберләр бар.

Мљхәммәд Әмин (аның әтисе — Ибраһим хан; әнисе — Нурсолтан) — Казан дәүләте белән 25 елдан артык идарә иткән хан. Ул 1518 елның декабрендә вафат була. Бу кодрәтле ханның Кремль территориясендә күмелүе, аның кабере љстендә махсус мавзолей корылуы табигый һәм мантыйкка сыя торган күренеш.

Мљхәммәдъяр «Тљхфәи мәрдан» әсәрендә үзенең күп мәшәкатьләргә, авырлыкларга дучар булуын да язып китә. («Чикдем әмма рәнҗ вә мәшәкъкать бихисаб».)

Шагыйрь кайчан үлгән соң? Бу сорауга тљгәл җавап юк. Мљгаен, ул да, чордашы Кол Шәриф кебек, Казан ханлыгы белән бергә (бәлкем, бераз алданрактыр да) һәлак булгандыр. Әмма шагыйрь үзе үлсә дә, аның ялкынлы сүзләре, гуманистик әсәрләре исән калган. Бу, әлбәттә, зур бәхет.

Безгә Мљхәммәдъярның љч әсәре — «Тљхфәи мәрдан» («Егетләр бүләге», 1540), «Нуры содур» («Күңелләр нуры», 1542) поэмалары һәм «Нәсыйхәт» шигыре мәгълүм. Соңгысы (ул 24 бәеттән гыйбарәт) тәүге мәртәбә М.Ивановның хрестоматиясендә (1842) басылып чыккан. «Нәсыйхәт» шигыренең эчтәлеге символик характерда: бер былбыл «күңел багына» очып килә. Әмма анда караңгылык, «тикән» (тигәнәк), хәшәрәт...» Озак очып йљргәч, ниһаять, былбыл бер «рәйхан гљле» таба һәм аңа үзенең әр-теләкләрен белдерә: әгәр дә син, тикәннәрне бетереп, үз орлыгыңны чәчеп үстерсәң, бакча нурланыр, аның «иясе» дә сљйкемлегә әйләнер иде...

Әгәр сәндә булырса фәһме кямил,
Гљле сач ул багына, булма җаһил.
Багың эче булыр ахыр гљлестан,
Сәңа бу дидекем бел: ула дәстан.

«Нәсыйхәт»нең тљп мәгънәсе шунда: кеше үзенең күңелен пакь, нурлы, «туры юлда» тотарга, «нәмәхрәм»нәр белән мавыкмаска бурычлы.

Үзенең символик образлары (былбыл, баг...), суфичылык рухы белән «Нәсыйхәт» Шәрекънең Гаттар, Румый әсәрләренә аваздаш. Күңелне бакча белән тиңләве, Коръән сүзен тотарга чакыруы, лирик каһарманны бәндә, кол, «буш кул» дип битәрләве, түбәнсетүе белән бу шигырь Љмми Кәмал парчаларын да хәтерләтә.

Мљхәммәдъяр поэмалары үзләренең поэтик корылышлары (аларның һәр икесе дә тартмалы композицион жанрда), әхлакый-фәлсәфи мәсьәләләрне үзәккә куюлары, лиро-эпик табигатьләре белән берберсенә охшаш. Һәр икесендә дә, куелган проблемаларга иллюстрация рәвешендә, тљрле шигъри хикәятләр китерелә. Хәтта сюжетлы љлешләрендә бердәй ситуацияләр дә очрый. Мәсәлән, «Тљхфәи мәрдан»дагы «Җеп эрләп сатучы ир белән хатын» һәм «Нуры содур» поэмасындагы «Хәммал» хикәятләре — әнә шундыйлардан. Аларның һәр икесендә дә тљп каһарманнар (гап-гади кешеләр) бурычын түли алмыйча авыр хәлдә калган затларны актык акчаларын биреп йолып калалар. Икенче кљнне берсе җебен, икенчесе утынын балыкка алыштыра: кайтып, балыкны ярып карасалар, аның эчендә — кыйммәтле энҗе! Хикәятләрнең мәгънәсе: игелекле эш-гамәлләр һич тә юкка чыкмый, артыгы белән үзеңә кайта.

Поэмалардагы хикәят сюжетларын автор тљрле чыганаклардан алган. Мәсәлән, Заһид турындагы сюжет генетик яктан «Кәлилә вә Димнә»гә һәм аның аркылы борынгы Һиндстан ядкәре «Панчатантра»га барып тоташа[28]. Мљхәммәдъяр поэмаларында Гаттар, Сәгъди әсәрләре, «1001 кичә» һәм Шәрекънең кайбер башка ядкәрләре белән уртак сюжетлар да бар. Әмма Казан әдибе алынма материалларны теге яки бу дәрәҗәдә үзгәртә, аларны үзенең иҗади максатларына яраклаштырып эшкәртә. Нәтиҗәдә оригиналь яңгырашлы, мљстәкыйль идея-эстетик кыйммәткә ия булган композицион берәмлекләр барлыкка килгән.

Мљхәммәдъяр поэмалары, гәрчә алар үзләренең идея-эстетик табигатьләре белән традицион характерда булсалар да, үз чоры љчен дә гаять актуаль яңгырыйлар. Билгеле булганча, 30 — 40 нчы еллар — Казан мәмләкәтенең авыр, каршылыклы чоры. Илнең эчке һәм тышкы сәяси, иҗтимагый тормышын яхшы белгән Мљхәммәдъяр, нәкъ Кол Шәриф кебек, дәүләтнең бљтенлеген, иминлеген саклау хакында уйлана, үз иҗаты белән тормышның зарури ихтыяҗларына җавап бирергә омтыла.

Үзенең бљек остазлары Йосыф Баласагунлы, Кол Гали, Котб кебек, Казан шагыйре дә илнең имин, бәхетле тормышын мәгърифәтле, гадел хљкемдарга бәйләп карый. Автор фикеренчә, «Падишаһ бер дәм» (мизгел) «гадел кыйлса», «ил-улус»ка ирек, рәхәтлек килер. Мондый хљкемдар вакытында җәмгыятьтә шундый социаль гармония урнашыр ки, хәтта «Бүре берлә куй бергә су эчәр, Үрдәк берлә карчыга бергә очар». Мљхәммәдъяр идеаль хљкемдар образын аеруча Нәүширван турындагы хикәятендә тулы гәүдәләндерә. Ни љчен бу патша вакытында ил тљзек («мәгъмур»), бай, бәхетле була? Чљнки Нәүширван укымышлы, гадел («Гадел берлә тотды дљньяны камуг, Тынды гадле берлә кечек һәм олуг»). Љстәвенә ул һәр эшен акыллы 70 вәзире белән киңәшеп башкара.

Безнең уебызча, «Нуры содур» әсәренең Кырым хъкемдары Сәхибгәрәйгә багышлануы да очраклы күренеш түгел. Ни љчен? Беренчедән, Сәхибгәрәй, туганы Мљхәммәд Әмин үлгәннән соң, Казан белән идарә иткән зат. Икенчедән, Сафагәрәй һәр ике очракта да туганы Сәхибгәрәй ярдәмендә тәхеткә утыра. Љченчедән, Кырым дәүләте — бу вакытта татар мәмләкәтләре арасында иң куәтлесе. Мљгаен, Мљхәммәдъяр, Сафагәрәй хакимиятенең кљчсезлеген, илдә тәртип, иминлек урнаштыра алмаячагын күреп, Сәхибгәрәйгә, киң татар җәмәгатьчелегенә мљрәҗәгать иткәндер, мәмләкәтнең һәлакәт упкыны алдында торуы хакында чаң суккандыр?! Автор үзен «дәрвиш, мескен» дип атый, «урдуга» (бу очракта «хан сарае» мәгънәсендә) «бармакка» мљмкинлеге югын әйтә. Болар да Мљхәммәдъярның Сафагәрәй хакимиятеннән читтәрәк торуына ишарә ясый.

Шагыйрь фикеренчә, илне, җәмгыятьне тљзек, имин, бәхетле итүнең мљһим бер шарты — кешеләр арасында табигый, гуманистик мљнәсәбәтләрнең булуы. Автор үзара ызгыш-талашларны кискен гаепли. Әдип, зирәк һәм тәҗрибәле остаз кебек, гаделлек, рәхим-шәфкать, юмартлык, сабырлык, тугрылык кебек күркәм гуманистик сыйфатларның асылын турыдан-туры да, тљрле сюжетлар мисалында да үз укучыларына җиткерергә омтыла, шулар ярдәмендә җәмгыятьне эчке яктан пакьләргә, камилләштерергә тели.

Љмми Кәмал, Кол Шәриф иҗатлары белән янәшә куйганда, Мљхәммәдъяр әсәрләренең тел-стиле чагыштырмача гади, аңлаешлы. Анда реаль тормыш белән кызыксыну, тарихи чынбарлык белән бәйләнеш кљчлерәк. Бу традицияне алга таба Мәүла Колый, Габди кебек шагыйрьләр дәвам иттерә.

Гуманистик рухлы, дљньяви эчтәлекле Мљхәммәдъяр поэмалары — күп гасырлык татар әдәбиятының үзенчәлекле бер сәхифәсе. Хәзерге кљн ихтыяҗлары шагыйрь иҗатын чагыштырма-тарихи планда комплекслы итеп тагын да ныграк, тирәнрәк тикшерүне кљтә.

***

Без, нигездә, Казан ханлыгы чоры, ягъни XV — XVI йљзләрдәге татар мәмләкәтләренең язма мәдәнияте хакында сүз алып бардык. Игътибар үзәгендә әдәби әсәрләр торды. Бу дәвернең күп кенә рухи истәлекләре юкка чыккан, бер љлеше, бәлкем, үзен табучыларны кљтеп, билгесезлектә кала киләдер. Безгә аеруча Себер, Әстерхан, Кырым мәмләкәтләренең язма истәлекләре юньләп билгеле түгел. Фәнгә мәгълүм ядкәрләрнең дә әле кайберләре бу мәкаләдән читтә калды. Мәсәлән, һәм татар дәүләтләрендә, һәм Мисыр мәмлүкләрендә әдәбият, нигездә, Алтын Урда мәдәни традицияләренә таянып үсә. Шуңа күрә XVI гасыр башларында Мисырда язылган «Тљрки Шаһнамә»се дә билгеле бер дәрәҗәдә татар мәмләкәтләрендәге әдәбиятка мљнәсәбәттә тикшерелергә тиеш. Әмма, кызганыч ки, биредә без ул мәсьәләгә туктала алмадык.

Генетик яктан гарәп, фарсы чыганакларына барып тоташкан «Сираҗел колуб» («Күңелләр чырагы») әсәре дә[29] татар әдәбиятына мљнәсәбәттә чагыштырма тикшерүне кљтә. Чљнки ул, теге яки бу дәрәҗәдә үзгәрешләр алып, татар җирлегендә киң тарала, Казанда кат-кат басылып чыга (1875, 1895, 1903, 1909). Аның бер нљсхәсе 1554 елда әсирлеккә тљшкән татар кешесе тарафыннан Мәскәүдә тљзелә. Бу китап Мљхәммәд пәйгамбәрнең яһүдиләр белән бәхәсен үз эченә ала. Тегеләрнең дљнья яратылышы, галәм тљзелеше, оҗмах, тәмуг, пәйгамбәрләр, фәрештәләр һәм башка мәсьәләләр хакындагы сорауларына Мљхәммәд җаваплар биреп бара. Әсәрнең тел-стиле шактый үтемле, аңлаешлы. Шигырьләр дә бар. Иллюстратив хикәятләр дә урын алган. «Сираҗел колуб» үзенең рухы, тљзелеше белән Рабгузыйның «Кыйссасел-әнбия»сенә якын тора. Әсәр дидактик максатны күздә тотып тљзелгән. «Бу китап,— диелә аның керешендә,— һәркем љчен дә хәлфә булып файда биргүчедер»[30].

XV — XVI йљзләрдәге татар дәүләтләре арасында аралашу, керешү кљчле булган. Бер үк кешеләр (Мамук, Сәхибгәрәй, Шаһгали һ.б.) хәтта аларның берничәсендә хан булып торганнар. Бу дәүләтләрнең мәдәни якынлыгын этник берлек, язма һәм сљйләмә тел уртаклыгы, бер үк нигез — Алтын Урда мирасы тәэмин иткән. Җучи улусында туган язма һәм фольклор истәлекләрнең күпчелеге («Нәһҗел-фәрадис», «Җљмҗљмә солтан» һ.б.) татар мәмләкәтләрендә дә укылуын, сљйләнүен дәвам итә. «Идегәй» — бљтен татар дљньясы љчен уртак хәзинә.

Татар укучылары Йосыф Баласагунлы, Әхмәд Йүгнәки, Ясәви һәм Бакыргани кебек борынгырак шагыйрьләр белән дә, Әхмәди, Лотфый, Нәваи, Язычуглы кебек башка тљрки тљбәкләрдә иҗат иткән шул чор әдипләре белән дә шактый дәрәҗәдә таныш булалар. Аларның традицияләре, тәэсире XV — XVI йљзләрдәге татар әдәбиятында да үзен нык сиздерә.

Татар мәмләкәтләрендә гарәп, фарсы классикасы белән диалог та дәвам итә.

XV — XVI гасырдагы татар язма мәдәнияте љчен билгеле бер дәрәҗәдә синкретизм хас. Анда эстетик, гыйльми, гамәли башлангычлар еш кына үрелеп бара. Матур әдәбиятта газәл, дастан, хикәят, мәрсия,

мәдхия, мљнәҗәт, тартмалы композиция һәм башка жанрлар, әдәби формалар актив. Гаруз — хакимлек итүче шәкел. Лирик, эпик һәм лиро-эпик әсәрләрнең барысы да очрый. Дљньяви һәм дини-суфичыл идеяләр еш кына синтез рәвешендә бирелә. Дин, фольклор белән бәйләнеш кљчле. Љмми Кәмал, Кол Шәриф шигырьләре љчен кљчле лиризм, тормышка аскетик караш хас. Бу дәвер әдәбиятында тормыш, тарихи чынбарлык белән бәйләнеш кљчәя тљшә. Авторларның уй-хисләре, шәхси язмышы да әдәби иҗатта зур урын алып тора. Эстетик идеалның мљһим љлешен матур әхлакый сыйфатлар, белем-мәгърифәт кебек тљшенчәләр тәшкил итә.

Татар бәйсезлеген югалта. Дәүләтчелектән мәхрүм ителү, милли-колониаль коллыкка тљшү, күп кенә матди һәм мәдәни байлыкларның юкка чыгуы татар язмышына, аның яшәешенә гаять тискәре йогынты ясый. Әстерхан, Себер, Касыйм тљбәкләрендә милли мәдәни яшәеш һәлакәт алдына куела. Әмма шуңа да карамастан элеккеге традицияләр, буыннар дәвамчылыгы, тарихи хәтер билгеле бер дәрәҗәдә сакланып кала. «Җәмигъ әт-тәварих», «Дәфтәре Чыңгызнамә», «Идегәй» ядкәрләре, Мәүла Колый, Утыз Имәни, Шәмседдин Зәки, Әбелмәних Каргалый, Габделҗаббар Кандалый, Акмулла һәм башка күпсанлы әдипләрнең иҗатлары аша Алтын Урда, татар мәмләкәтләренең мәдәни традицияләре, аеруча язма әдәби тел Исхакыйларга, Тукайларга, Такташларга килеп җитте. Элеккеге чор истәлекләрен бљртекләп туплау, җентекләп љйрәнү һәм халыкка җиткерү исә бүгенге галимнәрнең мљһим бурычы. Бары шунда гына без буыннар һәм чорлар дәвамчылыгын тәэмин итеп, тарихи хәтергә ия була алырбыз.

ИСКӘРМӘЛӘР

1 Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства.—М., 1991.— С.4.

2 Шунда ук.— 19 б.

3 Идегәй: Татар халык дастаны.— Казан, 1988.— 244 б.

4 Олуг Мљхәммәднең Казанда беренче мәртәбә 1421 — 1422 елларда ук булуы һәм биредә үк акча суктыруы да мәгълүм. Шуңа мљнәсәбәттә Казан ханлыгын кайвакыт шушы чордан башлау да бар.

5 Мәрҗани Ш. Мљстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.— Казан, 1989.— 175 б.

6 Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды.— Саранск, 1960.— С.260.

7 Мәрҗани Ш. Күрс. хезм.— 170 б.

8 Шунысы тагын да аянычлы: бу процесс Октябрь инкыйлабыннан соң да дәвам итә. 70 нче елларда миңа Башкортстанның Яңавыл районында студентлар белән экспедициядә булырга туры килгән иде. Шунда бер ханымның сљйләгәне күңелгә уелып калган:

— Бабам бик укымышлы кеше була,— диде ул.— Кулъязма һәм басма китапларының күплеге белән дә дан тота. Шәхес культы чорында аны, кулга алып, Бљре тљрмәсенә озаталар. Љч олауга китапларын да тљяп китәләр. Сорау алганда бабам тикшерүчеләрне канәгатьләндерерлек җаваплар бирми. Шунда алар аның күз алдында берәм-берәм китапларын яндыра башлыйлар. Бабам, шулчак бәргәләнеп: «Китапларыма тимәгез, алар урынына мине яндырыгыз»,— дип ялварган.

9 Скрынников Р.Г. Сибирская экспедиция Ермака.—М., 1986.— С.5, 7, 11.

10 Арада, әлбәттә, объектив фикерләр дә очрап куя. Мәсәлән, Н.М.Карамзинда мондый юллар бар: «Присоединение Сибири... ничем не отличалось от завоевания Мексики и Перу испанскими конкистадорами». (Љземтә Р.Г.Скрынников китабыннан алына, 6 б.) «Конкистадоры...— а) участники испанских грабительских завоевательных походов в Центральную и Южную Америку в конце XV—XVI вв… с неслыханной жестокостью истребляющие и порабощавшие коренное население; б) завоеватели, грабители, захватчики». (Словарь иностранных слов.—М., 1979.— С.251.)

11 Н.Исәнбәт, Х.Мәхмүтов хезмәтләрендә, мәсәлән, бу юнәлештә кызыклы гына күзәтүләр, ачышлар ясалган.

12 Карагыз: Борынгы татар әдәбияты.— Казан, 1963.— 344—354 б.; Телләрдән тљшмәс Казан: Риваятьләр, бәетләр һәм тарихи ядкярләр / Тљзүчесе С. Гыйлаҗетдинов // Офык.— 1992.— № 2.— 48 б.

13 Крачковский И.Ю. Избр.соч.— М.; Л., 1957.— Т.4.— С.362—363.

14 Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV — XVI вв.— Казань, 1979.— С.57.

15 Борынгы татар әдәбияты.— 354—355 б.

16 Карагыз: Миңнегулов Х. Азатлык кљрәшенең мљнбәре // Казан утлары.— 1993.— № 3.— 122—135 б.

17 Акъдәс Нигъмәт Курат (22.04.1903 — 8.09.1971) — чыгышы белән Чирмешән ягындагы Бәркәтә авылыннан. Мулла улы. Ачлык елларында туган якларында эшли. 1924 елдан Истанбул университетының фәлсәфә-тарих бүлеге студенты. 1929 — 1933 елларда Гамбургта укый һәм эшли. 1933 елдан фән докторы. Тљркиядә яшәсә дә, Париж, Лондон, Стокгольм һәм күп кенә башка шәһәрләрдә дә лекцияләр укый. Татар, тљрек, поляк, алман, инглиз, француз, швед һәм кайбер башка телләрне камил белә. Дљньякүләм атаклы галим.

18 Борынгы татар әдәбияты.— 340 б. «Татар поэзиясе антологиясе»ндә (Казан, 1992, 1 китап, 151 б.) бу шигырьнең дүртенче юлын «Табылмас эстәгәнебез» дип биргәннәр.

19 Магауин М.М. Казахские акыны и жырау XV — XVIII вв.: Автореф.канд.дис...— Алма-Ата, 1966.— С.27; История казахской литературы (Дореволюционная казахская литература).— Алма-Ата, 1979.— С.339.

20 Татар әдәбияты тарихы.— Казан, 1984.— 1 т.— 294 б.

21 Карагыз: Татар поэзиясе антологиясе.— 1 китап.— 147—150 б.

22 Китабе Љмме Кәмал.— Казан, 1897.— 122 б.

23 Мәрҗани Ш. Мљстәфадел-әхбар...— Казан, 1989.— 199—200 б.

24 Шунда ук.— 200 б.

[25] Рәшит Ә. Колшәриф: Поэма // Казан утлары.— 1992.— № 1.— 3—16 б.
[26] Бакырган китабы.— Казан, 1878.— 80 б.
[27] Мљхәммәдъяр. Тљхфәи мәрдан. Нуры содур / Басмага әзерләүче Ш. Абилов.— Казан, 1966. — 150 б.
[28] Миңнегулов Х. Шәрык һәм татар әдәбиятында кысалы кыйссалар.— Казан, 1988.— 20—21 б.
[29] Бу хакта карагыз: Щербак А.М. Рукописный сборник Ор. 8193 и его значение для узбекской филологии // Советская тюркология.—1983.— № 3.— С.72—77.
[30] Сиражел-колуб.— Казан, 1909.— 2 б.

Резюме

Статья доктора филологических наук профессора КГУ Х.Ю.Миннегулова, написанная на основе многочисленных источников, посвящена исследованию состояния татарской литературы периода Казанского ханства. Автор статьи уделяет много внимания и творчеству Кул Шарифа, его месту в истории татарской литературы.

Гузель Валеева-Сулейманова,

доктор искусствоведения

ИСКУССТВО КАЗАНСКОГО ХАНСТВА: РАРИТЕТЫ И МЕТОДИКА ИХ ИЗУЧЕНИЯ

Изучение искусства Казанского ханства — одна из важнейших задач, стоящих перед исследователями национальной культуры, духовного и материального наследия татарского народа. Выявление особенностей и специфики развития культуры в тот или иной период позволяет реконструировать процессы генезиса и поэтапной эволюции и вместе с ними важнейшие факторы становления и формирования татарской нации.

Выработанная наукой периодизация этапов развития искусства, как и татарского этноса в целом, охватывает последовательно сменявшие друг друга периоды: раннеболгарский (VIII — X вв.), Волжской Болгарии (X — XIII вв.), Золотой Орды (XIII — XV вв.), Казанского ханства (XV — XVI вв.) и других татарских ханств, колониальный период (с присоединением края к России в 1552 г.) до начала XX века и XX век. В этом хронологическом ряду период образования и существования Казанского ханства является одним из важнейших, хотя он и менее всего изучен вследствие тотального разрушения памятников эпохи татарских ханств (Казанского, Касимовского, Астраханского, Сибирского, Крымского ханства, Ногайской Орды). Однако именно в это время происходит формирование татарской этнической общности, разговорного и литературного языка, легшего в основу общенационального, специфических особенностей материальной и духовной культуры. Значимость этого этапа для татарской истории заключается и в том, что он был завершающим в развитии самостоятельной татарской феодальной культуры — культуры господствующих классов, связанной с наиболее выдающимися произведениями искусства и художественных ремесел, после которого она вступает в полосу национального гнета и официальных регламентаций, указов царского самодержавия. Многие художественные ремесла и связанные с ними технологии были надолго забыты и восстановлены лишь спустя столетия, а некоторые утрачены безвозвратно.

В результате сложных исторических коллизий развитое художественное ремесло татар после середины XVI века претерпевает коренные изменения, связанные с развитием в особых, испытавших влияние прошлой городской культуры, формах народного искусства как система, выработанная народным коллективом. Именно в силу этого в своем позднейшем развитии (XVIII—XIX вв.) народное искусство татар устойчиво сохраняет многие архаические черты, характерные для эпохи Казанского ханства, отличается устойчивым проявлением ретроспективных тенденций. Причину этого можно видеть в патриархальном укладе татарского крестьянства и в исламской идеологии, ставшей своеобразным средством защиты от внешних инонациональных влияний.

Достижения искусства Казанского ханства, как и культуры в целом, сложились на основе тюркского и золотоордынского художественного наследия. В то же время происходит значительный скачок, связанный с расцветом культуры правящей верхушки в сторону пышности и богатства стиля, парадного велико-

лепия и впечатляющей образности. Новые черты в архитектуре и искусстве появляются под влиянием господствовавших в мусульманском искусстве тенденций, их развитии в русле более светского направления. Казань становится центром мусульманской культуры Поволжья, переживавшей в XV — XVI века период своего наивысшего расцвета. Письменные источники сообщают о процветании религиозной, духовной и культурной жизни государства, развитии просвещения, высокой суфийской поэзии, различных ремесел, монументальной архитектуры и других видов искусства.

Выявить исторический пласт традиций XV — XVI веков — основная задача современных исследователей, которая в рамках данной статьи определяет постановку проблем, актуальных для написания целостной истории татарского искусства. Существо их заключается в следующем: во-первых, в попытке воссоздать искусство периода Казанского ханства и его особенности; во-вторых, реконструировать художественно-стилевые параметры, архетипы форм и в результате этого создать научные критерии атрибуции произведений.

Основные трудности в характеристике искусства данного времени заключаются в ограниченном объеме имеющихся вещественных материалов и в отрывочности археологических исследований, которые, кроме Казани и городища Старой Казани, практически нигде не проводились. Трудность состоит еще и в том, что в искусстве предшествующего периода (XIII — XV вв.) сложился ряд общих стилевых признаков, характеризующих единство татарской культуры в рамках обширного государства Золотой Орды. Недостаточность археологического материала по культурным провинциям и художественным школам не всегда дает возможность достаточно ясно представить региональные и локальные особенности искусства как предшествующего Казанскому ханству, так и последующего периодов. Поэтому лишь в совокупности признаков, присущих различным видам искусства, по отдельным сохранившимся образцам можно воссоздать художественную культуру периода Казанского ханства как целостную систему.

Такие попытки были предприняты Ф.Х.Валеевым, который впервые раскрыл светскую направленность искусства Казанского ханства и определил его стилевую тенденцию как «восточное барокко»[1]. В казанско-татарском варианте «восточного барокко» завершились черты «сельджукизмов», характерные, например, для золотоордынской архитектуры, ее декора. Ретроспективные исследования архитектуры Казанского ханства впервые были предприняты М.Г.Худяковым, который, привлекая материалы русской иконографии середины XVI века, а также образцы сельского зодчества казанских татар, реконструировал основные архитектурно-конструктивные типы монументальных зданий татарской Казани[2].

В целом изучение культуры Казанского ханства опирается на археологические, письменные источники и отдельные дошедшие до нас произведения прикладного искусства из музейных коллекций. Основное содержание декоративного искусства данного времени определяется по немногим, но важным для понимания этнических традиций и их дальнейшего развития памятникам художественного ремесла — нескольким десяткам надгробий, отдельным уникальным произведениям ювелиров и остаткам многообразных по форме и декору гончарных сосудов.

Археологические раскопки, проводившиеся в Казанском кремле с большими перерывами, начиная с 1920-х годов и более планомерно в 1953 — 1957 годы Н.Ф.Калининым, в 1970 — 2000-х годах. А.Х.Халиковым и Ф.Ш.Хузиным, а также материалы раскопок Старой Казани (исследования Р.Г.Фахрутдинова, А.А.Бурханова) позволяют охарактеризовать отдельные виды ремесел, в т.ч. художественных, связанных с производством бытовых изделий. Среди них выделяется керамика, которая, по определению Н.Ф.Калинина, была «аналогична позднебулгарской»[3]. Она представлена различными видами сосудов (хумы, корчаги, кумганы, кувшины, чернильницы и др.) и разнообразными техниками художественной обработки (орнаментация, лощение, подглазурная роспись и др.). Археологические раскопки выявили уникальные остатки кожаной обуви различных образцов, украшенной тисненым орнаментальным узором. К сожалению, небольшие и редкие археологические разыскания значительно затрудняют исследования по выявлению специфики искусства данного времени, включающего художественное творчество как города, так и деревни, локальных центров художественных ремесел.

Литературные сведения, письменные источники, исторические предания и легенды также содержат весьма отрывочные и немногочисленные данные об искусстве казанских татар, и носят в основном, косвенный характер, позволяя установить лишь факт наличия того или иного вида художественного ремесла. Среди них сведения о Казанском кремле первой половины XVI века, о видах ремесел, в частности, об изделиях мастеров по художественному металлу, коже и других, в русских летописях и писцовых книгах, записях русского князя А. Курбского и иностранных путешественников. В анонимной «Казанской истории» сообщается о несметных казанских богатствах и всяком «узорочье», о «златотканых запонах», «покровах драгих, усаженных жемчюгом и камениями драгиями»[4], об увезении из завоеванной Казани «12 лодей великих, златом и сребром, и сосуды сребряными и златыми, и украшенными постелями (тканями.— *Г.В.*)

и многоразличными одеянми царьскими и воиньскими оружиями всякими»[5], а также бесчисленных «крабий» (коробов.— *Г.В.*) с драгоценным «рухлом» (мехами). Другой же русский летописец сообщает о «светлых портицах златых» и «красных поволоках драгих», «сосудах сребряных и златых и всецех, им же несть числа»[6] и т.д.

Наиболее важным источником в характеристике художественной культуры татар периода Казанского ханства являются предметы, произведения прикладного искусства из музейных коллекций. Он пока еще недостаточно привлекается исследователями, поскольку требует огромной поисковой и атрибуционной работы в музейных и частных коллекциях. Надо учитывать и то обстоятельство, что начиная с середины XVI века, вследствие активных миграционных процессов среди волжских татар, наиболее вероятным является рассредоточение изделий прикладного искусства по широкому территориальному ареалу. Поэтому важнейшей проблемой для исследователей татарской культуры является выработка научно обоснованных методов атрибуции, в основном анонимных произведений, зачастую не относимых к татарским. В музейных коллекциях автор находила их среди древностей Кавказа и Средней Азии.

Каковы теоретические основы атрибуции произведений периода Казанского ханства? Они содержатся в методологии культурно-генетического исследования, выстраивающего события и факты в исторической и художественно-стилистической последовательности. Произведения определенного вида искусства рассматриваются с наиболее ранних сохранившихся образцов до позднейших, выявляются памятники, заполняющие хронологические интервалы. Причем те или иные признаки могут быть воссозданы и в диахронии (по одному виду искусства) и в синхронии (с привлечением сравнительных материалов разных видов искусства). Для построения эволюционного ряда произведений в диахронии возможно привлечь материалы по таким видам искусства, как резьба по камню, художественный металл и ювелирное искусство. Художественная керамика, архитектурные облицовки из камня и гипса, художественная обработка металла горячим способом и другие виды декоративного и прикладного искусства исчезают с середины XVI века.

В малой архитектурной пластике, представленной каменными надгробиями, в отличие от фрагментарности дошедших до нас памятников монументального зодчества (не позволяющих полно и последовательно проследить эволюцию форм резного декора), вырисовывается непрерывная нить развития, которая пронизывает ряд столетий и объединяет стилевые черты различных локальных центров татарской художественной культуры — в основном Казани и крупных сел Заказанья.

В аспекте задач данной статьи отметим, что развитие в целом национального стиля в каменных надгробиях проходит ряд эволюционных этапов и идет от рациональной лаконичности декора и далеко не изощренной техники резьбы надгробий конца XIII — первой половины XIV века к более изысканным по орнаментике и эпиграфике, разнообразию композиций XV — середины XVI века и от них к великолепию орнамента и утонченности каллиграфии надгробий XVIII — первой половины XIX века. Если в золотоордынский период выявляются два стилистических типа камней: первый связан с народным искусством, а второй — с профессиональной, ремесленной культурой, то начиная с периода Казанского ханства можно говорить о едином высокопрофессиональном стиле, апогеем которого являются надгробия середины XVIII века. Со второй половины XIX века намечается упадок и угасание этого вида искусства. Надо отметить, что художественные особенности надгробий первой половины XVI века почти полностью повторяются в позднейших камнях вплоть до середины XVIII века и лишь со второй половины 18 в. появляются иные по формам и резному декору камни, более упрощенные по художественному решению и кругу используемых орнаментальных мотивов. Узоры резных надгробий позволяют выделить комплексы орнаментов XV — XVI веков.

Памятники ювелирного искусства XV — XVI веков, в отличие от резных надгробий, не дают цельной картины его развития по периодам, тем не менее в них выявляются наиболее ценные для атрибуции стилевые и технологические особенности произведений. Сам материал — металл (золото, серебро, сплавы), из которого изготовлены ювелирные изделия, в силу его долговечности, позволяет проследить развитие ювелирного ремесла с древнейших времен и привлечь как археологический, так и этнографический материал. Поэтому эволюционный ряд произведений ювелирного искусства казанских татар выстраивается, начиная с раннебулгарского времени (VII — VIII века) и до начала XX века. Однако и в нем имеются лакуны, относящиеся к XV — XVI векам, которые постепенно заполняются вновь открываемыми образцами изделий.

Несколько произведений ювелирного искусства периода Казанского ханства были обнаружены автором в фондах Оружейной палаты в Москве, Музее этнографии народов России в С.-Петербурге и Национальном музее в Казани. Все они созданы из драгоценных материалов и исполнены в сложной технике накладной и ажурной скани, чеканки, басмы, инкрустированы камнями и самоцветами. Пышность форм и декора свидетельствуют о том, что эти изделия были предназначены для богатых и сановных заказчиков,

техника изготовления их известна как в булгарском, золотоордынском, так и в искусстве XVIII — XIX веков. Ярко характерной для них является накладная и особенно ажурная филигрань, которая воплощает в себе преемственность древних ремесленных традиций. Шедевром технологии ювелирного искусства является татарская бугорчатая скань, однако утверждение о существовании ее в период Казанского ханства отдельными исследователями, к сожалению, не подкрепляется сохранившимися материалами[7].

Разграбление ханской казны с государственными регалиями, драгоценными изделиями, украшениями, золотой и серебряной утварью, «золототкаными» костюмами, тканями, оружием нанесло ощутимый урон национальным памятникам художественной культуры, нашему представлению о декоративном искусстве XV — XVI веков. Тем не менее и по дошедшим до нас первоклассным образцам можно оценить высокий уровень татарского художественного ремесла в этот период. Например, уникальным образцом медночеканенных изделий дворцового обихода XV — XVI веков является изысканный по форме и орнаментации винный кувшин из золотисто-желтой латуни, впервые атрибутированный А.Хайруллиным. По своим размерам и форме это был именно винный кувшин, а не «кумган для ритуальных мусульманских омовений», как, заблуждаясь, писала С.Червонная[8]. В его декоре органично переплелись формы изобразительного и поэтического искусства, в частности, изящные стихотворные миниатюры на татарском, арабском и персидском языках, выгравированные на тулове сосуда арабской вязью. Вместе с цветочно-растительным орнаментом, чеканенным и гравированным на передней, боковых сторонах и шестигранном поддоне кувшина, они создают единую композицию декора. Имя мастера начертано на ручке: «медник Эмин хана — Насыр» (царь Мухаммед Эмин восседал на казанском троне с 1484 по 1518 год).

Форма кувшина при внимательном рассмотрении условно воспроизводит туловище водоплавающей птицы — древний космогонический образ казанских татар; его сливной носик напоминает клюв, а ручка — сильно стилизованное изображение животного — реликтовая форма подобных ручек древних булгарских сосудов. По своему облику кувшин напоминает среднеазиатские сосуды «афтоба», однако, по ряду вышеназванных признаков декора и формы, скорее всего является оригинальным творением казанского мастера. Как известно, позднее, с середины XVI века, развитие художественной обработки металла у татар регламентировалось запретами русского царского Приказа на производство отдельных видов изделий: оружия, конского снаряжения, хозяйственной и домашней утвари, требующих обработку металла горячим способом.

Известные нам произведения ювелирного искусства XV — XVI веков немногочисленны и относятся к произведениям дворцового и парадного обихода. Это впервые приведенные в книге Ф.Х.Валеева «Орнамент казанских татар» поясные застежки из Музея этнографии народов России (их обследование, описание и анализ были сделаны автором данной статьи[9], знаменитая «Казанская шапка» или ханская корона (Оружейная палата) и несколько декоративных пуговиц для парадной одежды (Национальный музей РТ); впервые атрибутированные автором данной статьи три поясные застежки и крышка от коранницы (Оружейная палата). Среди этих предметов атрибуция поясных застежек вызывает особый интерес, поскольку по своим художественным особенностям они близки к аналогичным застежкам, встречающимся у народов Северного Кавказа, Крыма, Турции и Болгарии. В искусстве казанских татар они уникальны, но заключают в себе ярко выраженные черты местных традиций.

Поясные застежки, достаточно массивные по форме и крупные по размерам, отображают стремление к восточной роскоши. Они были предназначены для репрезентативной одежды знатного татарского феодала. Принадлежность их к убранству дорогого парадного костюма объясняет относительную редкость таких застежек. Две из них, хранящиеся в фондах Музея этнографии России, попали сюда из дореволюционного фонда музейного отдела бывшего Строгановского училища в 1924 году. Они были приобретены в Казани у частных лиц в конце XIX века вместе с третьей застежкой работы турецкого мастера, судя по тугре (клеймо), имеющейся на грани застежки в виде полумесяца с арабской надписью, а также по тамгам на створках застежки и многочисленным надписям на миниатюрных деталях декора. Сходство татарских застежек с турецкой проявляется в конструкции украшения, в очертаниях формы, а также в характерных приемах орнаментации. Однако при детальном сравнительном анализе выявляются значительные различия как в стиле, так и в технике исполнения, что позволяет отнести эти застежки к различным центрам ювелирного искусства. Рассмотрим эти различия и на их фоне выявим художественно-технологические особенности казанско-татарского ювелирного ремесла.

Поясные застежки выполнены разными мастерами, о чем свидетельствует их форма и техника исполнения скани. Размеры двух татарских застежек по длине и ширине составляют: в первой — 21,5 см и 10 см, а во второй — 24 см и 11 см. Застежка турецкого мастера соответственно 35 см и 17 см. И хотя последняя гораздо крупнее, тем не менее татарские образцы по форме более монументальны и величественны. Они выполнены из серебра 875 пробы с позолотой в технике филиграни, сочетающейся (во второй зас-

тежке) с инкрустацией самоцветами. Каждая застежка состоит из трех створок, имеющих фигурные очертания в виде стилизованных цветочных мотивов. Центральная створка решена в форме цветка лотоса и выделяется более крупным размером. Ее абрис, как и у боковых створок застежек, более обобщен по рисунку в сравнении с турецким образцом. Она менее изрезана по контуру и форма створок не столь вычурна, аналогична мотивам розеток, украшающих татарские надгробия первой половины XVI века, встречается в ювелирных изделиях казанских татар XVIII — начала XIX века.

Значительные различия с работой турецкого мастера выявляются в композиции узоров и в их мотивах. Основным в каждой из трех створок татарских застежек является мотив шестиконечной звезды с цветочной розеткой в центре. Контуры этого мотива, как и контуры рисунка центральной и боковых створок застежек, составлены из крупных горошин зерни. Этим технологическим приемом выделен ведущий мотив украшения — шестиконечная звезда, встречающаяся в архитектуре, отдельных образцах прикладного искусства и в надгробиях золотоордынской Волжской Болгарии. По своей акцентирующей роли в композиции декора украшений этот мотив заключал в себе знаковое символическое значение, основанное на укоренившихся традициях регионального или локального значения.

Изящество и тонкость технологии орнаментации татарской застежки выявляет руку более искусного мастера. И хотя различия выявляются в деталях формы, мотивах декора и в приемах «нанизывания» скани, они не играют принципиальной роли в атрибуции этих произведений как казанско-татарских первой половины XVI века. Основное значение в этом сыграл сравнительный анализ самой скани, ее исполнения.

Приведенный нами образец застежки турецкого мастера значительно более грубой работы. Вместо зерни по контуру этой застежки применяется ложная зернь. Проволока скани в два раза толще и диаметр ее завитков составляет 2 мм, в то время как в татарских застежках диаметр завитков 1 мм. При этом каждый сканый завиток турецкой застежки завершается напаянной на него крупной горошиной зерни. В татарских застежках тонкий рисунок скани сохраняется со всеми ее завитками, которых вдвое больше на одну и ту же площадь поверхности украшения. На фоне ажурного кружева скани более рельефно выступают мотивы цветочных розеток.

В самоценном значении декора из скани, в ее функциональности, синтезирующей декоративность и конструктивность, проявляется отличительная особенность данной технологии как в золотоордынском, так и татарском искусстве. Ее специфика проявляется в ритмической четкости и ажурности рисунка, в характере завитков и в особенностях кручения проволоки, конструктивных принципах «нанизывания» скани на плоскость, в большой плотности узоров и в других особенностях декора, в которых выявляются критерии атрибуции произведений золотоордынской булгарской и казанско-татарской школы филигранного искусства. Они обнаруживаются в домонгольских и золотоордынских (X — XIV вв.), более поздних татарских украшениях XVIII — XIX веков, а также в ювелирных изделиях периода Казанского ханства (XV — XVI вв.).

В технологии орнаментации застежек есть и необычные приемы, которые не встречаются в более ранних и более поздних изделиях ювелирного искусства. Это напаивание на поверхность украшения миниатюрных брусочков в виде четырех- и пятигранных параллелепипедов, играющих роль декоративных акцентов и одновременно обеспечивающих прочность конструкции застежки. Они по отдельности включаются в треугольные завершения ведущих мотивов шестиконечных звезд и образуют цветочные розетки из восьми брусочков, напаянных вокруг центра из самоцвета. Во второй застежке мотив цветочной розетки трактуется иначе: лепестки образуются из двухрядной сканой проволоки (крученой и гладкой), обрамляющей брусочки, расположенные вокруг центра из крупной горошины зерни. Объемно выступающие цветочные розетки значительно обогащают фактуру поверхности застежек, придают пышность декору.

Данный конструктивный прием орнаментации, используемый в сканых изделиях крупного размера, применяется и в застежке турецкого мастера. Характерен он и для ювелирных украшений из Дагестана[10], поясных застежек из Болгарии[11]. Самой близкой аналогией ему являются татарские поясные застежки из единичных поступлений запасников Оружейной палаты, обнаруженные и атрибутированные мною в 1986 году[12]. Выявлен ареал распространения подобной формы застежек: Турция, Балканы, Кавказ, Поволжье. Однако художественные и технологические приемы декора данных застежек вполне самобытны. В искусстве татарских ювелиров они базируются на высокоразвитых формах сканого дела и своеобразных мотивах орнаментации. Вероятнее всего, характерная их форма происходит из Турции, которая во второй половине XV — XVI веков была могущественным Османским государством и законодательницей художественных вкусов, поддерживала тесные политические и культурно-экономические связи с Казанским ханством. Несомненно и то, что стилевые черты так называемого восточного барокко, выявляемые в искусстве и архитектуре периода Казанского ханства, сложились в результате воздействия прогрессивных достижений турецкой культуры. Известно нам и о мастерах из Турции, принимавших участие в строительстве монументальных зданий татарской Казани и о ремесленниках, работавших в мастерских Казанского Кремля.

Выявление особенностей технологии декора в произведениях ювелирного искусства и художественного металла играет основную роль в их атрибуции. Это один из формообразующих уровней в многоступенчатой иерархии, образующей структуру произведения, который, наряду с конструктивной формой и декором, формирует инвариантное ядро традиций. Они преемственно развиваются на протяжении столетий и, наряду с историко-культурной интерпретацией памятников, служат методологической основой для атрибуции произведений прикладного искусства.

ПРИМЕЧАНИЯ

1 Валеев Ф.Х. К истории архитектуры казанских татар 15— перв. пол. 16 вв. //Вопросы истории, филологии и педагогики.— Казань, 1967.— Вып.2.; см. также: Валеев Ф.Х., Валеева-Сулейманова Г.Ф. Древнее искусство Татарстана. 2-е изд.— Казань, 2002.

2 Худяков М.Г. Татарская Казань в рисунках 16 столетия // Вестник научного общества татароведения.— Казань,1930.— № 9—10.

3 Калинин Н.Ф. Раскопки в Казанском Кремле в 1953 г. // Известия КФАН СССР.— Вып.1. Серия гуманитарных наук.— Казань, 1985.— С.119.

4 Казанская история / Подготовка текста, вступ. статья и прим. Г.Н.Моисеевой.— М.— Л., 1954.— С.157.

5 Там же.— С.98.

6 Сказание о царстве Казанском.— М., 1959.— С.177.

7 Халиков А.Х. Происхождение татар Поволжья и Приуралья.— Казань, 1978.— С.113. Его ошибочное утверждение переходит механически в книгу Червонной С.М. «Искусство Татарии» (М., 1987), в которой автор делает далеко идущие выводы и к тому же заблуждается относительно происхождения техники татарского чернения по серебру (Указ.соч., С.152).

8 См. Червонная С.М. Указ.соч.— С.154 .

9 Сулейманова-Валеева Г.Ф. К вопросу об источниках изучения искусства периода Казанского ханства // Развитие культуры Татарии в дооктябрьский период.— Казань, 1988.— С.28—42.

10 Например, в головном украшении. См. в кн.: Ювелирное искусство народов России.— Л., 1974.— Рис.169.

11 Български народни накити (Болгарские народные украшения). 2-е изд. / Автор-составитель Пенко Пунтев.— София, 1981. Инв. № Д—11244.

12 Они приводятся в разделе «Ювелирное искусство» в кн. Валеевой-Сулеймановой Г.Ф. Декоративно-прикладное искусство казанских татар.—М.,1990.— С.84, 87.

Резюме

Гүзәл Вәлиева-Сљләйманова үз мәкаләсендә Казан ханлыгы сәнгатенең күркәм үрнәкләре белән таныштыра. Әлеге кыйммәтле мирасның чыганаклары тљрки һәм Алтын Урда чоры белән бәйле булуын ачыклый. Шулай ук бу уңайдан исламның зур роль уйнавын күрсәтә.

Розалина Шаһиева,

сәнгать белгече

Казан тәхете

Борынгы Кол Шәриф мәчете, Сљембикә китапханәсе, Казан таҗы хакындагы риваятьләр белән бергәттән, Казанның күрке булган, ләкин тарихи зилзиләләр аркасында юкка чыккан «алтын тәхет» турындагы серле хәбәрләр дә яшәп килә. Заманында гљрләп чәчәк аткан дәүләтнең рәсми атрибуты, хакимият күрсәткече һәм сарай церемонияләренең үзәген тәшкил иткән бу зарури символның реаль тарихта булуы шљбһәсез. Ләкин, кызганычка каршы, рус елъязмаларында һәм башка тарихи чыганакларда, шул исәптән Мәскәү музейларының тасвирламаларында, тљрле Казан ханнарының милке исәпләнгән затлы хәрби кием, корал, шлем, кљбә, исемле Коръән савытлары, ювелир сәнгате әйберләре арасында «Казан тәхете» дип телгә алынган ядкәр юк... Шуңа да карамастан бу мәсьәләнең асылын ачыклау — тарихи җаваплы эш.

«Казан тәхете»н эзләү юллары безне Русия дәүләт хакимияте раритетлары куелган Мәскәү кремлендәге Корал пулатына (Оружейная палатага) алып килде. Мондагы рус хљкемдарлары кигән зиннәтле киемнәр, теге йә бу чорга караган дәүләтчелек җиһазлары, алтын-алмаз такыялар, асылташлар белән бизәлгән калкан-чукмарлар, кыйммәтле баш киемнәре, таҗ, тәхетләр, кием-салым, савыт-саба... Бу әйберләрнең кайберләре биредә, Корал пулаты остаханәләрендә эшләнгән, икенчеләре тљрле рус сәнгать мәр-

кәзләрендә башкарылган, ьченчеләре рус хъкемдарларына Шәрекъ һәм Мәгърип илбашлары тарафыннан дипломатик бүләк сыйфатында ирештерелгән. Кайберләре, әлбәттә, сугыш трофейлары.

Шушы держава символлары арасында игътибарны Романовлар династиясенең беренче патшасы (тәхеткә 1613 елда утыра) Михаил Федорович Романовның «алтын тәхет»е җәлеп итә. Музейның искәрмәләрендә аның турында «XVII йъзнең башында Иван Грозныйның азиат стилендәге иске тәхетеннән үзгәртеп эшләнелде» диелгән. Иван Грозный, кънбатыш илчеләренә үзенең трофей таҗларын күрсәтеп, ул таҗларның һәркайсы артында бу ханлыкларның казналары һәм мал-мълкәте торуын әйтергә ярата торган була. Тәхетне «Азия стиле» белән бәйләү дә аңлашыла: XX гасырга кадәр, күзгә ташланып торган аермалыклар аркасында, татар мәдәнияте руслар ьчен кънчыгыш цивилизациясенең бер кисәге булып кала бирә.

Нинди булган соң ул әкияти алтын тәхет? Аны күзаллау ьчен Урта гасыр Шәрекъ миниатюраларына күз тъшерү дә җитә: дүрт кырлы, киң, аякны бъкләп утыру ьчен җайланылган, җыйнак, ьсләренә тоташ асылташлар, мәрвәритләр, энҗе-мәрҗән сибелгән утыргычлар алар. Җирдә күктәге Ходай Тәгалә исеменнән идарә иткән хъкемдарларның тәхете, һичшиксез, Коръәндә әйтелгән Аллаһының илаһи «кърси»ен (тәхетен) хәтерләтеп, алтын-къмеш, яшел-кызыл асылташларга күмелеп, тормыштагы кайгы-шатлыкларның алмашынып килүен, гомернең кыскалыгын, галәмнең мәңгелеген, һәм бу дъньяны тотып торучы бъек кәчнең киң кодрәтен гәүдәләндерергә тиеш булган… Алтын Урда җирләрендә булып киткән гарәп һәм итальян сәяхәтчеләре (Гильом Рубрук, Плано Карпини) Урда ханнарының тирмәләрендә күзгә ташланырлык гүзәл, берле (так) һәм парлы-киң (хатын-кыз заты, хәләл җефетләре белән бергә утыра торган), алтын, фил съягеннән эшләнгән тәхетләр хакында мәгълүматлар калдырган. (Тарихта беренче буларак кыйммәтле металларны ачкан һәм эреткән, заманында Тъньяк Кытай чикләрендә яшәгән һәм Ефәк юлына хуҗа булган күчмә һәм утрак търкиләрнең алтын ювелир әйберләргә, тъсле гүзәл ташларга ихласы гаҗәп түгел.) Алтын Урданың дәвамы булган Казан ханлыгы башлыкларының тәхетләре дә шуларга охшаган. Риваятьләр буенча тәхетләрнең килеп чыгышы күчмәләр сандыгы белән бәйләнгән. Търки ыруг юлбашчылары, бу сандыкларга яу-чабышлардан килгән бътен табышны тутырып, шуның ьстенә менеп, саклап утыра торган булганнар, имеш. «Иске тәхет» тә безнең чорларга кадәр килеп җиткән татар сандыкларын һәм, гомумән, татар ювелир сәнгате принципларын хәтерләтә.

Иван Грозныйның «иске тәхет»е, Романовның «алтын тәхет»енә әйләндерелгәндә, нинди үзгәртүләргә дучар булган соң? Безнеңчә, аның киң, тоташ түгәрәк арткы ягын бүлгәләп, аның исәбенә аякларын озынайтканнар (алтын җитмәгәнгә, алар шәрә калган); артына «спинка» куеп, соңрак империя символын — ике башлы бъркет сынын утыртканнар. Шулай итеп, Византиядән килгән православие диненә яраклаштырганнар, рус тарихчылары язганча, «епископ эскәмиясе» ясаганнар... Корал пулаты хезмәткәрләренең язмалары буенча, эскәмиягә 13 кг алтын, 1494 данә рубин һәм аның «очкыннары», търле зурлыктагы 7300 фирәзә; 2 топаз, 4 аметист, 16 кабырчыктан чыккан энҗе, 2 зур кафа (Кырым) энҗесе. «Каян килүе турында бернинди дә хәбәр юк… Бәлкем, чит җирләрдән килгәндер»,— ди 1807 елгы Музей тасвирламасы. Ләкин шунысы кызык, тарихи язмалар күрсәткәнчә, бу тәхет Ялган Дмитрий белән Мария Мнишекның никахлашу шаһиты була; аны берзаман Петр I нең әтисе — «тыйнак» Алексей Михайлович файдалана, хәзер тәхет Мәскәү музеенда экспозициядә тора.

Инде тәхетнең иясе хакында. Казан тәхетенең хуҗасы, безнеңчә, Казанда 1487 — 1495 һәм 1502 — 1518 елларда хъкемдар булып торган шьһрәтле хан— Мъхәммәд Әмин. Үзе шагыйрь, дипломат булган әлеге мъхтәрәм зат, Урта Азия, Мәскәү, Кырым һ.б. дәүләтләр белән аралаша, илчелекләр кабул итә (Бабур язмалары буенча), Казанны яңа мәчетләр, търбәләр белән бизәп, аның ьстенә яңа нур, яңа балкыш ьсти. Тирәсенә сәнгать, җыр, музыка осталары, алтын-къмешчеләрне җыйный. Казан музеенда сакланган шәраб кувшинына уелган язмадан күренгәнчә, аның үзенең савыт-саба ясаучылары, һәм, гомумән, нәкъкашьләре, һьнәрчеләре булган. Ә «Казан тарихы» («Казанская история») Мъхәммәд Әмин хакында «патша үзенә кыйммәтле таҗлар, савытлар ясатты... һәм купшы патша киеме юнәтте...» дип яза. Биредә киемнең гадәти кием-салым булмыйча, хан хакимияте белән бәйле рәсми атрибутлар тезмәсе булуы ап-ачык. Шул исәптән Оружейная палатаның 1835 елгы тасвирламасында («Историческое описание…») Мъхәммәд Әмин патшаның (һәм шулай ук Касыйм ханы Ураз Мъхәммәтнең, Себер патшасы Күчүмнең, Шаһгалинең хәрби кием фрагментлары) яшмадан эшләнгән, алтын белән капланган, 160 кызыл якут һәм 26 зъбәрҗәт белән бизәлгән булуы турында язылган. Әлегә хан җиһазы ансамбленең бер ьлеше булган чукмар-булаваның һәм, гомумән, Казан ханлыгына караган шлем, къбә, калкан, байрак, туплар һәм теркәмәләрдә әйтеп үтелгән «татарское вооружение»нең табылганы юк...

Резюме

Статья искусствоведа Р.Г.Шагеевой называется «Казанский престол». Автор путем научного анализа доказывает принадлежность «восточного трона», переделанного в 1613 году для царя Михаила Романова, казанскому хану конца XV — начала XVI века Мухаммаду-Эмину.

атар халкының күренекле галиме, мәгърифәтче, философ Ш.Мәрҗани язганча, Казан кирмәнендә (кремлендә) сигез манаралы җәмигъ мәчете
булган. Аның баш мулласы булып ихтирамга лаек дин эшлеклесе, галим, шагыйрь, дипломат Кол Шәриф торган. Дүрт йљз илле ике ел элек күп манаралы легендар Кол Шәриф мәчете, Казан ханлыгы башкаласының бизәге булып, үзенең зиннәтлелеге, мәһабәтлелеге, гүзәллеге, бай китапханәсе белән күпләрне таң калдырган. Ул XVI гасырда Урта Иделдә дини, мәгариф һәм фәнни үсеш үзәге саналган.

Кол Шәриф — исеме татар халкы тарихына алтын хәрефләр белән язылган шәхес, үз чорының күренекле шагыйре. Аның берничә шигыре һәм поэмасы безнең кљннәргә кадәр килеп җиткән. Әсәрләре, әдәбият белгече Әнвәр Шәрипов тарафыннан љйрәнелеп, 1997 елда Татарстан китап нәшриятында «И күңел, бу дљньядыр…» исеме белән басылып чыккан җыентыкка тупланган.

Кол Шәриф тарихка күренекле дәүләт эшлеклесе, оста дипломат булып та кереп калган. Елъязмаларда аның исеме иң дәрәҗәле һәм хљрмәтле дин эшлеклеләре, дәүләт әһелләре рәтендә искә алына. Казан ханлыгы тәхетенә Ядегәр хан килгәч, Кол Шәриф хљкүмәт составына кертелә һәм ханлыкның кљндәлек эшләрендә актив катнаша.

Әтисе Мансур вафат булганнан соң, ягъни 1546 елда, ул ханлыкның дин эшлеклеләре башлыгы итеп билгеләнә. Киң белемле, әхлакый саф һәм намуслы бу кеше үз илендә зур ихтирам казана. Ак атта шәһәр урамнарын узган чакта, казанлылар тирән хљрмәт йљзеннән аны бил бљгеп сәламли торган булганнар. Хәтта хан да, аның белән очрашканда, атыннан тљшеп, чапан итәген үбеп, аңа сәламәтлек теләп киткән, диләр.

Кол Шәриф чит илләрдә дә ихтирам казана. Бу җәһәттән Ш.Мәрҗанинең расламасы игътибарга лаек: рус кенәзләре, Казан ханнары белән элемтәдә торганда, аңа махсус хатлар, шулай ук бүләкләр юллаганнар.

Аның үлеме дә каһарманнарча булган. Безнең халкыбыз љчен иң авыр кљннәрдә Кол Шәриф бер тљркем шәкертләре белән Казанны басып алучыларга ярсулы каршылык күрсәтә. Соңгылар кремльгә аның мәете аша гына үтеп керә. Бу хакта рус дәүләте эшлеклесе А.Курбскийның расламасы сљйли.

Казан тарихын махсус љйрәнүче галим М.Худяков билгеләп үткәнчә, Кол Шәриф дин әһелләре башлыгы була. Ул, дәүләттә беренче шәхесләрдән саналып, хакимият алышынган чорда вакытлы хљкүмәт башында торган. Әлеге шәхес дипломат буларак та танылган. Бу исә аңардан киң белем, тирән акыл, зур тәҗрибә таләп иткән.

Халкыбыз үзенең данлы улының истәлеген гасырлар дәвамында саклап килә, аның турында шигырьләр, җырлар иҗат итә, аның образы тарихи романнарда да чагылыш тапты. Татар халкы аның мәчете хакында да онытмый.

Җәелеп киткән демократия шартларында җәмәгатьчелек Кол Шәриф мәчетен яңадан тљзү мәсьәләсен күтәрде. Татар халкының гасырлар буе килгән хыялын гамәлгә ашыру максатында Татарстан Республикасы Президенты М.Ш.Шәймиев 1995 елның ноябрендә Кол Шәриф мәчетен торгызу турындагы Указга кул куйды.

1996 елның 15 гыйнварында, мәчет тљзелешенә кирә торган акчаны туплау һәм бүлү љчен, Кол Шәриф мәчетен торгызуга финанс ярдәм күрсәтү Фонды тљзелде. Бер үк вакытта сирәк очрый торган китапларны, Коръәннәрне, кулъязмаларны, шәмаилләрне җыю эше бара.

Кол Шәриф мәчетен торгызу хакындагы Указның әһәмиятен ахыргача объектив бәяләү әлегә читен эш. Мљгаен, аңа тулысынча тарихи бәяне киләчәк буыннар бирер, әмма бу адымның никадәр уйланган һәм кыю икәнлеге хәзер үк ачык. Кол Шәриф мәчетен торгызу — татар халкының гасырлардан килгән хыялы, тарихи гаделлеккә һәм иманлы тормышка љмете чынга аша башлау ул.

Мәчет бинасын проектлау һәм тљзү тљгәлләнеп килә. Бљтендљнья шәһәр тљзелеше практикасында тиңе булмаган мондый зур дини-иҗтимагый ансамбльне проектлау һәм тљзү бу эшне башкаручылардан һљнәри сәләт кенә түгел, бәлки дини үзенчәлекләрне белүне дә таләп итә. Кол Шәриф мәчетенең яңа бинасы татар халкының милли һәм дини традицияләрен торгызу символы булып тора

Кол Шәриф мәчетен торгызу — үзенең әһәмияте ягыннан асылда Татарстан Республикасының Дәүләт суверенитеты турында кабул ителгән Декларацияне конкрет эчтәлек белән баету һәм тулыландыру чагылышы ул.

Казан Кремлендә уникаль корылма булган әлеге мәчетне тљзү безнең тарихыбызга, рухи һәм матди байлыкларыбызга җентекләбрәк, уйлабрак, объективрак карарга, мәдәни мирасыбызның яңа катламнарын күтәрергә мљмкинлек тудыра.

Кол Шәриф мәчете татар халкының рухи яңарышына мәһабәт һәйкәл, Казанның һәм Татарстан Республикасының горурлыгы һәм бизәге булачак. Шунысын да әйтергә кирәк: «Казан Кремле» Дәүләт музей-тыюлыгы Татарстанның аеруча кадерле мәдәни мирас объектлары җыелмасына, шулай ук ЮНЕСКОның тарихи һәм мәдәни һәйкәлләр реестрына кертелде.

Кол Шәриф мәчетен кабат торгызырга карар кылынганнан соң, Татарстан Республикасы Президенты Мәдәният министрлыгына, Архитекторлар берлегенә, «Казан Кремле» Дәүләт тарихи-архитектура музейтыюлыгына, мәчетне торгызу эшенә җәмәгатьчелекне тартып, республика буенча конкурс үткәрергә кушты.

Татарстанда беренче буларак Кол Шәриф мәчетен проектлаштыру буенча халыкара конкурс үткәрү безнең дини архитектураны үстерү юлларын эзләү генә түгел, ә асылда милли архитектурада яңа юнәлеш ачып, бу эштә алга таба зур адым ясау булды. Конкурска 16 проект тәкъдим ителде. Озак эзләнү, иҗади бәхәсләр нәтиҗәсендә Кол Шәриф мәчетен архитектура җәһәтеннән иң уңышлы хәл итү юлы табылды.

Мәчет үзенең тышкы күренеше белән хәзер үк инде Казан Кремлен ямьләп тора. Генераль план буенча мәчетнең тљп күрсәткечләре түбәндәгеләр:

1. Җир кишәрлеге мәйданы — 18946, 8 м2. Шул исәптән:
2. Корылмалар мәйданы — 2457,6 м2. Түшәмәләр мәйданы — 14342,1 м2.
3. Бетон капламалар мәйданы — 1000 м2.
4. Тљшү-менү баскычлары мәйданы — 147,14 м2.
5. Яшелләндерелгән мәйдан — 1000 м2.

Интерьерлар проекты љч принцип — гомумислам эстетик нормаларын, татар милли традицияләрен, хәзерге заман рухын исәпкә алу нигезендә эшләнә.

Проектлаштыру 1998 — 2001 елларда башкарылды. Ул архитекторлар А.Саттаров, Ш.Латыйпов, И.Сафиуллин, С.Шәкүров, М.Сафронов тарафыннан эшләнде.

Мәчетнең тљп бинасын — ир-атларның гыйбадәт залын — образлы җиһазлау иң әһәмиятле эш иде. Мәсьәләне ахыргача хәл итүгә Тљркия, Мисыр һәм Берләшкән Гарәп Республикасы мәчетләре белән танышу зур ярдәм итте. Проект авторлары Татарстан Президенты Минтимер Шәймиев инициативасы белән әлеге илләрдә йљреп кайттылар. Бу сәяхәт эштә зур этәргеч булды.

Мәчетнең гыйбадәт залын эшләгәндә, тљп игътибар михрабны бизәүгә юнәлтелде. Михраб уемы тљп гыйбадәт залы мәйданыннан портал рәвешендәге декоратив рәшәткә белән аерып куелган. Порталның ике ягына традицион Коръән язмалары тљшерелгән. Михрабның уң ягына агач мљнбәр урнаштырылган.

Идәннәр — агачтан, паркеттан. Келәмнәр махсус намазлыклар рәвешендә бүленгән. Шома һәм якты диварлар йомшак тљсмерле мәрмәр белән тышланган. Тәрәзәләргә љч катлы пыялалы ике рам куелган. Рамнар арасына тљсле пыяладан ясалган бизәкләр куелган. Хатын-кызлар балконын металл каркасларга урнаштырылган пыяла бизәкләр белән әйләндереп алырга тәкъдим ителә. Гљмбәзнең таяныч түгәрәкләре зәңгәр фонда алтынланган хәрефле Коръән язмалары белән бизәлеп, үзенә исә милли татар орнаменты элементлары файдаланылган декоратив язма тљшереләчәк. Гыйбадәт залын хатын-кызлар галереясенең декоратив кыршавы белән бер стильдә башкарылган бер үзәк люстра белән яктырту, гљмбәзгә љстәмә лампалар кую да күздә тотыла.

Ир-атлар һәм хатын-кызлар вестибюльләренең бизәлеше тљп гыйбадәт залы чишелешенә туры килә. Керү ишекләрен бизәүгә зур игътибар бирелә. Алар чәчәкле декоратив үсемлек орнаменты белән бизәлә. Түшәмнәргә декоратив язмалар тљшерелә. Диварларның һәм түшәм матчаларының каймалары тљсле декоратив керамик плитәләр белән тышлана. Колонналар шома, ак мәрмәрдән. Идәненә тоташ келәм җәелә.

Мәчет мәйданындагы Татарстан ислам музее залы аерым әһәмияткә ия. Аны образлы хәл иткәндә, тљп игътибар татар халкы мәдәниятендә ислам традицияләрен саклауга юнәлтелде.

Залның тљп парлы колонналары ак мәрмәр белән тышлана. Түшәмдә декоратив бизәкле матча конструкцияләре аерылып тора. Музей залы мәйданы хатын-кызлар вестибюленнән витраж рәвешендә ясалган декоратив бүлем белән аерыла.

Диварлары декоратив милли орнаментлы керамик плитә белән тышланган тәһарәт алу бүлмәләренең образлы-стилистик бизәлеше рухи һәм тән чисталыгына омтылуны чагылдырырга тиеш. Диварларның түбәнге љлеше — колонналар — ак мәрмәрдән уралма кљпшәләр куеп эшләнә. Бәдрәфләрнең ишекләре декоратив пластик белән тышлана. Тәһарәт алу љчен ванналар — ак мәрмәрдән, утыргычы — граниттан, тышкы сантехник приборлар җиздән әзерләнә.

Хәзерге вакытта Кол Шәриф мәчете Фондының эш планнарында Кол Шәрифнең тәрҗемәи хәлен бастырып чыгару, аның дәвере һәм үзе хакында сљйләүче әдәби әсәрләр тудыру мәсьәләләре дә каралган.

Тљзелеш барышында меңнәрчә игелекле затларыбыз, йљзләрчә оешма һәм банклар, дәүләт һәм коммерция структуралары Кол Шәриф Фондына иганәләр бирделәр. Аеруча зур љлешне авыл хезмәтчәннәре кертте. Яшьләре, һљнәрләре, милләтләре белән тљрле кешеләр хәлләренчә матди ярдәм күрсәтәләр. Фонд уздыра торган хәйрия гамәлләрендә иҗат интеллигенциясе актив катнаша. Республиканың бер генә шәһәре дә, районы да бу гомуми эштән читтә калмады. Кол Шәриф мәчетен тљзү бљтен халык эшенә әверелде.

Татарстан республикасы Президенты Указын үтәү љчен Татарстан республикасы Министрлар Кабинеты 1996 елның 16 апрельдә 288 номерлы карар кабул ителде. Шул карарда Кол Шәриф мәчетенең Истәлек тактасы, шулай ук Истәлек китабы хакындагы положениясе бәян ителгән.

Истәлек китабына кертеләләр:
Фондка кимендә 10 мең сум керткән юридик шәхесләр;
кимендә 2 000 АКШ доллары керткән чит ил юридик шәхесләре;
кимендә 1 000 сум керткән физик шәхесләр;
кимендә 1 000 АКШ доллары керткән чит ил физик шәхесләре;

Истәлек тактасына кертеләләр:
Фондка кимендә 100 мең сум керткән юридик шәхесләр;
кимендә 25 мең АКШ доллары керткән чит ил юридик шәхесләре;
кимендә 25 мең сум керткән физик шәхесләр;
кимендә 5 мең АКШ доллары керткән чит ил физик шәхесләре.

Кол Шәриф мәчете тљзелешенә мәтди ярдәм иткән юридик һәм физик шәһесләрнең исемнәрен мәңгеләштерү максаты белән Татарстан республикасы Министрлар Кабинеты 2002 елның 17 маенда 266 номерлы яңартылган карар кабул итте. Шул карарда Кол Шәриф мәчетенең Истәлек тактасы, шулай ук Истәлек китабы хакындагы положениясе бәян ителгән.

Истәлек китабына кертеләләр:
1998 елда 1 январеннән соң Фондка кимендә 120 минималь хезмәт хакы керткән юридик шәхесләр;
1998 елда 1 январеннән соң кимендә 2000 АКШ доллары керткән чит ил юридик шәхесләре;
1998 елда 1 январеннән соң кимендә 12 минималь хезмәт хакы керткән физик шәхесләре;
1998 елда 1 январеннән соң кимендә 1000 АКШ доллары керткән чит ил физик шәхесләре;

Истәлек тактасына кертеләләр:
1998 елда 1 январеннән соң Фондка кимендә 1200 минималь хезмәт хакы керткән юридик шәхесләр;
1998 елда 1 январеннән соң кимендә 25 мең АКШ доллары керткән чит ил юридик шәхесләр;
1998 елда 1 январеннән соң кимендә 300 минималь хезмәт хакы керткән физик шәхесләр;
1998 елда 1 январеннән соң кимендә 5 мең АКШ доллары керткән чит ил физик шәхесләре.

Мљхтәрәм җәмәгать!

Безнең горурлыгыбыз булып Казанның үзәгендә күтәрелгән, халкыбызның яңарышын күрсәтүче тљзелеш — Кол Шәриф мәчетен кабат торгызу эше инде тљгәлләнеп килә. Бүгенге кљндә 26 меңнән артык кеше һәм бик күп оешмалар бу изге эшкә үз љлешләрен керттеләр. Без барлык ярдәм итүчеләргә дә чын күңелебездән рәхмәтебезне белдерәбез. Хәзерге вакытта тљзелешнең соңгы этабы башланды. Шунлыктан моңа кадәр изге эшкә љлешләрен кертергә љлгермәгән кардәшләребезне әлеге тарихи вакыйгада катнашырга чакырабыз! Сезнең бу гамәлегез киләчәк буынга күркәм үрнәк, матур истәлек булып калыр!

Ватандаш иганәчеләр љчен счетлар:
Кол Шәриф мәчете тљзелешенә матди ярдәм күрсәтү Фонды:
ИНН 1654025220 КПП 165401001
Расчетный счет № 40703810300000000154 в АКБ Татинвестбанке г. Казани, БИК 049209767
Корреспондентский счет № 30101810900000000767 в Приволжском РКЦ г. Казани
Валютный счет № 40702840400000000096 в АКБ Татинвестбанке г. Казани, БИК 049209767

Чит ил иганәчеләре ъчен счетлар:

Fund of Financial Assistance for the reconstruction of Kul Sharif Mosque.

PAY THROUGH THE *C/ACC/N* 04-402-904 OF BANK ZENIT. MOSCOW IN BANKERS TRUST COMPANY. NEW YORK, NY USA SWIFT Code: ZENIRUM IN FAVOUR OF TATINVESTBANK, KAZAN.

C/ACC. N30109840100000000865 IN BANK ZENIT MOSCOW FOR KUL SHARIF N 40702840100009000096, KAZAN.

P.O. Box 420014, Tatarstan, Kazan, Kremlin
Tel/Fax: 007-8432-922271
E-mail: k-sharif@mi.ru
www.rin.ru/kulsharif

Адресыбыз һәм элемтә ъчен телефоннар:

Кол Шәриф мәчетен торгызуга матди ярдәм күрсәтү Фонды
420014, Казань, Кремль, а/я 57
Тел.: 92-21-39, 92-73-43
Факс: 92-22-71

Бу изге эшне яклаучыларга зурдан-зур рәхмәт. Аларның исемнәре бүгенге һәм киләчәк буыннарның хәтерендә сакланыр, Истәлек китабына кертелер һәм мәчетнең Мемориаль тактасында мәңгеләштерелер.

Тъзелеш этаплары

1996 елның 21 феврале. Кол Шәриф мәчете бинасын кору урынында таш салу.

1 этап

1997 елның апрелендә Кол Шәриф мәчетенең нигезенә тоташ бетон терәкләр кою эшләре башланды.

2 этап

3 этап

1998 елның мартында цоколь катын тъзү тъгәлләнде.
1998 елның апреленнән мәчет бинасының тоташ бетон каркасын кору башланды.

4 этап

5 этап

1999 елдан башлап Казанның С.П.Горбунов исемендәге Авиация берләшмәсе һәм «Вакуммаш» ачык акционерлык җәмгыяте манараларның һәм тъп чатырның металл конструкцияләрен хәзерләделәр. Аларны 2001 елның җәендә урнаштырдылар.

Тъзелештә бизәү эшләре «Коелгамрамор» (Чиләбе шәһәре) акционерлык җәмгыятеннән алынган мәрмәр белән алып барыла. Каллиграфия белгечләре мәчетнең арка гъмбәзләре ъчен дини язмалар хәзерләделәр.

6 этап

7 этап

Бу этапта мәчетнең эчен бизәү эшләренә керешү планлаштырыла һәм әйләнә-тирәсен тъзекләндерү күздә тотыла.

8 этап

9 этап

10 этап

Резюме

Генеральный директор Фонда мечети Кул Шариф М.А.Сираев подробно описывает события, связанные со строительством мечети Кул Шариф. Автор также уделяет большое внимание исторической личности имама, поэта и общественного деятеля Кул Шарифа. Статья также знакомит с техническими данными нового сооружения.

Марат Сираев,

Кол Шәриф мәчете Фонды
генераль директоры

Кол Шәриф мәчете – халык хәтере

Казан Кремле — Татарстан башкаласының тљп корылмасы, республиканың иң зур бизәге. Һәм бире-дә Кол Шәриф мәчетенең кабат торгызы-луы Кремльнең әһәмиятен тулы күләмдә ачып бирергә мљмкинлек тудыра.

Казан Кремле бай тарихка ия, монда тљрле дәүләтләрнең, тљрле хакимиятләрнең эзләре сакланган. Соңгы елларда Кремльнең тарихи тљсмерен кайтару юнәлешендә зур эшләр башкарылды. Аңлашыла ки, Кремль белән бәйле мәгълүматлар һәр татар љчен кадерле. Шунлыктан әлеге тарихи корылманың бүгенге халәте белән танышып үтик.

Казан Кремлен тљзекләндерү эшенә 1992 — 1993 елларда моңа кадәр бередә урнашкан Казан гарнизонын чыгарганнан соң керештек. 1992 елдан алып Казан Кремле Татарстан Республикасының Президенты М.Ш.Шәймиев резиденциясе урнашкан хакимият үзәге буларак формалаша башлады. Бу уңайдан әлеге эштә мљһим роль уйнаган берничә карарны күрсәтү кирәк. 1994 елның 22 гыйнварында Президент М.Ш.Шәймиевнең «Казан Кремле» Дәүләт музей-тыюлыгын оештыру турындагы Указы, шул ук елның 31 гыйнварында Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетының бу хактагы карары чыкты. Ә 1993 — 1994 елларда С.С.Айдаров, А.Х.Халиков җитәкчелегендә «Казан Кремле» комплексы үсешенең һәм аны теркәүнең тљп юнәлешләре» әзерләнде.

Кремльдә иң беренче булып Пушечный дворның тљньяк корпусына реконструкция ясалды. Соңрак, Президент әлеге бинага күчеп торган вакытта, Губернаторлар Сарае (Президент резиденциясе) реставрацияләнде. Әлеге ике объект — безнең горурлыгыбыз, алар хәзерге кљндә Кремльне бизәп торалар. Шуннан соң тагын бик күп биналарны тљзекләндерә башладык, яңаларын торгызырга алындык — Кол Шәриф мәчете, Благовещенск соборы, Юнкерлар училищесы, Манеж һ.б.

Бу уңайдан Кремль диварлары башняларын тљзекләндерүгә зур игътибар бирәбез, киләчәктә туристлар љчен Кремль диварлары буйлап махсус маршрут ачарга уйлыйбыз. Ул туристларга шәһәрне күрсәтергә дә һәм Кремль белән танышырга да мљмкинлек бирәчәк.

Тарихи Кремльдә барлыгы 13 башняның булуы мәгълүм, бүгенге кљндә 8 башня сакланган. Тагын Кремльнең тљньяк-кљнчыгыш башнясын торгызырга теләгебез бар. Әлеге диварларның озынлыгы 2 километрдан артык. Туристлар, Спас башнясының бер ягыннан кереп китеп, икенче ягыннан чыгарга тиешләр. Кремльдә кунаклар љчен сувенир әйберләр кибетләре, музейлар урнашачак. Әлбәттә, моның љчен Кремльдә оешмаларның бередәге биналарны бушатулары кирәк.

Архитекторларыбызның тикшеренүләре Кремльдә татар тарихы эзләрен ачуга китерде. Мәсәлән, безнең археологлар Пушечный дворның тљньяк корпусы янында татарлардан калган йорт нигезләре, урамнар таптылар. Хәзерге вакытта Казан Кремле болгар-татар-рус архитектурасы һәйкәле буларак кабул ителә.

Казан Кремлендә археологик казу эшләре башында ук иң тљп максатыбыз Кол Шәриф мәчетенең нигезен табу иде. Бу уңайдан бик күп эш башкарылды, күп урыннар казылды, тикшерүләр үткәрелде, ләкин фәнни яктан шик тудырмаслык билгеле бер урын табылмады. Әлбәттә, Кремльдә Кол Шәриф мулла гыйбадәт кылган мәчетнең булуы билгеле, бу хакта кулъязмаларда тљрле мәгълүматлар бар. Әмма тљгәл урынын табу мљмкин булмады. Шунлыктан без, булган бљтен мәгълүматларны туплап, иң кулай урынны эзләдек. Бу очракта тагын табигать шартларын да истә тоту кирәк иде. Чљнки, аңлашыла ки, шундый зур мәчетнең нигезе ышанычлы җирдә булырга тиеш. Шулай итеп, бүгенге Кол Шәриф мәчете тора торган урын иң кулай дип табылды — нигезе нык, мәчет бљтен Казанга күренә, тирә-якка нур чәчә.

Әйе, безнең буын зур эш башкарды — берничә гасыр элек җимерелгән мәчетне яңадан торгызды. Мин әлеге изге эшкә љлеш кертүем белән горурланам. 10 елдан артык гомерем шушы тљзелештә үтте. Әлеге еллар минем љчен аеруча кадерле.

Резюме

В статье говорится об исторической значимости Казанского Кремля и о ходе возрождения некоторых зданий, которые не сохранились до наших времен. Среди них особое место занимает мечеть Кул Шариф. По мнению автора, с возрождением мечети Кул Шариф Казанский Кремль обретает совершенный вид.

УКАЗ

Казан Кремле ансамблен саклау, үстерү һәм файдалану концепциясе турында

1. Татарстан Республикасы Президентының 1994 елның 22 гыйнварында һәм Россия Федерациясе Президентының 1994 елның 9 августында чыгарылган Указлары нигезендә эшләнгән, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе һәм Татарстан Республикасы Архитекторлар берлеге тарафыннан тәкъдим ителгән «Казан Кремле ансамблен саклау, торгызу һәм файдалану фәнни концепциясенең тљп юнәлешләрен» хупларга.

2. Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Архитекторлар берлеге һәм «Татинвестгражданпроект» фирмасының Артиллерия утары, Губернатор сарае, Благовещенск соборындагы һәйкәлләр комплексында беренче чираттагы реставрация һәм торгызу эшләрен башкару кирәклеге хакындагы тәкъдимен кабул итәргә.

3. Моңа бәйле рәвештә Раштуа бәйрәменә (1996 елның 7 гыйнвары) республика күләм әһәмияткә ия булган архитектура һәйкәлен — Благовещенск соборы бинасын реставрацияләү һәм музейлаштыру љчен бушатуны һәм «Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгы карамагына тапшыруны тәэмин итәргә.

4. Тарихи мирасның буыннан буынга күчүен саклау максатында Кол Шәриф мәчете бинасын әүвәлге хәлендә торгызырга һәм киләчәктә анда музей ачуны карарга. Мәчет бинасы корылачак урынга нигез ташлары салуны 1996 елның 21 февралендә — Ураза бәйрәме кљнендә гамәлгә ашырырга.

Татарстан Республикасы Мәдәният Министрлыгы һәм Архитекторлар берлегенә, «Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгына, фикер алышуга киң җәмәгатьчелекне тартып, мәчетне торгызу буенча республика конкурсы үткәрергә.

5. Благовещенск соборы һәм Кол Шәриф мәчете биналарын тантаналы дини чаралар уздыру љчен файдаланырга мљмкин дип исәпләргә.

Благовещенск соборын һәм Кол Шәриф мәчетен күрсәтелгән чараларны уздыру љчен бирү тәртибе һәм шартлары «Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгы белән килешеп билгеләнә.

6. Благовещенск соборын реставрацияләүгә һәм Кол Шәриф мәчетен торгызуга үз ихтыярлары белән иганә биргән юридик һәм физик затларның истәлеген мәңгеләштерү љчен истәлек китаплары ачарга һәм мемориаль такталар куярга.

7. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетына:

комплексլы геологик, археологик, тарихи-архитектура, шәһәр тљзелеше һәм инженер-техник тикшеренүләр нигезендә «Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгын комплекслы үстерү Программасын эшләргә һәм расларга;

ирекле рәвештә бирелгән иганәләрне, юридик һәм физик затлардан, чит илләрдән, җәмәгать һәм дини оешмалардан кергән акчаларны җыюны тәртипкә салу максатында Благовещенск соборын реставрацияләү һәм Кол Шәриф мәчетен кору љчен хәйрия фондлары тљзергә;

истәлек китаплары һәм мемориаль такталар турында нигезләмәләр һәм әлеге Указның үтәлүен тәэмин итә торган бүтән тљрле норматив актлар эшләргә һәм расларга.

Татарстан Республикасы Президенты
М.Ш.Шәймиев

Казан, Кремль
1995 ел, 13 ноябрь
№ УП-764

УКАЗ

О концепции сохранения, развития и использования ансамбля Казанского Кремля

1. Одобрить представленные Кабинетом Министров Республики Татарстан, Академией наук Республики Татарстан и Союзом архитекторов Республики Татарстан «Основные направления научной концепции сохранения, рестав-

рации и использования ансамбля Казанского Кремля», разработанные в соответствии с Указами Президента Республики Татарстан от 22 января 1994 года и Президента Российской Федерации от 9 августа 1994 года.

2. Принять предложения Министерства культуры, Союза архитекторов Республики Татарстан и фирмы «Татинвестгражданпроект» о необходимости осуществления первоочередных реставрационных и реконструктивных работ на комплексе памятников Артиллерийского двора, Губернаторского дворца, Благовещенского собора.

3. В связи с этим освободить и обеспечить передачу к празднику Рождества Христова (7 января 1996 года) памятника архитектуры республиканского значения — здание Благовещенского собора в хозяйственное ведение Государственного историко-архитектурного и художественного музея-заповедника «Казанский Кремль» для осуществления реставрации и музеефикации.

4. В целях сохранения исторической преемственности воссоздать здание мечети Кул Шариф с последующей музеефикацией. Закладку камня на месте возведения здания мечети осуществить 21 февраля 1996 года — в день религиозного праздника «Ураза байрам».

Министерству культуры и Союзу архитекторов Республики Татарстан, Государственному историко-архитектурному и художественному музею-заповеднику «Казанский Кремль» провести республиканский конкурс на воссоздание мечети с широким обсуждением общественностью.

5. Считать возможным использование зданий Благовещенского собора и мечети Кул Шариф для проведения торжественных религиозных мероприятий.

Порядок и условия предоставления зданий Благовещенского собора и мечети Кул Шариф для проведения указанных мероприятий определяются соглашениями с Государственным историко-архитектурным и художественным музеем-заповедником «Казанский Кремль».

6. Для увековечения памяти юридических и физических лиц, внесших добровольный вклад в реставрацию Благовещенского собора и возведение мечети Кул Шариф, завести памятные книги и установить мемориальные доски.

7. Кабинету Министров Республики Татарстан:

на основании комплексных геологических, археологических, историко-архитектурных, градостроительных и инженерно-технических исследований разработать и утвердить Программу комплексного развития Государственного историко-архитектурного и художественного музея-заповедника «Казанский Кремль»;

в целях упорядочения организации сбора добровольных пожертвований, отчислений юридических и физических лиц, иностранных государств, общественных и религиозных организаций создать благотворительные фонды для реставрации Благовещенского собора и возведения мечети Кул Шариф;

разработать и утвердить положения о памятных книгах и мемориальных досках и другие нормативные акты, обеспечивающие выполнение данного Указа.

Президент Республики Татарстан
М.Ш.Шаймиев

Казань, Кремль
13 ноября 1995 года
№ УП-764

Шагыйрь Кол Шәрифнең «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» исемле әсәренең Тљркиядәге Кутаһия шәһәре, Тавшланлы мәркәзе «Зәетдин угыллары» китапханәсендә 2348 санлы кулъязмада сакланган текстының фотокүчермәсе. (Фотокопия рукописи произведения Кул Шарифа «Победа Казанской страны», хранящейся в Турции, г.Кютахья, в Библиотеке Сыновей Заетдина, рукопись № 2348)

Тарихчы Зәки Вәлидинең «Казан ханлыгында ислам-тљрек культурасы» исеме белән Тљркиянең «Ислам Теткиклери институты дергеси» («Ислам тикшеренүләре институты» журналы) журналының 1963 ел 111 томында басылган мәкаләсендәге Кол Шәрифнең «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» әсәренең сәхифәләре (362—369 б.). (Страницы произведения Кул Шарифа «Победа Казанской страны» (с.362—369), вошедшие в статью историка Заки Валиди «Исламско-тюркская культура в Казанском ханстве», опубликованную в 1963 году в 111 томе «Журнала Института Исламских исследований» (Турция)

Шагыйрь Кол Шәрифнең 1885 елда Казан университеты матбагасында нәшер ителгән «Бакырган китабы»нда дљнья күргән биш шигыре (28—29 б.). (Пять стихов поэта Кул Шарифа, вошедшие в сборник «Бакырган китабы», опубликованный в 1885 году в издательстве Казанского университета (с. 28—29))

Мљхәммәд пәйгамбәрнең Адәм галәйһиссәламнән алып кияве Гали балаларына хәтле кертеп эшләнгән шәҗәрәсе. (Родословная пророка Мухаммеда вплоть до детей его зятя Гали)

Казанда Чирков типографиясендә 1886 елда нәшер ителгән. Тексты 35х43 см зурлыкта (Татарстан Фәннәр академиясе, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсендә 99 кол., 1 тасвир, 269 саклау берәмлеге). (Издана в Казани, в Типографии Чиркова в 1886 году. Текст формата 35х43

см. Хранится в архиве Институты языка, литературы и искусства имени Г.Ибрагимова Академии Наук Татарстана. 99 кол., оп. 1., ед.хр. 269)

Касыйм ханлыгында булган сәйедләрдән Шакуловлар нәсел шәҗәрәсе (XVIII гасыр ахыры кулъязмасы) фрагменты. (Фрагмент родословной Касимовских сеидов Шакуловых. Рукопись конца XVIII века)

Тљп нљсхә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсендә саклана: 99 кол., 1 тасвир, 295 саклау берәмлеге. (Основной экземпляр хранится в архиве ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ: кол. 99, оп.1, ед.хр. 295.)

Корайыш кабиләсе Һашим ыругының сәйедләр нәселеннән булган шәйех Габдулла бине шәйех Габдессәлам кабер ташының фотосурәте. (Фотография надгробного камня на могиле шейха Габдуллы сына шейха Габдессаляма из рода сеидов, племени Кораиш, рода Хашима).

Мәрхүм һиҗри 1280, милади 1864 елда 44 яшендә вафат булган, Казанның Яңа бистә татар зиратында җирләнгән. Рәсем 1955 елда «Кызыл Татарстан» газетасы фотокорреспонденты Ибраһим Галиев тарафыннан алынган.

(Покойный скончался в 1864 году в возрасте 44 лет и был похоронен на татарском кладбище в Ново-Татарской слободе в Казани. Фотография сделана в 1955 году фотокорреспондентом Ибрагимом Галиевым для газеты «Кызыл Татарстан».)

Казан ханнарының тәхете. 1613 елда Мәскәү кенәзе Михаил Романов љчен беркадәр үзгәртүләр кертелгән. Бүгенге кљндә Мәскәүдә Корал пулатында саклана. (Трон казанских ханов. Переделан в 1613 году для русского царя Михаила Романова. Хранится в Оружейной палате в Москве.)

Инглиз сәяхәтчесе Антоний Дженкинсон тарафыннан 1557 елларда сызылган Кљнчыгыш Европа картасы. (Карта Восточной Европы, составленная английским путешественником А.Дженкинсоном.)

Татар шәһәре (Казан?) сурәте. 1500 елда Хуан де ла Коза картасында тљшерелгән рәсем. Рәссам Надия Фәхретдинова күчермәсе. (Рисунок татарского города (Казани?), изображенный на карте испанского картографа Хуана де ла Коза в 1500 г. (Копия сделана Надией Фахрутдиновой)).

Кол Шәриф әсәрләренең 1997 елда Казанда беренче мәртәбә китап итеп чыгарылган басмасының тышлыгы. Тљзүчесе — әдәбият галиме Әнвәр Шәрипов. (Переплет первой книги Кул Шарифа, изданной в Казани в 1997 г. (Составитель — А.М.Шарипов.)

КОЛ ШӘРИФ МАНАРАСЫ

(Баллада)

Әхмәт Рәшит шигыре *Л.Батыр-Болгари* кље

Кол Шәрифкә атап мәчет салдык,
Манаралар башы алтын ай.
Тәкъдирләргә ниләр язылгандыр,
Язмышларны белә бер Ходай.

Кушымта:

Изге бљек манарага менеп,
Саф күңелләр әйтсен азанны.
Кол Шәриф дигән шул изге зат
Шәһит китте яклап Казанны.

Кол Шәриф, Кол Шәриф,
Саф күңелләр әйтсен азанны.
Кол Шәриф, Кол Шәриф,
Шәһит китте яклап Казанны.

Гасыр арты гасыр үтә торды,
Зилзиләләр, җилләр уйнады.
Әмма хәтер илнең асыл ире
Кол Шәрифне оныттырмады.

Резюме

Баллада поэма Ахмета Рашитова посвящена возрожденной мечети Кул Шариф. На текст баллады композитор Л.Батыр-Булгари написала музыку.

Песня воспевает подвиг Кул Шарифа, отдавшего жизнь, защищая свободу, свою Казань...

Илдус Вахитов,

«Казан Кремле» Дәүләт
музей-тыюлыгы директоры

Казан Кремле һәм Кол Шәриф мәчете

Казан Кремле — Татарстан башкаласының тљп корылмасы, республиканың иң зур бизәге. Һәм бередә Кол Шәриф мәчетенең кабат торгызылуы Кремльнең әһәмиятен тулы күләмдә ачып бирергә мљмкинлек тудыра.

Казан Кремле бай тарихка ия, монда тљрле дәүләтләрнең, тљрле хакимиятләрнең эзләре сакланган. Соңгы елларда Кремльнең тарихи тљсмерен кайтару юнәлешендә зур эшләр башкарылды. Аңлашыла ки, Кремль белән бәйле мәгълүматлар һәр татар љчен кадерле. Шунлыктан әлеге тарихи корылманың бүгенге халәте белән танышып үтик.

Казан Кремлен тљзекләндерү эшенә 1992 — 1993 елларда моңа кадәр бередә урнашкан Казан гарнизонын чыгарганнан соң керештек. 1992 елдан алып Казан Кремле Татарстан Республикасының Президенты М.Ш.Шәймиев резиденциясе урнашкан хакимият үзәге буларак формалаша башлады. Бу уңайдан әлеге эштә мљһим роль уйнаган берничә карарны күрсәтү кирәк. 1994 елның 22 гыйнварында Президент М.Ш.Шәймиевнең «Казан Кремле» Дәүләт музей-тыюлыгын оештыру турындагы Указы, шул ук елның 31 гыйнварында Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетының бу хактагы карары чыкты. Ә 1993 — 1994 елларда С.С.Айдаров, А.Х.Халиков җитәкчелегендә «Казан Кремле» комплексы үсешенең һәм аны теркәүнең тљп юнәлешләре» әзерләнде.

Кремльдә иң беренче булып Пушечный дворның тљньяк корпусына реконструкция ясалды. Соңрак, Президент әлеге бинага күчеп торган вакытта, Губернаторлар Сарае (Президент резиденциясе) реставрацияләнде. Әлеге ике объект — безнең горурлыгыбыз, алар хәзерге кљндә Кремльне бизәп торалар. Шуннан соң тагын бик күп биналарны тљзекләндерә башладык, яңаларын торгызырга алындык — Кол Шәриф мәчете, Благовещенск соборы, Юнкерлар училищесы, Манеж һ.б.

Бу уңайдан Кремль диварлары башняларын тљзекләндерүгә зур игътибар бирәбез, киләчәктә туристлар љчен Кремль диварлары буйлап махсус маршрут ачарга уйлыйбыз. Ул туристларга шәһәрне күрсәтергә дә һәм Кремль белән танышырга да мљмкинлек бирәчәк.

Тарихи Кремльдә барлыгы 13 башняның булуы мәгълүм, бүгенге кљндә 8 башня сакланган. Тагын Кремльнең тљньяк-кљнчыгыш башнясын торгызырга теләгебез бар. Әлеге диварларның озынлыгы 2 километрдан артык. Туристлар, Спас башнясының бер ягыннан кереп китеп, икенче ягыннан чыгарга тиешләр. Кремльдә кунаклар љчен сувенир әйберләр кибетләре, музейлар урнашачак. Әлбәттә, моның љчен Кремльдә оешмаларның бередәге биналарны бушатулары кирәк.

Архитекторларыбызның тикшеренүләре Кремльдә татар тарихы эзләрен ачуга китерде. Мәсәлән, безнең археологлар Пушечный дворның тљньяк корпусы янында татарлардан калган йорт нигезләре, урамнар таптылар. Хәзерге вакытта Казан Кремле болгар-татар-рус архитектурасы һәйкәле буларак кабул ителә.

Казан Кремлендә археологик казу эшләре башында ук иң тљп максатыбыз Кол Шәриф мәчетенең нигезен табу иде. Бу уңайдан бик күп эш башкарылды, күп урыннар казылды, тикшерүләр үткәрелде, ләкин фәнни яктан шик тудырмаслык билгеле бер урын табылмады. Әлбәттә, Кремльдә Кол Шәриф мулла гыйбадәт кылган мәчетнең булуы билгеле, бу хакта кулъязмаларда тљрле мәгълүматлар бар. Әмма тљгәл урынын табу мљмкин булмады. Шунлыктан без, булган бљтен мәгълүматларны туплап, иң кулай урынны

эзләдек. Бу очракта тагын табигать шартларын да истә тоту кирәк иде. Чљнки, аңлашыла ки, шундый зур мәчетнең нигезе ышанычлы җирдә булырга тиеш. Шулай итеп, бүгенге Кол Шәриф мәчете тора торган урын иң кулай дип табылды — нигезе нык, мәчет бљтен Казанга күренә, тирә-якка нур чәчә.

Әйе, безнең буын зур эш башкарды — берничә гасыр элек җимерелгән мәчетне яңадан торгызды. Мин әлеге изге эшкә љлеш кертүем белән горурланам. 10 елдан артык гомерем шушы тљзелештә үтте. Әлеге еллар минем љчен аеруча кадерле.

Резюме

В статье говорится об исторической значимости Казанского Кремля и о ходе возрождения некоторых зданий, которые не сохранились до наших времен. Среди них особое место занимает мечеть Кул Шариф. По мнению автора, с возрождением мечети Кул Шариф Казанский Кремль обретает совершенный вид.

Кушымталар
Приложения

УКАЗ

Казан Кремле ансамблен саклау, үстерү һәм файдалану концепциясе турында

1. Татарстан Республикасы Президентының 1994 елның 22 гыйнварында һәм Россия Федерациясе Президентының 1994 елның 9 августында чыгарылган Указлары нигезендә эшләнгән, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе һәм Татарстан Республикасы Архитекторлар берлеге тарафыннан тәкъдим ителгән «Казан Кремле ансамблен саклау, торгызу һәм файдалану фәнни концепциясенең тљп юнәлешләрен» хупларга.

2. Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Архитекторлар берлеге һәм «Татинвестгражданпроект» фирмасының Артиллерия утары, Губернатор сарае, Благовещенск соборындагы һәйкәлләр комплексында беренче чираттагы реставрация һәм торгызу эшләрен башкару кирәклеге хакындагы тәкъдимен кабул итәргә.

3. Моңа бәйле рәвештә Раштуа бәйрәменә (1996 елның 7 гыйнвары) республика күләм әһәмияткә ия булган архитектура һәйкәлен — Благовещенск соборы бинасын реставрацияләү һәм музейлаштыру љчен бушатуны һәм «Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгы карамагына тапшыруны тәэмин итәргә.

4. Тарихи мирасның буыннан буынга күчүен саклау максатында Кол Шәриф мәчете бинасын әүвәлге хәлендә торгызырга һәм киләчәктә анда музей ачуны карарга. Мәчет бинасы корылачак урынга нигез ташлары салуны 1996 елның 21 февралендә — Ураза бәйрәме кљнендә гамәлгә ашырырга.

Татарстан Республикасы Мәдәният Министрлыгы һәм Архитекторлар берлегенә, «Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгына, фикер алышуга киң җәмәгатьчелекне тартып, мәчетне торгызу буенча республика конкурсы үткәрергә.

5. Благовещенск соборы һәм Кол Шәриф мәчете биналарын тантаналы дини чаралар уздыру љчен файдаланырга мљмкин дип исәпләргә.

Благовещенск соборын һәм Кол Шәриф мәчетен күрсәтелгән чараларны уздыру љчен бирү тәртибе һәм шартлары «Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгы белән килешеп билгеләнә.

6. Благовещенск соборын реставрацияләүгә һәм Кол Шәриф мәчетен торгызуга үз ихтыярлары белән иганә биргән юридик һәм физик затларның истәлеген мәңгеләштерү љчен истәлек китаплары ачарга һәм мемориаль такталар куярга.

7. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетына:

комплекслы геологик, археологик, тарихи-архитектура, шәһәр тљзелеше һәм инженер-техник тикшеренүләр нигезендә «Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгын комплекслы үстерү Программасын эшләргә һәм расларга;

ирекле рәвештә бирелгән иганәләрне, юридик һәм физик затлардан, чит илләрдән, җәмәгать һәм дини оешмалардан кергән акчаларны җыюны тәртипкә салу максатында Благовещенск соборын реставрацияләү һәм Кол Шәриф мәчетен кору љчен хәйрия фондлары тљзергә;

истәлек китаплары һәм мемориаль такталар турында нигезләмәләр һәм әлеге Указның үтәлүен тәэмин итә торган бүтән тљрле норматив актлар эшләргә һәм расларга.

Татарстан Республикасы Президенты
М.Ш.Шәймиев

Казан, Кремль
1995 ел, 13 ноябрь
№ УП-764

УКАЗ

О концепции сохранения, развития и использования ансамбля Казанского Кремля

1. Одобрить представленные Кабинетом Министров Республики Татарстан, Академией наук Республики Татарстан и Союзом архитекторов Республики Татарстан «Основные направления научной концепции сохранения, реставрации и использования ансамбля Казанского Кремля», разработанные в соответствии с Указами Президента Республики Татарстан от 22 января 1994 года и Президента Российской Федерации от 9 августа 1994 года.

2. Принять предложения Министерства культуры, Союза архитекторов Республики Татарстан и фирмы «Татинвестгражданпроект» о необходимости осуществления первоочередных реставрационных и реконструктивных работ на комплексе памятников Артиллерийского двора, Губернаторского дворца, Благовещенского собора.

3. В связи с этим освободить и обеспечить передачу к празднику Рождества Христова (7 января 1996 года) памятника архитектуры республиканского значения — здание Благовещенского собора в хозяйственное ведение Государственного историко-архитектурного и художественного музея-заповедника «Казанский Кремль» для осуществления реставрации и музеефикации.

4. В целях сохранения исторической преемственности воссоздать здание мечети Кул Шариф с последующей музеефикацией. Закладку камня на месте возведения здания мечети осуществить 21 февраля 1996 года — в день религиозного праздника «Ураза байрам».

Министерству культуры и Союзу архитекторов Республики Татарстан, Государственному историко-архитектурному и художественному музею-заповеднику «Казанский Кремль» провести республиканский конкурс на воссоздание мечети с широким обсуждением общественностью.

5. Считать возможным использование зданий Благовещенского собора и мечети Кул Шариф для проведения торжественных религиозных мероприятий.

Порядок и условия предоставления зданий Благовещенского собора и мечети Кул Шариф для проведения указанных мероприятий определяются соглашениями с Государственным историко-архитектурным и художественным музеем-заповедником «Казанский Кремль».

6. Для увековечения памяти юридических и физических лиц, внесших добровольный вклад в реставрацию Благовещенского собора и возведение мечети Кул Шариф, завести памятные книги и установить мемориальные доски.

7. Кабинету Министров Республики Татарстан:

на основании комплексных геологических, археологических, историко-архитектурных, градостроительных и инженерно-технических исследований разработать и утвердить Программу комплексного развития Государственного историко-архитектурного и художественного музея-заповедника «Казанский Кремль»;

в целях упорядочения организации сбора добровольных пожертвований, отчислений юридических и физических лиц, иностранных государств, общественных и религиозных организаций создать благотворительные фонды для реставрации Благовещенского собора и возведения мечети Кул Шариф;

разработать и утвердить положения о памятных книгах и мемориальных досках и другие нормативные акты, обеспечивающие выполнение данного Указа.

Президент Республики Татарстан
М.Ш.Шаймиев

Казань, Кремль
13 ноября 1995 года
№ УП-764

Шагыйрь Кол Шәрифнең «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» исемле әсәренең Тљркиядәге Кутаһия шәһәре, Тавшланлы мәркәзе «Зәетдин угыллары» китапханәсендә 2348 санлы кулъязмада сакланган текстының фотокүчермәсе. (Фотокопия рукописи произведения Кул Шарифа «Победа Казанской страны», хранящейся в Турции, г.Кютахья, в Библиотеке Сыновей Заетдина, рукопись № 2348)

Тарихчы Зәки Вәлидинең «Казан ханлыгында ислам-тљрек культурасы» исеме белән Тљркиянең «Ислам Теткиклери институты дергеси» («Ислам тикшеренүләре институты» журналы) журналының 1963 ел 111 томында басылган мәкаләсендәге Кол Шәрифнең «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» әсәренең сәхифәләре (362—369 б.). (Страницы произведения Кул Шарифа «Победа Казанской страны» (с.362—369), вошедшие в статью историка Заки Валиди «Исламско-тюркская культура в Казанском ханстве», опубликованную в 1963 году в 111 томе «Журнала Института Исламских исследований» (Турция)

Шагыйрь Кол Шәрифнең 1885 елда Казан университеты матбагасында нәшер ителгән «Бакырган китабы»нда дљнья күргән биш шигыре (28—29 б.). (Пять стихов поэта Кул Шарифа, вошедшие в сборник «Бакырган китабы», опубликованный в 1885 году в издательстве Казанского университета (с. 28—29))

Мљхәммәд пәйгамбәрнең Адәм галәйһиссәламнән алып кияве Гали балаларына хәтле кертеп эшләнгән шәҗәрәсе. (Родословная пророка Мухаммеда вплоть до детей его зятя Гали)

Казанда Чирков типографиясендә 1886 елда нәшер ителгән. Тексты 35х43 см зурлыкта (Татарстан Фәннәр академиясе, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсендә 99 кол., 1 тасвир, 269 саклау берәмлеге). (Издана в Казани, в Типографии Чиркова в 1886 году. Текст формата 35х43 см. Хранится в архиве Институты языка, литературы и искусства имени Г.Ибрагимова Академии Наук Татарстана. 99 кол., оп. 1., ед.хр. 269)

Касыйм ханлыгында булган сәйедләрдән Шакуловлар нәсел шәҗәрәсе (XVIII гасыр ахыры кулъязмасы) фрагменты. (Фрагмент родословной Касимовских сеидов Шакуловых. Рукопись конца XVIII века)

Тљп нљсхә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсендә саклана: 99 кол., 1 тасвир, 295 саклау берәмлеге. (Основной экземпляр хранится в архиве ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ: кол. 99, оп.1, ед.хр. 295.)

Корайыш кабиләсе Һашим ыругының сәйедләр нәселеннән булган шәйех Габдулла бине шәйех Габдессәлам кабер ташының фотосурәте. (Фотография надгробного камня на могиле шейха Габдуллы сына шейха Габдессаляма из рода сеидов, племени Кораиш, рода Хашима).

Мәрхүм һиҗри 1280, милади 1864 елда 44 яшендә вафат булган, Казанның Яңа бистә татар зиратында җирләнгән. Рәсем 1955 елда «Кызыл Татарстан» газетасы фотокорреспонденты Ибраһим Галиев тарафыннан алынган.

(Покойный скончался в 1864 году в возрасте 44 лет и был похоронен на татарском кладбище в Ново-Татарской слободе в Казани. Фотография сделана в 1955 году фотокорреспондентом Ибрагимом Галиевым для газеты «Кызыл Татарстан».)

Казан ханнарының тәхете. 1613 елда Мәскәү кенәзе Михаил Романов љчен беркадәр үзгәртүләр кертелгән. Бүгенге кљндә Мәскәүдә Корал пулатында саклана. (Трон казанских ханов. Переделан в 1613 году для русского царя Михаила Романова. Хранится в Оружейной палате в Москве.)

Инглиз сәяхәтчесе Антоний Дженкинсон тарафыннан 1557 елларда сызылган Кљнчыгыш Европа картасы. (Карта Восточной Европы, составленная английским путешественником А.Дженкинсоном.)

Татар шәһәре (Казан?) сурәте. 1500 елда Хуан де ла Коза картасында тљшерелгән рәсем. Рәссам Надия Фәхретдинова күчермәсе. (Рисунок татарского города (Казани?), изображенный на карте испанского картографа Хуана де ла Коза в 1500 г. (Копия сделана Надией Фахрутдиновой)).

Кол Шәриф әсәрләренең 1997 елда Казанда беренче мәртәбә китап итеп чыгарылган басмасының тышлыгы. Тљзүчесе — әдәбият галиме Әнвәр Шәрипов. (Переплет первой книги Кул Шарифа, изданной в Казани в 1997 г. (Составитель — А.М.Шарипов.)

КОЛ ШӘРИФ МАНАРАСЫ

(Баллада)

Әхмәт Рәшит шигыре *Л.Батыр-Болгари* кље

Кол Шәрифкә атап мәчет салдык,
Манаралар башы алтын ай.
Тәкъдирләргә ниләр язылгандыр,
Язмышларны белә бер Ходай.

Кушымта:

Изге бљек манарага менеп,
Саф күңелләр әйтсен азанны.
Кол Шәриф дигән шул изге зат
Шәһит китте яклап Казанны.

Кол Шәриф, Кол Шәриф,
Саф күңелләр әйтсен азанны.
Кол Шәриф, Кол Шәриф,
Шәһит китте яклап Казанны.

Гасыр арты гасыр үтә торды,
Зилзиләләр, җилләр уйнады.
Әмма хәтер илнең асыл ире
Кол Шәрифне оныттырмады.

Резюме

Баллада поэма Ахмета Рашитова посвящена возрожденной мечети Кул Шариф. На текст баллады композитор Л.Батыр-Булгари написала музыку.

Песня воспевает подвиг Кул Шарифа, отдавшего жизнь, защищая свободу, свою Казань...

Эчтәлек
Содержание

Кереш — Введение

Минтимер Шәймиев. Мәчет язмышы — халык язмышы (*Минтимер Шаймиев.* Судьба мечети — судьба народа) ....

Марсель Әхмәтҗанов. Казан ханлыгының соңгы кљннәре һәм сәйед Кол Шәриф (*Марсель Ахметзянов.* Последние дни Казанского ханства и сеид Кул Шариф) ....

Дамир Исхаков. Воин, поэт и мыслитель Кул Шариф (*Дамир Исхаков*. Кљрәшче, шагыйрь һәм фикер иясе Кол Шәриф) ....

Әнвәр Шәрипов. Кол Шәрифнең тормыш юлы (*Анвар Шарипов*. Жизнь Кул Шарифа) ....

I бүлек — I раздел

Кол Шәриф әсәрләре (Произведения Кул Шарифа)

Зафәрнамә-и вилаяте Казан (Победа Казанской страны) ....

Газәлләр (Стихи) ....

II бүлек — II раздел

Кол Шәриф: тормышы, эшчәнлеге һәм шул чор татар мәдәнияте (Кул Шариф: жизнь и деятельность и татарская культура его эпохи)

Марсель Әхмәтҗанов. Сәйед Шакуловлар шәҗәрәсе (*Марсель Ахметзянов.* Родословная сеидов Шакуловых) ....

Нурулла Гариф. Кол Шәриф турында тарихи мәгълүмат бирүче чыганакларга һәм әдәбиятка кыскача бәяләмә (*Нурулла Гарифов*. Краткая характеристика источников и литературы, содержащих исторические сведения о Кул Шарифе) ....

Дамир Исхаков. Сеиды в Казанском ханстве (*Дамир Исхаков.* Казан ханлыгы сәйедләре) ....

Айрат Ситдиков. Казань — ханская столица (*Айрат Сыйтдиков.* Казан — ханнар башкаласы) ....

Хатыйп Миңнегулов. Казан ханлыгы чоры язма мәдәнияте (*Хатип Миннегулов.* Письменная культура Казанского ханства) ....

Гузель Валеева-Сулейманова. Искусство Казанского ханства: раритеты и методика их изучения (*Гүзәл Вәлиева-Сљләйманова.* Казан ханлыгында сәнгать: кыйммәтле мирас һәм аны љйрәнү ысуллары) ....

Розалина Шаһиева. Казан тәхете (*Розалина Шагеева.* Казанский престол) ....

Марат Сираев. Кол Шәриф мәчете — халык хәтере (*Марат Сираев*. Мечеть Кул Шариф — память народа) ....

Илдус Вахитов. Казан Кремле һәм Кол Шәриф мәчете (*Ильдус Вахитов*. Казанский Кремль и мечеть Кул Шариф) ....

Кушымталар — Приложения

1. ТР Президенты Указлары. (Указы Президента РТ) ....

2. Шагыйрь Кол Шәрифнең «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» исемле әсәренең Тљркиядәге Кутаһия шәһәре Тавшланлы мәркәзе «Зәетдин угыллары» китапханәсендә 2348 санлы кулъязмада сакланган текстының фотокүчермәсе. (Фотокопия рукописи произведений Кул Шарифа «Победа Казанской страны», хранящейся в Турции, г.Кютахья в Библиотеке Сыновей Заетдина, рукопись № 2348) ....

3. Тарихчы Зәки Вәлидинең «Казан ханлыгында ислам-тљрек культурасы» исеме белән Тљркиянең «Ислам Теткиклери институты дергеси» («Ислам тикшеренүләре институты» журналы) журналының 1963 ел 111 томында басылган мәкаләсендәге Кол Шәрифнең «Зафәрнамә-и вилаяте Казан» әсәренең сәхифәләре (362—369 б.). (Страницы произведения Кул Шарифа «Победа Казанской страны (с.362—369), вошедшие в статью историка Заки Валиди «Исламско-тюркская культура в Казансокм ханстве», опубликованную в 1963 году в 111 томе «Журнала Института Исламских исследований» (Турция) ....

4. Шагыйрь Кол Шәрифнең 1885 елда Казан университеты матбагасында нәшер ителгән «Бакырган китабы»нда дљнья күргән биш шигыре (28—29 б.). (Пять стихов поэта Кул Шарифа, вошедшие в сборник «Бакырган китабы», опубликованный в 1885 году в издательстве Казанского университета (с.28—29) ....

5. Мљхәммәд пәйгамбәрнең Адәм галәйһиссәламнән алып кияве Гали балаларына хәтле кертеп эшләнгән шәҗәрәсе. (Родословная пророка Мухаммеда вплоть до детей его зятя Гали) ....

6. Касыйм ханлыгында булган сәйедләрдән Шакуловлар нәсел шәҗәрәсе (XVIII гасыр ахыры кулъязмасы) фрагменты. (Фрагмент родословной Касимовских сеидов Шакуловых. Рукопись конца XVIII века) ....

7. Корайыш кабиләсе Һашим ыругының сәйедләр нәселеннән булган шәйех Габдулла бине шәйех Габдессәлам кабер ташының фотосурәте. (Фотография надгробного камня на могиле шейха Габдуллы сына шейха Габдессаляма из рода сеидов, племени Кораиш, рода Хашима) ....

8. Казан ханнарының тәхете. (Трон казанских ханов) ....

9. Инглиз сәяхәтчесе А.Дженкинсон тарафыннан 1557 елларда сызылган Кљнчыгыш Европа картасы. (Карта Восточной Европы, составленная английским путешественником А.Дженкинсоном) ....

10. Татар шәһәре (Казан?) сурәте. 1500 елда Хуан де ла Коза картасында тљшерелгән рәсем. (Рисунок татарского города (Казань?), изображенный на карте испанского картографа Хуан де ла Коза в 1500 г.) ....

11. Кол Шәриф әсәрләренең 1997 елда Казанда беренче мәртәбә китап итеп чыгарылган басмасының тышлыгы. (Переплет первой книги Кул Шарифа, изданной в Казани в 1997 г.) ....

12. Кол Шәриф манарасы (*Баллада*). (Минарет Кул Шарифа (*Баллада*) ....

Научно-популярное издание

Коллектив

КУЛ ШАРИФ И ЕГО ВРЕМЯ

(на татарском и русском языках)

Мљхәррире *Б.Л.Хәмидуллин*
Рәссамы һәм бизәлеш мљхәррире *Р.Г.Шәмсетдинов*
Техник мљхәррире һәм компьютерда биткә салучы *А.С.Газизҗанова*
Корректорлары *Г.Г.Гарифуллина, Н.И.Максимова*

Нәшриятка 04184 нче номерлы лицензия 2001 елның 6 мартында бирелгән.
Оригинал-макеттан басарга кул куелды 7.06.2005. Форматы 70×90 1/16.
Офсет кәгазе. «School Book» гарнитурасы. Офсет басма.
Шартлы басма табагы 14,0 + форз. 0,29. Шартлы буяу-оттиск 57,14.
Нәшер-хисап табагы 20,52 + форз. 0,47. Тиражы 3000 д. Заказ А-406.

Татарстан китап нәшрияты. 420111. Казан, Бауман ур., 19.
Татарское книжное издательство. 420111. Казань, ул. Баумана, 19.
http://www.tatarstan.ru/books/
E-mail: tki@books.kazan.ru

Оригинал-макет Jahat™ программалар пакеты ярдәмендә әзерләнде.
Оригинал-макет подготовлен с помощью пакета программ Jahat™.

ААҖ «Идел-Пресс» нәшрият-полиграфия комплексы.
420066. Казан, Декабристлар ур., 2.